

Michel Eyquem de MONTAIGNE

ESSAIS

Livre III

Paris. Gallimard

МІШЕЛЬ МОНТЕНЬ

ПРОБИ

Книга III

*З французької переклав
Анатоль Перепадя*

ДУХ І ЛІТЕРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проби Монтеня становлять шедевр французької філософської думки XVI сторіччя, велику книгу мудрості тієї буремної доби. Цей твір значною мірою має характер автобіографічних визнань; інспірований поглядами старожитніх філософів, він є чільним документом літератури ренесансового скептицизму, пов'язаного з елементами гедонізму та стоїцизму. *Проби* справили величезний вплив на письменство і філософію наступних віків, а титул оригіналу *Есеї* започаткував окремий літературний жанр.

Відповідальні за випуск:

Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Перекладач: Анатоль Перепадя

Літературний редактор: Валентин Корнієнко

Коректор: Наталія Анікієнко

Художнє оформлення: Ірина Пастернак, Ілля Першин, Тамара Жук

Комп'ютерне макетування: Тамара Жук

Це видання було здійснене в рамках
Програми сприяння видавничій справі „СКОВОРОДА”
Посольства Франції в Україні та Міністерства закордонних справ Франції

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide
à la Publication «SKOVORODA»
de l'Ambassade de France en Ukraine
et du Ministère français des Affaires Etrangères

М 777

Мішель Монтень. **Проби.** — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. — 383 с.

УДК 1(44)“659”

ISBN 966-7888-89-4 (Багатотомне видання)
ISBN 966-378-041-X (Том 3)

© Gallimard, 1962
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2007

ЗМІСТ

<i>Розділ I</i>	Про корисне і чесне	6
<i>Розділ II</i>	Про жаль	22
<i>Розділ III</i>	Про три види спілкування	38
<i>Розділ IV</i>	Про відвернення	51
<i>Розділ V</i>	Про Вергілієві вірші	62
<i>Розділ VI</i>	Про засоби пересування	125
<i>Розділ VII</i>	Про тягар величі	145
<i>Розділ VIII</i>	Про мистецтво бесіди	151
<i>Розділ IX</i>	Про марноту	176
<i>Розділ X</i>	Як панувати над собою	239
<i>Розділ XI</i>	Про кулявих	264
<i>Розділ XII</i>	Про фізіономії	276
<i>Розділ XIII</i>	Про досвід	306
ПРИМІТКИ		365
ГЛОСАРІЙ ПЕРЕКЛАДАЧА		367

Розділ І

ПРО КОРИСНЕ І ЧЕСНЕ

Кожному трапляється говорити недоречності; проте зле,
коли їх висловлюють з розвагою.

З великими силкуваннями велику дурницю сказав.

Теренцій, Сам собі кат, III,5,8

Мені це не загрожує: вистрілюючи свої, я трачу на них не більше зусиль, ніж вони варті; і в цьому їхнє щастя. Якби вони завдавали мені бодай найменшого клопоту, я б їх занехаяв. Я купую їх і продаю на вагу. З папером я гомоню, як із першим зустрічним. Аби тільки не розминатися з правдою, у цьому суть.

Кому ж не огидна облуда, якщо навіть Тиберій згордував нею собі на великий збиток? Йому донесено з Германії, що в нього, як він побажає, є змога усунути з допомогою трутизни Армінія: з усіх ворогів, яких мали римляни, він був наймогутніший, він так шпетно потрактував їх і Вара і сам-один не дав їм убитися в потугу в тих краях. Тиберій відповів, що римський народ звик мститися на супостаті на видноті, зі зброєю в руках, а не підступно і спотайна. Він відкинув корисне задля чесного. То був, скажете мені, дурисвіт; так і я думаю. Серед людей його ремесла то ніяке не диво. Але свідоцтво чесноти важить не менше в устах її ненавидника. Тим паче, що воно вирване в нього самою правдою, і якщо йому нема місця в його душі, то він бодай прикривається ним як оздобою.

Наш світ, публічний і приватний, сповнений недосконалості. Проте в природі неужиткового нема, навіть сам неужиток. Нічого не закралося до нашого всесвіту, що б не мало в ньому належного місця. Наша істота – це зліпок нечестивих властивостей:

честолюбство, заздрість, ревність, помста, забобон, розпач думують у нас і горують над нами так природно, що образ цього можна побачити навіть у тваринах; ба, до них можна додати навіть жорстокість, ваду таку протиприродну: коли ми бачимо муки іншого, то, жаліючи його, чуємо в нутрі якусь болісно-солодку сверблячку злорадства; вона знайома навіть дітям:

*Любо як моря поверхня запіниться, бурями збита,
Із суходолу дивитись, як інший на хвилі бідує.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1.

Пер. Миколи Зерова

Якби хтось забрав у людини зародки цих властивостей, він геть би знівечив основи, на яких стоїть наше життя. Так само в кожній державі існують необхідні їй посади не лише зневажені, а й порочні; порокам у ній одводиться своє, і їх використовують для зміцнення нашої спільноти, як використовується отрута для підтримання здоров'я. Якщо їх можна уневинити тим, що вони потрібні, і громадська необхідність змушує забути про їхні правдиві властивості, то треба обсадити їх громадянами стійкішими і не такими вразливими, ладними пожертвувати честю і сумлінням, як ті славні мужі старожитності клали свої голови, рятуючи вітчизну. А ми, недолугі, беремо легші і не такі небезпечні ролі. Загальне благо вимагає, аби ми в ім'я його ламали віру, брехали і вбивали: полишімо ж ці обов'язки на людей слухняніших і гнучкіших. Справді, мені доводилося не раз спостерігати, як судді нещирою і фальшивою надією на поблажливість чи помилування морочили злочинця, аби вибити з нього признання, вдаючись до безсоромного шахрайства. Я волів би, щоб правосуддя і навіть сам Платон, прихильник цього звичаю, винайшли б інший засіб, що більше припадав би мені до мислі. Таке лукаве правосуддя шкодить собі не менше, ніж шкодять йому інші. Нестак давно я відповів, що я навряд чи зміг би зрадити державця задля простачиська, бо й простачиська зрадити задля державця якось не випадає. Мені не лише огидно ошукувати, а й огидно, коли ошукується у мені. Я стережусь давати до цього якісь підстави чи при-

ключки. У небагатьох випадках, коли я посередникував між княжатами, у тих поділах і переділах, які нас нині роздирають, я пильно уникав уводити когось в оману чи личкуватися. Хто приломився до цього ремесла, той силкується краще маскуватися і вдає себе поступливішим і згідливішим, ніж насправді. А от я висловлюю свої переконання навпростець і рішуче, своїм богом. Сумлінний перемовник і новачок, що воліє радше відступитися од справи, ніж од самого себе! Досі мені велося так щасливо (адже щастя грає тут головну роль), що мало хто, спілкуючись із супротивними сторонами, стягав на себе менше підозр і залучав собі більше ласки і доброзичливості, ніж я. Я завше щирий, а це з першого погляду легко викликає прихильність і довіру. Простота і щирість, в якому б віці і часі це не було, завжди доречні. При цьому в тих, хто виступає в справі без жодної для себе користі, незалежність не така підозріла і немила. Вони можуть цілком доречно навести відповідь Гиперіда атенцям, які нарікали на різкість його мови: «Панове, я, може, занадто розпускаю губи, та ви судіть, чи маю я якусь вигоду з того і чи граю на цьому в свою сопілку». Моя незалежність легко рятувала мене від усяких закидів у вдаванні, одне, що я завше виявляю твердість, не милуючи нічого і ріжучи правду в очі (навіть позаочі не міг би висловлюватися гірше!), а друге, що це все я роблю невимушено і просто. Беручись за справу, я домагаюся чогось понад те, заради чого дію; я не загадую наперед і не сную далеких розрахунків: кожную деталь залагоджую особно й конкретно, а решта, як складеться.

Окрім того, я не живлю до сильних світу цього ані великої нехоті, ані щирої любові, і моя воля не зв'язана якоюсь особливою уразою чи вдячністю. Монархів я шаную лише як підданих і громадян, і мою шану не підігріває і не охолоджує жоден особистий, на мою велику радість, інтерес. Навіть до спільного і правого діла я ставлюся помірковано і без гарячки. За вдачею я не вельми надаюся до тісних і глибоких прив'язань і самопожертви. Гнів і ненависть поза обов'язком справедливості, ці пристрасті потрібні лише тим, хто не дотримується своїх повинностей, ке-

руючись розумом; усі законні і праведні наміри самі з себе зрозумілі і помірковані, інакше вони незаконні й бунтівничі. Ось чому я ходжу скрізь з високо піднесеною головою, з відкритим серцем і відкритим лицем.

Я мовлю щиро і не боюся цього визнати, я, не червоніючи, поставлю в потребі одну свічку архангелу Михаїлові, а другу – його змієві, як та бабця у байці. За тими, хто обстоює справедливість, я піду хоч у вогонь, проте лиш тоді, як зможу. Хай Монтень, як виникне така потреба, западеться з усією руїною, але як такої потреби не буде і він уціліє, я буду незмірно вдячний Фортуні; і всі засоби, які надасть мені мій обов'язок, кину на його порятунок. Хіба Аттик, тягнучи руку за добромисним, але подоланим сторонництвом, не врятувався при спільній закладі, серед стількох катастроф і перемін, завдяки своїй поміркованості?

Людям, як він, приватним, це легше; за таких обставин цілком резонно зректися честолюбних намірів стромляти пальця між дверми і наражатися самому. Але вагатися і стояти ні в сих ні в тих, ставитися геть-то байдуже до чвар і змагань у своєму краю – ба ні, це, як на мене, і ганебно, і безсоромно.

*Шлях не середній це, а ніякий, саме тих, хто чекає,
Куди доля поверне.*

Тут Лівій, XXXII, 21

Така річ допустима лише щодо справ сусідів; під час війни варварів проти греків Гелон, тиран сиракузький, приховуючи, кому співчуває, тримав у Дельфах посольство з подарунками, аби завчасу узнати, на чий бік схиляється Фортуна, і поспішити приєднатися до звияжця. Було б своєрідною зрадою чинити так у власних і домових справах, де слід неодмінно визначитися, з ким ти. Але не втручатися в події людині, яка ніякої посади не обіймає і ні за що не відповідає, я вважаю за гріх простиміший (я не шукаю вимовки), ніж у війнах з чужинцями, хоча в них, за нашими законами, беруть участь лише добровольці. Одначе й ті, хто безоглядно віддається чварам, можуть поводитися так статечно і помірковано, що бурі доведеться пронестися над їхньою головою

без усякої шкоди. Хіба ми не мали підстав сподіватися цього по небіжчикові єпископу Орлеанському, пану де Морвільє? І серед тих, хто мужньо веде змагання й нині, я знаю людей бездоганного і шляхетного звичаю, і вони завше устоять на ногах, хоч би які випробування і поразки небо нам готувало. Я вважаю, що лише королі можуть гніватися на королів, і вважаю за дурнів тих, хто з власної охоти лізе у таку нерівну зваду; з володарем не зчиняє особистої сварки той, хто відкрито і сміливо йде проти нього в ім'я честі й обов'язку. Якщо він не любить такого мужа, він чинить ліпше, він шанує його. А там, де йдеться про закон і захист давнього ладу, є щось таке, що спонукає навіть тих, хто важать на нього з якоюсь своєю метою, вибачати, як не поважати, його обронців.

Але не треба, як ми це робимо щоденно, називати обов'язком внутрішню уразу і невдоволення, породжену особистими пристрастями та інтересами, як годі називати зрадницьке і злосливе поведження сміливістю. Свій нахил до злості і гвалту ці люди називають завзяттям. Пориває їх не діло, а корисливість. Війну вони розпалюють не тому, що вона справедлива, а тому, що це війна.

Ніщо не заважає ставитися лояльно до тих, хто ворогує між собою, і при цьому поводитися цілком пристойно. Керуйтеся в цьому як не однаковою дружньою прихильністю (вона допускає розмаїту міру), то принаймні стриманою, тоді й не зв'яжетеся з одною особою так, аби вона жадала од вас чого завгодно. Зadowolняйтесь скромною мірою ласки великих і, опинившись у каламутній воді, не пробуйте ловити в ній рибу.

Другий спосіб (себто присвячувати себе цілком комусь) такий же необачний, як і безсовісний. Той, заради кого ви зраджуєте іншого, теж прихильного до вас, хіба не знає, що ви кинете потім і його? Він уважає вас за лиху людину і, поки слухає вас, користує з вашої нещирості. Дволичні люди корисні тим, що приносять вам, але треба стерегтися, аби самі вони виносили од вас якнайменше.

Я не кажу нічого одному, чого б не міг сказати іншому, лише ледь змінивши тон, і я виголошую йому речі або неістотні, або відомі, або такі, що можуть піти на пожиток обом. Нема такої вигоди, задля якої б я дозволив собі дурити їх. Довірене моїй мовчанці я свято бережу, але за збереження беру малу дещицю. Проте берегти таємниці княжат, про які тобі байдуже, докучливий і важкий тягар. Я залюбки пристаю на такий торг: хай мені повіряють мало, але хай сміло ймуть віри тому, що я їм приношу. Я завше знав більше, ніж мені хотілося. Щира мова, подібно до кохання і вина, викликає таку саму ширість.

Мудро, на мою думку, відповів Філіпід цареві Лізімахові, який його спитав: «Що з мого добра хотів би ти дістати?» – «Все що завгодно, аби лиш то не були твої таємниці». Я бачу, що кожен дується, коли від нього приховують дно дорученої йому справи і чогось не добалакують. Щодо мене, то я буваю радий, коли мені повідомляють не більше, ніж треба для виконання мого завдання. Я не прагну, щоб моя обізнаність зашивала мені рота і прирікала на мовчанку. Якщо я маю служити за знаряддя ошуканства, нехай це буде бодай без мого відома. Не хочу, щоб мене вважали за відданого і вірного служника, здатного зрадити когось. Хто невірний самому собі, тому не обов'язково зберігати вірність і своєму панові.

І що ж, княжата, ті вимагають не половини людських душ, і тому обмеженою й зумовленою службою гордують. Тут ради нема; я заявляю їм напрямець, допоки мій крес сягає; невірником я можу бути лише свідомо, та й то в мене це не завше виходить. І вони теж чинять зле, жадаючи од вільної людини такого самого послуху і відданості, як од того, кого вони створили з ницості й купили і чия фортуна зокрема і цілком пов'язана з власною. Закони позбавили мене неабиякого клопоту; вони обрали мені сторонництво і дали мені пана; всі інші зверхності і зобов'язання мають бути залежні від нього й обмежені. Отож, якби схильності спрямовували мене інакше, це не означає, що я мав би мерщій перекинутися на тамту сторону. Воля і прагнен-

ня становлять собою самі закони, а вчинки мають підкорятися правоустановам.

Ці мої засади поступування трохи не узгоджуються з прийнятим звичаєм; вони не змогли б спричинити великі наслідки, ані запанувати надовго. Сама невинність не змогла б у наші часи ні вести перемовини без облуди, ані торгуватися без ошуканства. Громадські доручення мені не до шмиги; все, до чого зобов'язує моє становище, я виконую сумлінно, та й квит. Ще змалку мене занурювали в такі діла по вуха, і я давав їм раду, але намагався здихатися їх якнайхутчій. Відтоді я уникав братися за них, погоджуючись лише зрідка, і ніколи не рвався душею до них. Я повернувся тилом до амбіції; достоту як оті веслярі, що у такій поставі посуваються навадгузь, а все ж якщо я не надто устрям у такі клопітні справи, то завдячую більше своїй волі, ніж прихильній долі. Але є тут шляхи менш супротивні моєму смакові і прийнятніші для моєї вдачі, і якби Фортуна колись відкрила мені ці шляхи до вселюдної шани, я б відкинув доводи розуму і відгукнувся б на її клич.

Ті, хто всупереч моєму признанню зазвичай кажуть, ніби те, що я називаю щирістю, простотою і безпосередністю, насправді приумілість і хитрість, і що мені притаманні радше обачність, ніж доброта, радше удаваність, ніж природність, радше вироблене, ніж уроджене, більше мені роблять честь, ніж безчестять мене. Та вони, певно, вважають мене за хитрюгу, і я охоче визнаю нагороду за тим, хто, живучи зі мною і придивляючись до мене зблизька, не згодиться, що нема жодного правила чи вправи, які змогли б дати комусь таку природну ходу і зберігати таку саму безпосередність і безпечну подобу, завше однакову і незворушну на шляхах таких крутих і розмаїтих. Е, ні! самі визнають, що всі їхні силування і визворотки не здатні навчити їх того самого. Дорога правди єдина і проста, дорога особистої користі і пожитку доручених справ двоїста, нерівна і випадкова. Я часто бачив у житті вдавану і штучну безпосередність, що пнула стати справжньою, але найчастіше марно. Надто вже схожа вона на езопівського осла,

який, наслідуючи пса, скочив на radoшах обома копитами на рамена свого пана, але тоді як пес у нагороду дістав пестоші за таке вітання, то осел удостоївся подвійної порції кийків. *Кожному найбільше личить, що найбільше йому властиве. Цицерон, Про обов'язки, I, 31.* Я не хочу позбавити обман його прав, це б означало погано розуміти життя. Я знаю, що не раз і не два він прислужився з користю і що більшість людських ремесел існують його коштом і держаться на ньому. Є виправдані пороки, є добрі чи гідні виправдання вчинки, дарма що вони незаконні.

Правосуддя саме по собі, природне і повсюдне, має інші, шляхетніші, засади, ніж правосуддя окреме, народне, пристосоване до потреб нашої влади: *Ми не маємо певного і виразного образу правдивого права і щирої справедливості, ми послуговуємося тінню і привидами. Цицерон, Про обов'язки, III, 17.* Мудрець Дандаміс, слухаючи оповіді про життя Сократа, Пітагора та Діогена, визнав їх за великих мужів у кожній іншій царині, але надто зв'язаних пошануванням законів. Аби їх узасаднити і підперти, справжня чеснота збувається значної частини своєї первісної сили. Багато нечесного твориться не лише з її дозволу, а з її намови: *На підставі ухвал сенату і постанов люду чиняться злочини. Сенека, Листи, 95.* Я тримаюся посполитої мови, і вона розрізняє корисне і чесне; отож деякі природні вчинки, не лише корисні, а й конечні, вона називає непристойними і плюгавими.

Але розгляньмо окремі приклади зради. Двоє претендентів на тракійське царство зчинили сварку за свої взаємні права. Цезар не дав їм узятися до зброї. Тоді один із них, удаючи, ніби прагне угоди через особисте порозуміння, запросив його в гостину, а там звелів його ув'язнити й забити. Справедливість вимагала, щоб римляни укарали це лиходійство, проте зробити це звичним шляхом було не з руки. Те, чого не могли доконати законно, не наражаючись на війну, вони постановили зробити зрадою. Задля корисного вони пішли на нечесне. Для цієї мети нагодився Помпоній Флакк. Прикриваючись облудними словами і запевненнями, він звабив злочинця у свої сіті і замість ласки і гонорів послав його зв'язаного в

оберемок до Риму. Один зрадник привів на гак другого всупереч звичаєві; адже такі люди невіри і піймати їх на їхні власні хитрощі нелегко; ми це відчули недавно на власній шкурі.

Хай, хто хоче, ступає у слід Помпонію Флаккові, а таких знайдеться чимало. Щодо мене, то слово моє і чесність, як і решта, це частини спільного тіла. Їхня висока мета – служити суспільству, для мене це неодмінний закон. Та якби мене поставили найвищим судією і доручили розгляд позовів, я б відповів: «Я на цьому не розуміюся»; або нагляд за риттям шансів, я б сказав: «Мене покликано до достойніших ролей»; так само тому, хто б вимагав від мене, щоб я брехав, продавав, кривосвідчив для якоїсь важливої послуги, не кажучи вже про вбивство й отруєння, я сказав би: «Якщо я обікрав чи ошукав кого, пошліть мене радше на галери». Чесній бо людині вільно говорити так, як спартанці, розгромлені Антипатром, говорили під час перемовин про замирення: «Можете на нас накласти найважчі і найруїнницькі податі, скільки заманеться, але накладати ганебні і безчесні годі, лише час змарнуєте». Кожен має заприсягтися самому собі так, як заприсягалися судді єгипетським царям, а саме, що вони не підуть наперекір своєму сумлінню навіть за царським розказом. Такі доручення носять виразну ознаку зневаги й осуду: хто вам їх дає, обвинувачує й вас; і накладає на вас (як ви це добре зрозумієте) кару і тягар. Наскільки громадські справи вийдуть їм на користь, настільки вони принесуть шкоду вашим власним справам; чим краще ви впораєтесь, тим гірше прислужаться вони вам. Не було б це чимось новим, так само як, може, і не позбавленим справедливості, якби той, хто вас використав, не довів вас потім до згуби.

Якщо можна уневинити у такому разі віроломство, то лише тоді, коли до нього вдаються, щоб покарати і зрадити віроломство. Траплялося не раз, що ті запродавства не лише відкидалися, а й каралися тими, в чій інтересах вони чинилися. Хто не знає Фабрицієвого вироку Пірровому лікареві?

Проте бувало й так, що хто сам звелів учинити зраду, згодом помстився на тому, кого використав, позбавляючи зрадника не-

змірної влади й осуджуючи таку сліпу покору і нікчемне низькопоклонство.

Ярополк, князь руський, схилив одного угорського шляхтича зрадити польського короля Владислава, вбивши його або давши русичам змогу завдати його панству великої шкоди. Той узявся за діло дуже хитро: ще запопадливіше став служити своєму королю і зробився одним з його найвірніших радців. Домігшись цієї переваги і скориставшись з відсутності свого пана, він упустив русичів до Вислиці, великого і багатого міста, яке вони зрабували і спалили, вбиваючи не лише мешканців всякої статі й віку, а й чимало околичної шляхти, саме з цією метою скликаній зрадником до міста. Ярополк,удовольнившись жагу помсти і вгамувавши гнів (Болеслав бо завдав йому великої кривди саме таким наїздом), і, вситившись плодами тієї зради, зумів оцінити її в усій її мерзенності; глянувши на неї здоровим і не скаламученим пристрастю оком, він відчув до неї таку огиду і гризоти, що звелів вилупити очі і втяти язика, а також срамоту тому, хто її приготував.

Антигон намовив солдатів аргираспидів видати йому Евмена, їхнього головного отамана і його супротивника. Тількино вони це вчинили, і він розправився з ним, як йому самому запраглося стати виконавцем божого правосуддя і покарати такий підлий злочин; передавши всіх цих солдатів до рук намісника своєї провінції, він суворо наказав йому згубити і вимордувати їх у будь-який спосіб. Отож-бо з многи їхньої лічби жоден не побачив уже македонського неба. Чим ліпше вони йому прислужилися, тим більше він уважав їх за негідників і достойних кари.

Невільник, який видав криївку, де ховався його пан Публій Сульпіцій, одразу дістав волю, як було передбачено в Сулліних проскрипціях; але за державними законами його, вже вільного, притьмом скинули з Тарпейської Скелі. Таких запроданців вішали з саковкою на шиї, в якій була плата. Віддавши належне окремій і обмеженій справедливості, віддавали слідом за тим належне і справедливості як такий.

Махмуд Другий, прагнучи позбутися брата, щоб за звичаєм свого роду забезпечити своє панування, скористався послугами свого воєначальника, який вдавив його брата, вливши йому в горло зразу забагато води. Коли це сталося, Махмуд на спокуту цього злочину видав убійника матері жертви (вони були братами лише по батькові): та при ньому власноруч розпорола убивці живіт і, намацавши серце, вирвала його ще гаряче і кинула на з'їдь псам.

І наш король Хлодвиг звелів повісити трьох служників Канакра за те, що зрадили свого пана, до чого він сам їх схилив.

Навіть неприторенні лиходії, здобувши користь з ганебного вчинку, раді згодом з цілковитою певністю в успіхові прикрасити його якоюсь рисочкою доброти і справедливості, на знак, ніби їх мучить сумління і вони хочуть його полегшити. Додаймо, що замовники дивляться на помагачів таких гидких злочинів як на живий докір і намагаються їх знищити, аби усунути свідків проти себе і замести сліди своїх каверз.

Якщо припадом, не бажаючи позбавити суспільну необхідність цього розпачливого і крайнього заходу, нагородять вас за вчинену зраду, той, хто робить те, неодмінно вас вважатиме (якщо сам він не такий) за окаянного негідника і має вас за ще гіршого зрадника, ніж навіть той, кого зраджуєте. Той, хто вас використовує, торкається руками злосливості вашого серця намацально, ніби власними вашими руками, без обрізків, без жодної двозначності. Використовує ж він вас достоту так, як використовуються стратенці для катівського ремесла: їхні обов'язки такі ж корисні, як мало пристойні! Окрім мерзотності таких доручень, та й ще розтління совісті. Римські судді не могли, за буквою закону, засудити Сеянову дочку на смерть, бо вона була дівчина: ото ж, щоб відкрити дорогу законові, наказано катові її згвалтувати, перш ніж задушити: не лише рука його, але навіть душа є невільниця громадського пожитку.

Мурад перший, щоб загострити кару бунтівникам, які доклали рук до батьковбивчого заколоту його сина, наказав у цій екзе-

куції найближчим кривним виконати роль катів. Отож мені здається цілком чесним, що деякі з них воліли, аби їх самих несправедливо вважали за винних у тому батьковбивстві, ніж стати знаряддям убивства своїх родичів. І коли в мій час по здобутті якоїсь фортечки я бачив лайдаків, які, рятуючи свою шкуру, зголосилися вішати своїх друзів і приятелів, я вважав, що їхня доля ще жалюгідніша за долю тих, кого вони вішали.

Розповідають, що Вітольд, князь литовський, запровадив у своєму краї закон, що злочинець, засуджений на смерть, сам має згладитися власною рукою. Він вважав за неслухне, щоб хтось третій, ні в чому не винний, міг залучатися і силуватися до людиновбивства.

Якщо крайня обставина чи якась гвалтовна і несподівана державна потреба змушують монарха порушити своє слово й обіцянку або в якийсь інший спосіб виламатися зі свого звичного обов'язку, він повинен вважати цю конечність за кару божу. Це не переступ, бо він відкидається своїх засад задля повсюдної і вищої засади, але це нещастя, і то таке велике, що тому, хто мене запитав: «Яка на це рада?», я відповів: «Ради нема. Якщо він справді опинився в лещатах між двома крайнощами (*але хай він не шукає виправдання для своєї кривоприсяги. Цицерон, Про обов'язки, III, 29*), йому треба було саме так учинити, але якщо він учинив без гризоти, то се знак: щось негаразд із його сумлінням».

Якби серед володарів знайшовся хтось такий совісний, що навіть цілковите зцілення не могло примирити його з таким одчайдушним засобом, це б не уйняло йому честі: годі уявити собі шляхетніший і пристойніший програш. Ми не всесилі: так чи так нам доводиться часто припоручати наш кораблисько опіці небес, як остатній котвиці рятунку. На яку ж слушнішу конечність він має чекати? Хіба не найменш можливе для нього те, що він може вчинити коштом утрати довіри до його слова і коштом своєї честі, себто тим, що він повинен цінити вище від власного порятунку, ба навіть вище від порятунку свого народу? І якщо, згорнувши ручки, він просто покличе до помочі Господа, чи не може він спо-

діватися, що милосердя Боже не захоче відмовити ласки своєї всемогутньої десниці чистій і праведній руці?

Випадки, коли княжатам доводиться ламати свій обов'язок, важкі і небезпечні приклади і становлять собою рідкі й небажані виїмки з наших природних правил; треба їм піддаватися лише з великою оглядністю і поміркованістю. Жодна особиста користь не виправдує цього гвалту над сумлінням; громадська – інша річ, якщо вона очевидна і великої ваги.

Тимолеон слушно намагався змити жорстокість свого вчинку слізьми, що їх він пролив, згадуючи, що то братерська рука згладила тирана. Цілком справедливо допікало його сумління те, що він мусив громадське добро окупити ціною власного безчестя. Навіть сенат, завдяки йому звільнений від ярма, не посмів визначитися щодо цього такого високого діяння, роздертого на два такі важливі і суперечні обличчя. Якраз у цей час сиракузці прислали до коринтян послів просити захистити їх і спрямувати до них вожая, здатного повернути їхньому містові колишню велич і очистити Сицилію від утиску дрібних тиранів, і сенат вирішив туди Тимолеона. Сенат заявив, що з огляду на те, як він справиться, зле чи добре, зі своїм посланництвом, буде ухвалено присуд чи то на користь визволителя краю, чи то на некористь братовбивці. Така неочікувана постанова пояснюється небезпекою показано-го Тимолеоном прикладу і важливістю такого заплутаного чину. І сенат зробив правильно, відклавши свій вирок і шукаючи для нього підпори на чомусь іншому і на сторонніх обставинах. Отож-бо, вчинки Тимолеона в тій місії незабаром роз'яснили його справу – так гідно і мужньо поведився він у всіх перипетіях. Щастя, яке йому товаришило у трудах, що випадали йому в тій шляхетній потребі, здавалося, посилялося з рук богів, доброзичливих і помічних у його виправданні.

Мета Тимолеона, убивці брата-тирана, виправдує його, якщо взагалі такий чин можна виправдати. Проте прагнення помножити державний прибуток, яке спонукало римський сенат ухвалити цю ганебну постанову, не настільки високе, аби виправдати

цю несправедливість. А було це так: кілька міст викупилися за гроші від рук Сулли і здобули свободу за ухвалою і дозволом сенату. Коли це рішення попало під нову каденцію, сенат засудив ці самі міста на плату гарачу по-давньому, заявивши, що гроші, виплачені як викуп, вважатимуться за пропалі. Домові війни часто подають такі погані приклади. Ми караємо окремих осіб лише за те, що вони повірили нам тоді, коли ми належали до іншого табору; один і той самий урядовець накладає на когось, зовсім невинного, кару за переміну своїх же власних переконань. Учитель чубить учня за його слухнянство, а поводитир сліпця, якого він веде. Мерзенний образ правосуддя!

Бувають і в філософії фальшиві й уразливі правила. Приклад, наведений нам на те, аби вивищити особисту вигоду над даним нами словом, не досить, попри всі обставини, мене переконує. Опришки впіймали вас, а потім пустили на волю, взявши з вас присягу заплатити певну суму. Неслушно б хтось твердив, що чесна людина вільна від свого слова і не потребує платити, вирвавшись із їхніх рук. Справа стоїть інакше: те, що обава звеліла їй зробити, вона зобов'язана зробити і потім, без обави. Якби вона навіть зневолила лише мій язик, а не волю, я все одно повинен твердо триматися мого слова. Щодо мене, коли часом траплялося слову необачно зриватися з уст, випередивши думку, я завжди соромився зрікатися того, що обіцяв. Інакше, зі щабля на щабель, ми зведемо нанівець права тих, хто може покладатися на наші присяги й клятви. *Ніби на справжнього мужа може вплинути гвалт. Цицерон, Про обов'язки, III, 30.* Особисті інтереси можуть вважатися за законні і вибачати нам за клятву лише в єдиному разі, якщо ми обіцяли щось зле і несправедливе: бо правдою вище над право нашого зобов'язання.

Я вмістив колись Епамінонда у першій лаві кращих людей і не відступлюся від цього. Як же високо розумів він свою повинність, він, який ніколи не вбив жодного переможеного його правицею, який не дозволив собі навіть задля безцінного добра – свободи батьківщини – згладити тирана або його по-

плічників без дотримання форм правосуддя. Він теж уважав за лиху людину, хай і доброго обивателя, того, хто серед ворогів і в запалі січі не милує зустрінутого по стороні супротивній приятеля чи гостя. Ото душа пречистого гарту! Вносити в наймужніші і найгвалтовніші діяння доброту і людяність, та ще й доведені до такої витонченості, яку тільки можна знайти в філософських школах. Чи то було від природи таке велике серце, могутнє і гартоване в змаганні з муками, смертю та убозтвом, чи його пом'якшило самовиховання, але воно зробилося надзвичайно ніжним і щирим. Страхотливий кров'ю і залізом, він пре, топчучи і крушачи, супостата, непереможного для кожного іншого; і нараз у розпал і гущі січі опускає додолу меч, побачивши свого гостя і приятеля. Власне, він умів командувати на війні, якщо був здатний відчувати докори доброго серця у самому запалі її, у найпекельнішому вогні, в нестямі кровопролиття. Бо це диво: вкладати в такі вчинки якийсь образ справедливості, і тільки незломність Епамінонда могла примішувати до них ласкавість і поблажливість найчистішої невинності. Там де один воєначальник сказав мамертинцям, що права безголосі перед збройними людьми, другий відповідає народному трибунові, що є пора для правосуддя, а є пора для війни, а третій, що брязкіт зброї не дає йому чути голосу законів, Епамінондові ніщо не заважало чути голоси ввічливості і щирої гречності. Чи не перейняв він у своїх ворогів звичаю офірувати, йдучи на війну, приноси Музам, щоб їхня знада і веселість злагоджували при-
таманну війні ярість і жорстокість?

Тож не лякаймося слідом за таким великим майстром думати, що якісь речі заказані навіть щодо ворогів; що вселюдське благо не повинно жадати від усіх усього, всупереч особистим підходам; *навіть при розриві державних угод пам'ятаючи про права приватника. Тут Лівій, XXV, 18:*

*Жодна власть не в змозі запобігти,
Щоб переступу не допустився друг;*

Овідій, Листи з Понту, I, 7, 37

і що не всі речі дозволені чеснякові на службі королю чи громадському добру, або законам. *Бо вітчизна горює не над усіма обов'язками і для неї корисно мати громадян, які люблять своїх батьків, Цицерон, Про обов'язки, III, 23.* Ця наука дуже на часі: нам не треба заковувати серце в залізні бляхи, досить, що наші рамена ними прикриті. Досить вмочати пера в атрамент, не вмочаючи їх у кров. Якщо топтати дружбу, власні зобов'язання, власні слова і покревенство для громадського добра і послуху зверхності – це велич духу і знак рідкісної і особливої цноти, вельми імовірно, нехай нам це дарують, що така велич не може ужитися з душевною величчю Епамінонда.

Огиду будять у мені ті скажені під'юджування заблудлої душі:
*Допоки зброя блискає, хай вас не зворушує
Жоден образ батьків, посталих перед вами,
Шановані лиця відганяйте мечем.*

Лукан, VII, 320

Позбавмо ж вроджених злосливців, кровопивців і зрадників цієї позірної слухності; забудьмо про таке правосуддя, потворне і біснுவате, і більше тримаймося людських взірців. Скільки ж тут може час і приклад! Під час домової війни у потичці проти Цинни Помпейовий вояк убив брата, не пізнавши його серед ворогів, із сорому й жалю сам одібрав собі життя; кілька років потому, на іншій домовій війні такого ж самого народу інший солдат, убивши власного брата, зажадав нагороди від зверхників.

Зле аргументує той, хто чесність і красу якогось вчинку доводить його корисністю; і зле висновує, гадаючи, що кожен зобов'язаний робити такі вчинки і що корисний вчинок чесний для кожного:

Не все однаково для всіх підходить.

Проперцій, III, 9, 7

Візьмімо за приклад найпотрібнішу і найкориснішу з людських спільнот, а саме шлюб; та ось собор святих отців вважає, що чесніше не одружуватися і забороняє брати шлюб найшанованішій касті; так ми віддаємо до стада не таких цінних коней.

Розділ II

ПРО ЖАЛЬ

Інші творять людину; я ж її описую і змальовую тут особистість, обдаровану досить убого. Якби мені випало ліпити її заново, я б створив її, звичайно, геть-то відмінну. Тепер діло пропаше. Риси мого мальовидла не збиваються з дороги, дарма що повсякчас змінюються і розбігаються. Світ – це тільки вічна гойдалка. Все, що міститься в ній, без угаву хитається: земля, кавказькі бескети, єгипетські піраміди, як гамузом, так і самі собою. Навіть сталість є не чим іншим, як трохи сповільненим хитанням. Я не можу усталити мого предмету. Він гойдається і кренделі виписує, ніби сп'яна. Я беру його таким, який він у цю хвилю, коли я ним цікавлюся. Я малюю не істоту, я малюю її рух. І не рух од віку до віку або, як каже люд, від семиліття до семиліття, а від дня до дня, від хвилини до хвилини. Мою історію треба відміряти на години; за мить я можу змінитися, не лише несамохіть, а й зумисне. Це реєстр розмаїтих і змінних випадків і несталих уявлень, а як складеться, то й суперечливих; чи то я сам стаю іншим, чи просто схоплюю явища за інших обставин і підходів. От і виходить, що я іноді суперечу самому собі, але правді (як сказав Демад) не суперечу ніколи. Якби моя душа могла осісти на місці, я б не вагався, а визначився: але вона досі в навчанні і ще не відбула проби.

Я виставляю напоказ життя буденне і без усякого блиску, все одне на одне. Так само можна зв'язати всю моральну філософію з життям посполитим і самотнім, як і з життям найзмістовнішим. Кожна людина носить у собі все, що судилося людськості.

Зазвичай автори діляться з публікою тим, що є їхньою особною й окремою рисою; я, либонь, перший розповідаю про свою

сутність, як про Мішеля з Монтеня, а не як про граматака, віршара чи правника.

Якщо світ дорікне, що я забагато розводжуся про себе, то я теж можу йому дорікнути, чому він навіть не думає про себе. А чи ж розумно, що я, людина самотня, хочу стати відомим? І чи розумно давати світові, де форма і штука такі шановані і всесильні, сирі і нехитрі продукти природи, та ще й природи дуже мізерної? Компонувати книжки без знань і майстерності, хіба не те саме, що будувати мур без каміння або щось подібне? Музичні фантазії спрямовуються штукою, мої – знічев'я. У цьому єдиному бодай я згодний з засадами науки, що ніколи жодна людина не трактувала предмета, який би розуміла і знала ліпше, ніж я свій; з цього погляду я найбільший учений на світі. По-друге, ніколи ніхто не поринав у предмет глибше, ніхто так докладно й ретельно не вивчав усіх його складників і ніхто не добирався так вірно і певно до мети, яку заклав у своїй роботі. Аби впоратися з нею, мені не треба нічого, окрім доброї віри; а вона тут, і то найщиріша і найчистіша, яка лише можлива. Я мовлю правду, але не стільки, скільки хотів, а стільки, скільки смів; а з роками я смію трохи більше; звичай, здається, дає тому вікові більше волі базікати і говорити про себе, не боячись похвальби. Тут не може статися те, що стається, як я бачу, частенько, а саме, що робітник і труд сваряться між собою: як це людина, така, як послухати, розумна, написала таку дурну книжку? Або яким чином такі вчені твори вийшли з голови людини, такої безпорадної в житті? Якщо у декого мова звичайна, а твори чудові, це свідчення, що талант його там, звідки він позичає, а не в ньому самому. Обізнана людина не може бути обізнана з усім, але розумна людина розумна в усьому, навіть у тому, чого не відає. Тут моя книжка і я йдемо дружно і одним кроком. Деінде можна хвалити або ганити роботу незалежно від робітника; а тут – ні: хто важить на одне, важить і на друге. Хто судитиме про роботу, не знаючи робітника, той більше завдасть кривди собі, а не мені; хто попередньо узнає його, той цілком удовольнить мене. Та я буду незаслужено щасливий, якщо дістану

повсюдне визнання принаймні за те, що дав відчутти розумним людям свій хист скористатися моїми знаннями, якби я їх мав; і що я вартий того, аби пам'ять служила мені ліпше.

Даруйте мені за надто часті спогади про те, що я рідко чогось жалкую і що сумління моє вдоволене з себе, не так, як сумління янгола або коня, а так, як може бути вдоволене собою людське сумління; я повсякчас повторюю як рефрен, а не якесь марне і церемонне запевнення, а як щось, що виражає щиру і цілковиту підлеглість: усе, що я кажу, я кажу як вірянин і невіглас, цілком і просто покладаючись на повсюдні і освячені вірування. Я не повчаю, я тільки оповідаю.

Справжній порок не той, який не викликає відризи до себе і який не засуджується цілком людським розумом. Шпетота і шкідливість його така очевидна, що, мабуть, мають рацію ті, хто запевняє, ніби його головне джерело – глупота і невігластво. Годі уявити, щоб хтось, спізнавши його, не зненавидів! Злосливість усмоктує в себе власну отруту й отруюється нею. Порок залишає, буцім виразку в тілі, жаль у душі, яка сама його роз'ятрює і роздряпує до крові. Розум угамовує інші смутки і болючі, але підсичує гіркоту каяття, яке само по собі найтяжче, бо пече нас зсередини. Адже холод і жар, викликані гарячкою, куди дошкульніші, ніж ті, що діють зокола. Я вважаю за пороки (кожний із них міряється своєю міркою) не лише те, що засуджується розумом і природою, а й те, що склалося в людській уяві, хай навіть помилково, якщо це освячено правом і звичаєм.

Нема також жодного прояву цноти, яка б не радувала високої і доброї душі. Справді, є якесь власне вдоволення у доброму вчинку, який тішить нас самих, якась шляхетна гордість, яка супроводжує чисте сумління. Душа відважна в злому може іноді запевнить собі внутрішній спокій, але любові і вдоволення це їй не доставить. А це не благоденство втіха – почуватися захищеним від зарази такого зіпсутого віку і говорити собі самому: «Якби хто зазирнув навіть на саме дно душі і тоді не знайшов би у мені вини, ані кривди і людської згуби, ані помсти чи заздрощів, ані потоптання людсь-

ких прав, ані смуту і бунту, ані ламання слова. Хоча сваволя нашої доби попускає те все і навчає цього кожного, я зроду не клав руку на майно чи на шкатулу земляка і жив лише власним коштом, як на війні, так і мирного часу, і не користався з праці іншого без плати». Такі свідчення сумління справляють приємність, і ця радість – єдина нагорода, яка ніколи не минає нас.

Шукати нагороди в похвалі іншого, бачучи в ній віддяку за чеснотливі вчинки, означає опиратися на те, що хитке й непевне, надто в такий зіпсутий і темний вік, як наш. Оплески від людю, можна сказати, навіть ганебні. Кому ж можна довірити оцінку того, що заслуговує на хвалу? Хай мене Господь береже бути зацною людиною у душі тих чеснот, які щодня кожний строїть у моїх очах на більшу славу собі. *Що було пороками, те тепер звичаями. Сенека, Листи, 39.*

Деякі з моїх приятелів іноді силкувалися нагадувати мені і моралізувати зі щирого серця або з власної спонуки, або заохочені до цього мною. Це для них повинність, яка шляхетній душі здається не лише кориснішою, а й приємнішою з усіх інших повинностей, накладеною на нас приязню. Тим-то я приймав ці докори з найщирішою хіттю і вдячністю. Але, сказати по щирості, я часто виявляв у їхніх доганах і в похвалах такий брак міри, що менше був би зблукав блукаючи, ніж добре чинячи за їхнім розумінням. Ми, зосібна, скромні люди, які живуть домовим життям, відомим тільки нам, повинні носити у собі якийсь взірець, щоб міряти свої власні вчинки і, згідно з ним, то хвалитися, то картати себе. Я маю власні закони і власний трибунал для суду над самим собою, і звертаюся радше туди, ніж деінде. Оглядаюся на задні колеса, трактуючи інших, але, залишаючись наодинці, даю собі волю. Тільки ти сам знаєш, підлий ти і жорстокий чи чесний і благочестивий. Інші тебе не бачать, вони розгадують тебе лише з непевних домислів, вони бачать тільки твою натуру, твоє уміння шануватися. Тому не покладайтеся на їхню думку, покладайтеся на свою, *Мусите керуватися власним розумом. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 26. Найголовніше – власне розуміння чес-*

ноти і гріха. Якщо цього розуміння нема, все рушиться. Цицерон, Про природу богів, III, 35.

А те, що кажуть, мовляв, жаль іде у слід за гріхом, то це, як на мене, не стосується такого гріха, який постає перед нами в повному обладунку і мешкає у нас, як у своєму домі.

Можна відкинути і подужати пороки, які іноді поймають нас і до яких надяють пристрасті, але пороків, закоренилих і задубілих через довгу звичку в душі людини вольової, не позбутися. Жаль є не що інше, як зречення нашої власної волі і вгамування наших прагнень, і він виявляється по-різному. Так, він може змусити людину шкодувати про свою давню чесноту й гарт:

*Чом того серця я,
Що такі почуття будить тепер, хлопцем не мав або –
При таких почуттях свіжість тих лиць чом не вертається?*

Горацій, Оди, IV, 10, 7–8

Пер. Андрія Содомори

Чудове те життя, що в окремих своїх проявах завше і в усьому бездоганне. Кожен має змогу дурника строїти і вдавати з себе на кону чесняка; але бути порядним і в серці своєму, де все дозволено, де все шито-крито – ото суть справи. Найближчий щабель до цього – бути однаковим у себе вдома, у своїх буденних справах і вчинках, в яких ми не зобов'язані здавати собі справу і де вільні від ламання і вдавання. І от Біант, удаючи ідеальне домашнє вогнище, мовить, що глава родини має бути в лоні її самохіть таким самим, який він і поза нею зі страху перед законами і людськими поголосками. А Юлій Друз вельми гідно відповів робітникам, які пропонували за три тисячі екю переробити його дім так, аби сусіди не могли бачити, як давніше, що відбувається за його стінами; він сказав: «Я не пошкодую і шести тисяч, але зробить так, аби всякий бачив його наскрізь». З пошаною відзначають звичку Агесилая спинятися під час роз'їздів по краю у храмах з тим, щоб люди і самі боги пантрували його приватне життя. Бували люди, що здавалися світу рідкісним дивом, а проте ні жінки їхні, ні челядь не бачили в них нічого знакомитого. Лише небагато хто викликав захват своїх близьких.

Як підказує досвід історії, ніколи не бувало пророка не лише в себе вдома, а й у своїй батьківщині. Так само і в дрібницях. Подальший жалюгідний приклад відтворює все те, що можна було б показати і на прикладах великих. Під небом моєї Гасконі мене вважають за дивака, бо я komponую і друкую книжки. Що далі від моєї оселі, то більше я значу в очах тих, хто знає мене. В Гієні я купую у видавців, деінде – вони купують у мене. На таких речах і ґрунтується поведінка тих, хто живучи і перебуваючи серед своїх сучасників, таїться від них, аби по смерті своїй і зникненні залучити собі славу. Щодо мене, то я не женуся за нею. Я чекаю від світу не більше того, що мені він дав. Отож, ми з ним квити.

Декого захоплений люд проводить зі зборів до дверей його житла; та разом з парадним одягом він розлучається і з роллю, яку він щойно виконував, і падає тим нижче, чим вище його піднесли: всередині, в ньому самому, все безглуздо і паскудно, і навіть якщо в ньому панує внутрішній лад, треба мати бистрий і тверезий розум, аби підмітити те в його звичках і непоказних учинках буденщини. Додамо до того, що стриманість – похмура і понура чеснота. Рватися при облозі фортеці у пролом, очолювати посольство, правити людом – це все оточене пишнотою і звертає на себе увагу всіх. Проте лаяти, сміятися, продавати, платити, любити, ненавидіти і гомоніти зі своїми і з собою самим, м'яко і дотримуючись завше справедливості, не піддаватися слабкості, незмінно залишатися самим собою – це річ рідкісніша, важча і непоказніша. Життю, що минає на самоті, хай би що казали про це, відомі такі самі, якщо не складніші і важчі обов'язки, які відомі життю, що не замикається в собі. І приватні особи, говорить Аристотель, служать чесноті тяжче і самовідданіше, ніж ті, хто сидить на високих стільцях. Ми готуємося до славних подвигів, спонукувані більше жагою слави, ніж своїм сумлінням. Найкоротший шлях до здобуття слави – це робити по совісті те, що ми робимо задля слави. І одвага Олександра, явлена ним на бойовищі, багато поступається, по-моєму, звазі, яку виявив Сократ, чие існування було скромне і непомітне. Я легко можу собі уявити Со-

крата на місці Олександра, але Олександра на місці Сократа уявити собі не можу. Якби хтось спитав Олександра, що він уміє робити, той би відповів: підкоряти світ своїй владі; якби хтось звернувся з тим самим до Сократа, він неодмінно сказав би, що він уміє жити, як подобає людям, себто згідно з приписами природи, а для цього потрібні ширші, глибші і корисніші знання. Цінність душі полягає не в тому, щоб високо возноситися, а щоб бути статечною. Її велич розкривається не у великому, а в повсякденному. Ті, хто судить про нас, вивчивши нашу сутність, не надають великої ваги блиску наших публічних учинків і вважають, що то не більше, ніж струмені і краплі чистої води, винесеної на поверхню з тваринного і топкого ґрунту. Так само ті, хто судить про нас з нашої зовнішньої пишноти, висновують, виходячи з неї, і про нашу внутрішню сутність, і ніяк не можуть узгодити тих звичайних властивостей, подібних до їхніх власних, з іншими якостями, які викликають їхній подив і такі недосяжні для нас. З цієї причини ми і надаємо бісам звірячої подоби. Хто ж здатний уявити собі Тамерлана іншим, ніж з піднятими бровами, роздутими ніздрями, грізним видом і величезного зросту, яким обдаровує його наша вражена славою його імені уява. І якби хтось дав мені колись побачити Еразма, мені було б важко стриматися, щоб не вважати афоризмом і апофтегмою мудрості геть усе, що він сказав би своєму пахолкові чи домоврядниці.

Ми куди легше можемо уявити собі верхи на стульчаків чи на жінці якогось ремісника, ніж великого цабе, такого поважного з постави і вченості. Нам здається, ніби вони з тих високих тронів не знизилися б до такої буденщини. Нерідко буває, що гріховні душі під впливом якогось поштовху зовні творять добро, тоді як душі глибоко добродішні, з тієї чи іншої причини – зло. Отож треба судити про них лише тоді, коли вони у спокійному стані, коли в ладу самі з собою; або, принаймні, коли вони відносно спокійні і ближчі до своєї природної безпосередності.

Виховання підтримує і зміцнює природні нахили, проте змінити і подолати їх годі. Я бачив, як тисячі людей зверну-

лися до чесноти чи гріха, хоч їх наставлялося у протилежному дусі:

*Так дикі звірі, одвиклі од лісу і замкнені в клітці,
Грізних мін позбулися й терпіти людей привикають,
Але щойно гарячі їх губи змочить крапелька крови,
Знову запеклість і лютість вони відчують,
Пелька у них розбухає й, скипаючи гнівом,
Ладні роздерти вони свого сторонілого пана.*

Лукан, IV, 237-242

Ці вроджені властивості викорінити годі; їх прикривають, їх ховають, та й край. Латина для мене як рідна; я розумію її краще, ніж французину, та ось уже сорок років зовсім не користуюся нею як мовою розмовною і зовсім не пишу нею; і все ж при сильних і раптових душевних порухах, які мені довелося пережити того разу, коли я побачив, що мій батько, перед тим нівроку здоровий, хилиться на мене зомлілий, перші сплили з пам'яті і вимовлені мною слова були латинські: природа гвалтом пробивається назовні і бере своє, наперекір довгій звичці. І цей приклад може підкріплюватися безліччю інших.

Ті, хто силкувався з допомогою нової віри поправити світові звичаї, реформують зовнішні хиби; що ж до справжніх гріхів, вони їх не чіпають, а тільки множать, і цього множення треба боятися; вони охоче зупиняються на зробленому і відмовляються від інших поліпшень, обмежуючись зовнішніми і довільними перетвореннями, які небагато варті, а проте приносять їм славу. Отак вони таким дешевим коштом дають спокій іншим, справжнім, вродженим, глибоко вкоріненим гріхам. Зверніться до вашого власного досвіду; нема людини, яка б, зазирнувши в себе, не відкрила б у собі певної власної сутності, сутності, яка бореться з вихованням і з бурею ворожих їй пристрастей. Щодо мене, то я не відчуваю жодного струсу від поштовху; я сливе завжди перебуваю на своєму місці, як це властиво громіздким і важким тілам. Якщо я не завше у себе вдома, я завше бодай поблизу; мої вибрики не заносять мене надто далеко. В них нема

надмірного і химерного, і мої захоплення, отожд, здорові і розважливі.

Справжнім, дотичним до багатьох людей, злом у нас є те, що навіть їхнє особисте життя повне гнилі і мерзоти; думка про очищення туманна; скруха болісна і злочинна майже так само, як і гріх. Одні тому, що погрузли в гріху, інші тому, що призвичаїлись, уже не чують його потворності. Інших (а серед них і я) гріх гнітить, але це врівноважується в них утіхою або чимось іншим, і вони пускаються берега, грішать, але грішать капосно і боягузливо. А проте можна уявити собі таку неспівмірність втіхи і паскудства, що перше – це можна сказати і щодо пожитку – цілком вибачає друге, і не лише в тому разі, коли втіха приміщується випадково і не має прямого зв'язку з пороком, як при крадіжці, але навіть якщо воно невіддільне від гріховного діяння, як при близькості з жінкою, коли жага безмежна, а іноді, як кажуть, і зовсім невіддільне.

Побувавши недавно в Арманьяку, в маєтку одного мого кривняка, я бачив там селяка, якого всі називають злодієм. Він розповідає так про своє життя: народившись жебраком і вважаючи, що заробляти хліб працею своїх рук – означає ніколи не вирватися з нужди, він поклав собі зробитися злодієм і всю молодість злодіячив безкарно завдяки величезній фізичній силі; він жав хліб і зрізав виноград на чужих ґрунтах, але далеко від свого села і в такій кількості, що годі було уявити, щоб одна людина могла стільки понести в одну ніч на плечах; до того ж він намагався рівномірно розподіляти завдану ним шкоду, так щоб кожний зокрема не відчував надто відчутної втрати. Нині він уже старий і для людини його стану тяжко багатий, чим він завдячує тому ремеслу, до якого признається цілком відверто. Аби залагодити з Богом справу своєї наживи, він, за його словами, щодня старається добродійствами своїми надолужити нащадкам колись обібраних ним людей; і якщо він з тим не впорається (бо настанчити всіх одразу йому несила), то покладе цей обов'язок на спадкоємців, враховуючи ту, відому тільки йому самому шкоду, якої кожному заподіяв. Якщо судити з його розповіді, правдомовної чи брех-

ливої – байдуже, він сам дивиться на злочинство як на справу всьми нечесну і навіть бридиться нею: одначе менше, ніж убозством; він кається в цьому дуже широко, але, зваживши його противагу і винагороду, не шкодує. Це не та звичка, що приковує нас до гріха і нагинає до нього навіть нашу свідомість; ані той буйний вітер, чий порив мутить і засліплює душу, і кидає в одну таку мить нас і наш суд, і все в обійми гріха.

Усьому, що я роблю, я зазвичай віддаюся всією істотою; коли йду, то впевненим кроком. Нема в мене спонук, які таїлись би і ховалися від розуму і які б не керувалися, більш-менш, зі згоди всіх моїх здібностей, без сварок, без внутрішніх збурень, і якщо вони бувають гідні догани чи похвали, то цим завдячують лише моєму глузду, бо якщо він був гідний догани хоч колись, це означає, що він гідний його завжди, оскільки, можна сказати, від народження він незмінно один і той самий: ті самі нахили, той самий напрям, та сама сила. А стосовно моїх поглядів, я й тепер на тій позиції, якої тримаюся змалку.

Є гріхи поривчасті, раптові і гвалтовні; полишмо їх осторонь. Але щодо інших пороків, повсякчас повторюваних, розважаних і обмислюваних, або гріхів, пов'язаних з душевним станом, нашими поняттями і повинностями, то я не можу собі уявити, щоб вони так довго таїлися в одному серці без відома і згоди з боку сумління і розуму грішника; і мені важко зрозуміти й уявити собі жаль, що охоплює його, як він похваляється, при всякій нагоді. Я не поділяю погляду пітагорійців, що люди нібито прибирають іншу душу, наближаючись до образів богів, аби почути їхні пророцтва, хіба що Пітагор хотів цим сказати, що душа неодмінно має бути якоюсь іншою, новою і нібито позиченою на той час: бо у власній їхній душі не помітно очищення і спокою, потрібних для цього обряду.

У такому разі вчення пітагорійців стверджує щось прямо протилежне настановам стоїків, що вимагають рішуче виправляти пізнані ними прогріхи і хиби, але забороняють смуткувати і журитися через них. Пітагорійці, ті хочуть доказати, що у глибині

душі відчувають велику гризоту і докори сумління, але щодо припинення і виправлення згаданих гріхів і хиб, а також самовдосконалення, то про це вони не згадують ані словечком. Одначе не можна зцілитися, не позбувшись недуги. Каяття тільки тоді візьме гору над пороком, якщо переважить його на шальці терезів. Жодну чесноту не можна вдавати так легко, як побожність, якщо вона не пов'язана зі звичаями і способом життя. Сутність її непізнавана і таємнича, зовнішні прояви – видимі і церемонні.

Щодо мене, то я взагалі можу прагнути бути іншим, можу засуджувати себе в цілому й не подобатися собі, і благати Бога про цілковите моє перетворення і прощення моєї природної немочі. Але це все, по-моєму, не гоже називати скрухою, так само як жаль, що я не янгол і не Катон. Учинки мої розсудливі, згодні з особою і натурою; я не можу чинити ліпше; отож скруха, жаль не стосуються того, що не в нашій змозі; тут варто говорити про жаль. Я уявляю собі нескінченну безліч натур, шляхетніших і цнотливіших, ніж моя, проте я не виправляю цим своїх можливостей; як рука чи розум не стають могутнішими через те, що я розумію вищу їхню здатність у когось іншого. Якби уявлення і прагнення шляхетнішого життя викликали жаль з приводу нашого, нам довелося б каятися у найневинніших учинках, добре розуміючи, що в якійсь виборнішій натурі вони б об'явилися з більшою досконалістю і гідністю, і нам би хотілося робити так само. І нині, коли я на старощах-літтях розмірковую над вибриками своєї молодості, я вважаю, що я дотримувався у них якогось ладу, згідно з моєю натурою: оце все, до чого мій опір здатний. Я не обманююся: за подібних обставин я завше був би такий. Це не вдаване забарвлення, це радше моя масть природна і одноколірна. Мені незнайомий жаль поміркований, поверховий і чисто зовнішній. Він мусить мене огорнути звідусіль, усього, і лише тоді я дам йому цю назву, він мусить схопити мене за печінки і проникати в мене глибоко, і пронизувати наскрізь, як Боже око.

Що стосується ведення справ, то через те, що в мене не дуже щаслива рука, я не раз марнував сприятливу нагоду: засоби мої

однак були добре вибрані, як до обставин; спосіб мій був у тім, щоб обирати найлегший і найпевніший шлях. Гадаю, що стосовно завдань, які мені доручали, я діяв, за моїм правилом, розумно, і те саме я учинив би за тисячу років за тих самих обставин. Я маю на увазі не нинішній стан справ, а те, який він був тоді, коли я проводив перемови. Сила усякої постанови полягає в моменті лише протягом певного часу: обставини і речі точаться та змінюються безустану. Я припустився кількох грубих і важливих помилок у моєму житті не з браку доброго розуміння, а через невеличчя. У предметах, з якими я маю справу, деякі сторони таємничі і нерозгадані, особливо в людській натурі; німі, невидимі, іноді невідомі навіть носіям їх, і все це виявляється і впливає при okazji. Якщо мій розум не міг передбачити і помітити їх, то я не маю до нього урази: його завдання має свої межі. Якщо результат принесе мені поразку і виявиться, що відкинута мною дорога була добра, мене побиває випадок, і якщо він сприяє тому способу дій, від якого я відмовився, тут нічим не зарадиш; я себе не корю за те, я винувачу свою долю, а не мою роботу, а це зовсім не те, що зветься жалем.

Якось Фокіон дав атенцям пораду, якої ті не послухалися: коли ж справа пройшла, усупереч його думці, успішно, і хтось сказав: «Ну що, Фокіоне, ти радий, що все йде так добре?» – «Дуже радий, – відповів він, – що так сталося, але я не докоряю собі, що радив інакше». Коли мої друзі звертаються до мене за порадою, я викладаю її вільно і чітко, не стримуючи себе тим (як роблять майже всі), що, оскільки ця річ ризикована, вона може вийти наперекір моїм словам і накликати на мене докір за цю пораду. То мене ані знобить, ані гріє: ні вони так чинити не мали б слушності, ані я не повинен був відмовляти їм у цій послузі.

Я аж ніяк не прагну перекладати вину за мої помилки чи нещастя на когось, окрім себе. Бо, власне, я рідко послуговуюся чужими порадами – хіба що з гречності: за винятком, коли мені треба вказівки, знань або даних про якийсь факт. Але там, де йдеться лише про судження, інші доводи можуть лише підкріпити мою

власну думку, але рідко, щоб її спростувати. Слухаю я їх доброзичливо і поштиво, але, наскільки я пам'ятаю, покладаюся лише на самого себе. По-моєму, те, що веде мою волю, то нібито дрібні мушки й атоми: я мало ціную свої присуди, але так само мало ціную і чужі. Доля віддає мені в цьому справедливість: як я небагато приймаю порад, то ще менше я їх роздаю. Їх у мене майже не питають і ще їм вірять, і я не знаю жодного громадського чи приватного заходу, яке за моїм загадом було б доведене до кінця. Навіть ті, кого доля зі мною зв'язала, теж охочіше слухалися когось іншого, а не мене. Проте я людина, яка більше дбає про свій спокій, а не авторитет, і волю, щоб так і було: залишаючи мене осторонь, хай люди чинять згідно з моїм духом, чиє прагнення не розкидатися і замикатися в собі. Я радий не мати клопоту мішатися в чужі справи і бути вільним од відповідальності за них.

У будь-якій справі, скоро вона вже минеться (без огляду на те як), я не багато дізнаю жалю; мене втішає думка, що мало статися так, а не інакше, бо таке її місце у великій круговерті всього суцього і в ланцюгу причин і наслідків, про який говорять стоїки; мисль не здатна ані прагненням, ані уявою порушити бодай точечки, щоб не обвалився весь порядок речей, і минувшина, і прийдешність.

І взагалі, мені огидний той випадковий жаль, який приносить з собою вік. Той, хто сказав колись, що він удячний літам за те, бо вони визволили його від похоті, був іншої у цьому думки від мене. Ніколи я не буду радий бачити безсилля, хоча б воно було найбільшою для мене благодією. *Провидіння ніколи не буде настільки ворожим своєму творінню, щоб немічність стала його найкращою властивістю. Квінтіліан, Навчання оратора, V, 12.* Жага у старості навідує нас рідко; глибокий пересит охоплює потому; що не має одначе нічого спільного із сумлінням і скрухою. Гризота і неміч нагороджує нас нудною і катаральною чеснотою. Не треба аж так дозволяти природним змінам брати гору над нами, щоб наш розум мав через це скрутитися. Молодість і її радощі не могли колись подіяти на мене так, щоб я запізнав

обличчя гріха у розкошах; так само пересит, прийшовши з роками, не допомагає мені запізнати присутність розкошів у гріху. І тепер, коли з цим уже покінчено, я суджу про нього точно так само, як тоді, коли я підлягав його владі. Коли я старанно і пильно перетрушую свій розум, я бачу, що він залишився таким самим, яким був у легковажному віці – хіба що ослаб і підупав з наближенням старості; і я ще вважаю, що як він забороняє мені віддаватися чуттєвим насолодам, дбаючи про моє тілесне здоров'я, то й раніше він робив те саме, піклуючись про здоров'я духовне. Оскільки мій розум тепер уникає перипетій борні, я не вважаю його за доблесніший. Спроби мої такі немічні і кволі, що вони не варті, щоб він їм противився: аби їх опанувати, досить мені витягнути руку. І якби трапилося їм зітнутися з колишньою моєю жагою, він, побоююся, впорався б з нею не згірше, ніж колись. Я не бачу в ньому жодної здатності судження, якої б він тоді не мав, ані жодного нового світла. І якщо це – одужання розуму, то одужання дуже плачевне! І що за жалюгідні ліки завдячують хворобі своє здоров'я! Не поразка наша повинна б сповняти це завдання, а тільки тріумф нашого розуму. Напасті й гризоти не можуть змусити мене ні до чого, окрім проклять. Вони добрі лише для людей, які прокидаються від ударів канчука. Лет мого розуму набагато вільніший у гаразді; набагато дужче поймає його і захоплює переживання неволі, ніж розкоші. У благоврем'я я бачу куди ясніше. Здоров'я освічує мене не лише веселіше, а й корисніше, ніж хвороба. Я прагнув, як тільки міг, чистоти і ладу, коли жив повним життям. І мені було б прикро й соромно, якби убозтво і печалі старості здобули право цінуватися вище, ніж мої добрі літа, здорові, життєрадісні, ядерні, і якби мене шанували не за тим, ким я був, а за тим, ким перестав бути. На мою думку, доля людська полягає не в тім, щоб жити щасливо, а в тім, як сказав Антістен, щоб умерти щасливо. Я ніколи не пнувся до того, щоб у почварний спосіб начепити хвіст філософа до голови і тіла ушербної людини, ані до того, щоб цей жалюгідний кінчик мав обернути внівець і в річ, варту погорди, найкращу і найдовшу частину мого життя. Я хочу представи-

тися і показатися з усіх кінців рівномірно. Якби мені довелося віджити наново, я віджив би так, як жив. Я не шкодую про минуле і не боюся прийдешнього. І якщо я не помиляюся, то як усередині, так і зовні справа стоїть так само.

Над усе я вдячний своїй долі за те, що мій тілесний стан у всьому відповідав своїй порі. Я бачив його паростки, квіти й овочі; нині бачу прив'ядання: шасливе, бо природне. Я переноси куди легше свої страждання, оскільки вони прийшли в свою пору і так мило нагадують довге щастя минулого життя. Так само розум мій, може, зберіг ту саму міру і в одному, і в другому часі; але він був тоді набагато справедливіший, зважливіший, вишуканіший, свіжіший, життєрадісніший і природніший, ніж тепер, коли став зашкарублий, гризький, мозольний. Отож я відступився від таких випадкових і болісних перетворень. Треба, аби Господь домував у нашому серці. Треба, щоб совість вдосконалювалася сама по собі завдяки зміцненню розуму, а не через загасання бажань. Це не означає, що розкоші стають блідими і безбарвними, просто ми оглядаємо їх сльозливим і каламутним оком. Слід любити помірність само собою і з пошани до Бога, який нам її заповів, а також чистоту. Та, до якої схиляють нас наші катари і якій я завдячую не чим іншим, як моїми кольками, не є ані чистотою, ані помірністю. Не може похвалитися презирством до любовоства і перемогою над ним той, хто його не бачить, не знає його чарів, його сили і його найпривабливішої краси. Я знаю і те і те, отож маю право про це говорити. Але в старості, як мені здається, наші душі підвладні недугам і каліцтву долегливішим, ніж замолоду. Я говорив про це зовсім молодим, коли діставав за те по носі. Я кажу це й зараз, коли сивий волос уповажнює мене на це. Ми називаємо мудрістю їдкість нашого гумору і нехтять до звичних речей. Але насправді ми не стільки збуваємося пороків, скільки міняємо їх на інші; по-моєму, на гірші. Окрім дурної і дитинної пихи, нудного базікання, нестерпних і незбагнених дивацтв і забобонів, сміховинного прагнення багатства, коли користуватися ними годі, я бачу, що ще гірше,

заздрість, кривду і злосливість. Старість додає нам більше зморшок у мозку, ніж на обличчі; навряд чи зустрінеш, або дуже рідко, душу, яка б, старіючи, не відгонила кислятиною і цвіллю. Усе в людині іде разом з нею в гору і з гори.

Беручи до уваги мудрість Сократа і деякі обставини його засудження, я смію гадати, що він сам іноді спричинився до цього, зумисне і самохіть відмовився від оборони, адже йому стукнуло сімдесят і він чув близьке послаблення діяльності свого блискучого розуму і потьмарення його звичної ясності. Скільки перетворень я спостерігаю щодня, яких завдає у моїх знайомих старість! Це потужна хвороба, що підкрадається природно і непомітно: треба великого запасу знань і максимум уваги, щоб уникнути каліцтва, яким вона нас обтяжує, або принаймні послабити його поступ. Я відчуваю, як, попри всі мої шанці, вона тіснить мене п'ядь за п'яддю. Я, скільки змога, чиню їй опір; але не знаю, куди врешті вона мене заведе. На всяк випадок я хочу, щоб люди знали, який я був, перш ніж скотитися так низько.

Розділ III

ПРО ТРИ ВИДИ СПІЛКУВАННЯ

Не слід надто загніжджуватися у своїх звичаях і нахилах. Головна мудрість – це вміти приломитися до різних норів. Держатися, прив'язаному і зневоленому конечністю, однієї колії – означає скніти, а не жити. Найпрекрасніші душі – ті, які мають більше розмаїтості й гнучкості.

Ось лестиве свідоцтво про Катона Старшого: *Його гнучкий розум настільки різносторонній, що, до чого б не брався, здавалося, ніби він народжений тільки для одного цього. Тут Лівій, XXXIX, 40.*

Якби від мене залежало робити себе на мій копил, нема такої форми, навіть найліпшої, в якій я хотів би утвердитися так міцно, щоб уже не зміг її змінити. Життя – це рух, нерівний, неправильний і різносторонній. Незмінно йти за самим собою, підхопленою своїми нахилами так, щоб не можна було ні ухилитися від них, ні підкорити їх собі, означає бути не другом самому собі, а тим паче паном, а рабом самого себе. Я оце згадав про це, бо мені вже нелегко визволитися від настирливості моєї душі, настільки вона не уміє взагалі забавлятися, щоб не бути тягарем самій собі, чи трудитися якимось інакше, ніж з повним напруженням. Хоч би їй дали найлегший предмет, вона охоче підхоплює його і доводить до того, що витрачаєш усі свої сили. З цієї причини її безчинність для мене важка і шкідлива для здоров'я праця. Більшість умів потребує чужої матерії, щоб розім'ятися і повправлятися, а от мій потребує її радше, щоб засісти і відпочити. *Пороки дозвілля треба працею долати. Сенека, Листи, 56.* Його найголовніше і найдавніше заняття – це вивчати самого себе. Книжки для нього не стільки робота, скільки розвага після студій. При перших дум-

ках, які йому спадають, він збуджується, береться довести свою потугу в усьому, вражає своєю силою, логікою, грацією, стримує себе, вгамовує, покріплює дух. Він має з чого розвивати свою здатність саму по собі. Природа дала йому, як і всім, достатньо власної матерії для його користі і достатньо власних предметів, на яких можна вправляти свою тяму і своє судження.

Роздуми – це потужна і плідна наука для того, хто вміє це намацати і зглибити у собі. Я волію радше виробляти душу, ніж умеблювати її. Нема нуднішого і водночас захопливішого заняття, ніж гомоніти зі своїми думками, згідно з тим, яка в кого душа. Найбільші душі роблять з цього своє ремесло – *для яких жити – це мислити. Цицерон, Тускуланські розмови, V, 28.* Природа обдаровує це заняття таким привілеєм, що нема нічого, чим могли б ми займатися довше, і нема діла, якому віддавались би охочіше і легше. «Це розвага богів, – мовить Аристотель, – з якої росте їхнє щастя і наше». Читання служить саме для того, щоб з допомогою розмаїтих предметів будити розум; мобілізувати свідомість, а не пам'ять.

Мене мало захоплюють вправи, де нема напруження і зусиль. Проте зваба і краса надять мене і цікавлять не менше, як не більше, ніж глибина і можуть. А що всі інші балачки наганяють на мене сон і я слухаю їх лише через верх, мені часто трапляється посеред таких марних і оклепаних розмов, розмов для годиться, говорити і відповідати ні в тин, ні в ворота (такі дурниці були б дурні і смішні навіть в устах дитини), або ще незграбніше і нездарніше поринати у вперту мовчанку. Я схильний до деякої заміри, яка мене затоплює в самого себе; з другого боку, я виявляю грубу і хлоп'яцьку несвідомість у багатьох буденних речах. Ці дві мої прикмети зискали мені стільки, що про мене можна розповісти кілька історій, з яких кожна буде правдива і які показали б мене в такому дурному світлі, як найостаннішого з людей.

Отож, щоб вернутись до мого предмета: ця моя трудна вдача робить мене перебірливим у товаристві людей; мені треба їх про-сіювати через сито; так само чинить мене нездатним до щоденно-

го життя. Ми живемо і маємо до діла з громадою; якщо її звичай мерзять, якщо ми гордуємо стикатися з нищими і посполитими душами (а ці ниці і посполиті іноді такі самі виборні і вишукані, і всяка мудрість марна, якщо не вміє пристосуватися до світової глупоти), то нам нема чого клопотатися справами ані власними, ані чужими: адже і в приватних і громадських справах ми маємо до діла з тими самими людьми. Найменш вимушені і найприродніші порухи душі найпрекрасніші. Господи Боже! Яку добру послугу робить мудрість тим, чиї прагнення вимірюються їхніми можливостями. Нема для нас кориснішої науки! У міру сил своїх – була приспівка і улюблений вираз Сократа: слово найглибшого змісту. Треба спрямовувати й обмежувати прагнення до найлегших і найближчих речей. Хіба то не дурна примха розходитися в думках з тисячею людей, з якими мене доля зв'язала, без яких мені годі обійтися, а тягнутися до одного чи двох, з якими мене ніщо не лучить, або уперто домагатися якоїсь речі, зарані недосяжної для мене. Моя натура, лагідна, чужа всякої різкості і чвані, легко позбавила мене, гадаю, від заздрості і неприязні; ніколи людина не виявила стільки зусиль, не кажу, щоб бути коханою, а щоб не бути ненависною. Одначе моя холодність у поводженні не без підстав позбавляла мене доброзичливості декого, тлумачила її інакше і гірше, ніж вона є насправді.

А тим часом у мене хист нав'язувати і підтримувати на рідкість високу і щирю дружбу. Оскільки я жадібно хапаюся за знайомства, мені вони приємні, я віддаюся їм і так палко накидаюся на них, що й сам прив'язуюся і викликаю і в них тривалу прихильність у відповідь: у мене чимало таких гарних доказів. У звичайних приятельських стосунках я іноді сухий і холодний, бо поступування моє неприродне, якщо я не лину на всіх парусах; доля, обдарувавши мене в молодості неповторною і досконалою дружбою, насправді відбила у мене охоту дружити з кимось іще, міцно закарбувавши у свідомості, що приязнь – це звір, що живе парами, а не цілим стадом, як сказав один старожитній. За вдачею мені важко віддавати себе наполовину і з усякими застере-

женнями. Мені чужа ота рабська і підозріла обачність, яку радять нам пильнувати в цих вимушених і недосконалих стосунках: особливо нав'язують її нам сьогодні, коли не можна висловлювати своїх переконань без фальшу чи небезпеки.

Проте я добре бачу: хто має, як оце я, за мету життєву вигоду (я розумію вигоду в істотних і засадничих речах), повинен уникати, як зарази, такої трудності і вередливості настрою, складностей і тонкощів свавільної душі. Я ладен похвалити душу, яка б мала різні поверхи і вміла б напружуватися і розслаблятися, яка б чулася добре скрізь, куди її закине доля, яка вміє поговорити з сусідою про його будову, про лови чи судовий позов, знаходити втіху у розмові з теслею і садівником. Я заздрю тим, хто вміє поводитися фамільярно з найлихішим домівником і сперечатися зі слугами.

Не до смаку мені рада Платона звертатися до челяді владним тоном, без жарту, без фамільярності, як до чоловіків, так і до жінок: до того ж нелюдяно і неслухно підкреслювати так будь-яку перевагу фортуни. Суспільства, де терплять найменше нерівність між паном і слугою, здаються мені найсправедливішими.

Дехто силкується вивищити і здибити свій розум, я – прибити і сплющити. Він порочний лише в розгинанні.

Правиш нам про Еака рід,

Про бої біля стін Трої священної,

А хіоське в якій ціні,

Хто нагріє воду, чий прихистить нас дім,

Де б морозу Пелігнії

Ми позбулись – про те, друже, мовчиш чомусь.

Горацій, Оди, III, 19, 3

Пер. Андрія Содомори

Спартанська доблесть відчувала потребу стримування себе солодкими і любими звуками флейт і просила її вгамовуватися у запалі бою, з побоювання, як би вона не впала у шал і сказ – адже інші народи зазвичай вдаються до гучних і прикрих звуків та криків, прагнучи щосили під'юдити і запалити серце вояків. Так і

ми, як мені здається всупереч світовій думці, переважно потребуємо у нашій розумовій діяльності радше свинцю, ніж крил, радше холодності і незворушності, ніж запалу і збудження. А надто мені здається щирим блазенством хизуватися вченістю перед тими, хто її не має; промовляти завжди з пафосом — *говорити на кінчику виделки*. Треба знизитися до рівня тих, з ким живете, й іноді прикидатися невігласом. У спілкуванні з простачками забудьте про бистроумність і дотеп, досить доладної мови; поза тим плазуйте по землі, якщо так жадають.

Учені спотикаються зазвичай на цьому камені; вони завжди і всюди хваляться своєю ученістю і всюди пхають свої книги. Так ними забили ванькири і вуха білої челяді, що наші пані якщо не збагнули їхнього змісту, то принаймні вдають: при кожній розмові і темі, бодай найбуденнішій і банальній, радо послуговуються новим і вченим способом писання і мовлення,

*Страх, радість, гнів, тривога в їх речах —
Душі свої тайни виливають. А далі що? А те,
Що навіть непритомніють учено!*

Ювенал, VI, 189

і посилаються на Платона та святого Тому, розводячись про те, що міг би так само добре засвідчити перший зустрічний. Наука, яка не змогла проникнути до них у душу, застряла їм у язичу. Якби дамські з дитинства добре виховані душі захотіли мене послухати, вони вдовольнилися б об'явленням своїх власних природних багатств. Вони ховають і таять свої красоти під чужими красотами. Але ж це великий недомисел — гасити своє власне сяйво, щоб світити позиченим світлом; вони хоронять і давлять самі себе під штукою. Вони, як з пуделка. *Сенека, Листи, 115*. Вони не досить знають самих себе: світ не бачив нічого прекраснішого за них; це їм пристало надати блиску мистецтвам і позичити барви рум'янам. Чого їм треба більше, ніж жити у любові і в шані? На те вони мають і вміють аж надто: треба тільки дещо оживити й запалити прикмети, які в них є. Коли я бачу їх заморочених риторикою, правознавством, логікою та іншим бакалярством, таким

марним і непотрібним, я дуже боюся, що чоловіки, які їх на те штовхають, роблять це, аби могли верховодити над ними на цій підставі: яку ж би тут іще знайти причину? Досить з любих дам, щоб вони уміли свої відмови заправляти раз суворістю, то знов нерішучістю або надією, і не ждали учених коментарів до вишуканих лестощів, які ми їм правимо. З цієї наукою вони можуть вести нас, як чарівницькою паличкою, і регентувати над усіма шкільними регентами.

Якщо їм досадно, що вони нам бодай у чомусь поступаються, і хочуть з цікавості і собі побавитися книжечкою, то така забава є в поезії: то мистецтво лукаве і пустотливе, грайливе, щебетливе, все на втіху, все на показ, як вони самі. Так само багато можуть вони для себе знайти в історії. З філософії, з тої частини, що стосується життя, вони почерпнуть науки, які допоможуть їм виробити судження про нашу ментальність і нашу натуру, які навчають їх захищатися від наших зрад, поскромляти зухвалість власних бажань, добре користуватися зі свободи, подовжувати життєві розкоші, людському переносити несталість служки, грубіянство мужа і докучливість років і зморшок та інші подібні речі.

Бувають характери особливі, замкнуті, цілком у собі. Натура моєї істоти – це віддача і обмін. Я живу весь назовні й на виду, створений для товариства і дружби. Самота, яку я люблю і сповідаю, служить переважно на те, щоб горнути до себе мої думки і почуття, обмежувати і вкорочувати не мої кроки, а лише прагнення і тривоги, уникаючи чужих клопотів, тікаючи від смертного примусу і зобов'язань, і не стільки від тичби людей, скільки від тичби справ. Самотність місця, по щирості сказати, дає мені більше розгону і розширює виднокруг. Опинившись посеред двораків у Луврі, у цьому стиску, я шулюся і ховаюся у своїй шкурі; товпа запихає мене у глиб самого себе. Ніде я не забавляюся так легко-важно, так свавільно і безоглядно, як у місцях, освячених звичаями і церемоніальною шаною. Сміх у мене викликає не наші дурощі, а наші премудрощі. За своєю вдачею я не ворог двірського розгاردіяшу; я провів у ньому частину мого життя і з натури умію

веселитися у великій компанії, аби тільки це було вряди-годи й охотою. Проте перебірливість моя в оцінці людей, про яку я говорю, прирікає мене на самоту. Живучи у себе, серед численної родини і в домі вельми одвідуваному, я бачу досить людей, але тільки зрідка тих, з якими люблю приставати, і зберігаю і для себе, і для інших необмежену свободу; тут немає місця для церемоній. Дотримання товариства, свідчень, гонорів і тому подібних марудних приписів гречності: який марудний і нестерпний звичай! Усяк вільний розпоряджатися собою на свій розсуд, і хто побажає, забавляється з власними думками: і я теж, без образи моїх гостей, буваю німий, замислений і замкнутий у собі.

Люди, товариства і довіри яких я шукаю, то ті, що заслуговують ймення порядних і тямущих людей; їхній образ так мені до мислі, що відвертає від решти. Серед наших характерів, якщо добре зважити, є й такий, який все завдячує переважно натурі. Метою такого товариства є вільний обмін і розмова, люба духовна безкорисна забава. В такій розмові мені однакові будь-які теми; мені зовсім не вадить, якщо їм бракує ваги і глибини; у них завжди гожість і приємність; вони всі забарвлені зрілим і статечним судженням і направлені добротою, щирістю, веселістю і приязню. Не тільки у речах великої ваги дотеп виявляє свою красу і силу, не тільки у справах королівських; так само він може виявлятися у задушевних бесідах.

Своїх однодумців я навіть пізнаю по їхній мовчанці й усмішці і знаходжу їх, мабуть, краще за столом, ніж на раді. Гіппомах казав, що пізнає добрих борців з ходи на вулиці. Якщо вченості подобається вскочити в ці наші розмови, вона не зустрине зневаги: не ота бакалярська, тиранська і занудлива, як буває зазвичай, а скромна, вибачлива і сумирна. Ми шукаємо в ній лише проведення часу: коли прийде пора і ми запрагнемо повчань і настанов, ми припадемо до її престолу. А поки хай вона зійде до нас, якщо її ласка; хоча вона така корисна і пожадана, я гадаю, що зрештою, в потребі, ми могли б зовсім без неї обійтися й осягнути нашу мету і без неї. Душа, багата з народження і вишколена у спілку-

ванні з людьми, чудово уміє бути люба сама з себе: штука не що інше, як уміння протоколювати і громадити витвори таких душ.

А ще любим спілкуванням є для мене товариство гарних і гідних невіст: *Бо й очі у нас теж учені. Цицерон, Парадокси, V, 2.* Якщо душа не має тут такого уживання, як у тому першому, то тілесні змисли, які більше беруть участь у цьому, вирівнюють цю різницю, хоч, на мою думку, не повно. Але це забава, в якій треба матися на бачності, надто тим, як я, над ким має велику владу тіло, як у мене. Я обпікся у моєму дитинстві і витерпів усякі шаленства, про які поети кажуть, що вони трапляються тим, хто пускається в ці речі без статку й розваги. Правда, хлоста послужила мені потім за добру науку;

*Хто з арголійської флоти уникнув скель кафарейських,
Той вітрила завжди відвертає від вод тих євбейських.*

Овідій, Сумні елегії, I, 1, 83

Нерозумно віддавати цьому всі свої помисли і віддаватися невтримним і непомірним почуттям. Але, з другого боку, домагатися жінки без любові і симпатії, на взір комедіантів, лише на те, аби зіграти роль згідно з віком і звичаєм, і не вносити в неї нічого, окрім слів, означає оберігати свою безпеку, але в спосіб боягузливий. Подібно чинив би той, хто ладен відмовитися від своєї честі або вигоди чи своєї втіхи з боязні перед небезпекою; адже давно встановлено, що таке поведження не може дати людині нічого, що б зворушило чи всолодило шляхетну душу. Треба щиро і правдиво прагнути наперед чогось, аби в посіданні його знайти щиру і правдиву втіху: я маю на увазі той випадок, коли доля, всупереч справедливості, мала б увінчати успіхом таку комедію; а це буває частенько, бо нема такої жінки, навіть найнечупарішої, яка не уявляла себе вартою кохання. Одна думає, що бере або своєю молодістю, або сміхом, або грацією (адже викінчених погануль немає, так само як і досконалих вродливиць). Дочки брахманів, якщо їм бракує іншої зваби, ідуть на майдан, де люд зібрався ніби для публічного торгу, і показують тут свої матримоніальні часті, пробуючи, чи хоч у такий спосіб не здолає спокусити собі мужа.

Тому немає ні одної, яка не повірила легко першій клятві свого залицяльника. Ото з цього повсюдного і звичайного ошуканства нинішніх мужчин мусило виникнути те, що вже сьогодні нам підказує досвід: жінки згуртовуються і замикаються між собою, самі, аби нас уникнути; або й вони, зі свого боку, наслідуючи приклад, який ми їм даємо, беруть ролі у цій комедії і розігрують її без жаги, без старань і любові – *не підлягаючи ані власному почуттю, ані чужому. Тацит, Анналі, XIII, 45.* Вони вважають згідно із засадами Лисія у Платона, що вони можуть віддаватися нам з такою самою легкістю і вигодою для себе, чим менше ми їх кохаємо. Дійде до того, що, як у комедії, глядачі черпатимуть стільки ж чи більше утіхи, що й виконавці.

Що ж до мене, я так само не розумію Венери без Купідона, як материнства без потомства: все це речі, які позичають одна одній і винні одна одній усі істоти. Так ошуканство повертається проти свого винуватця. Йому це нічого не коштує, але він і не набуває на ньому нічого, що було б варте. Ті, хто зробив Венеру богинею, вважали, що її головна гожість нетілесна і духовна; але та, яку ці люди шукають, не є навіть людською, ані навіть скотською. Тварини навіть не прагнуть заспокоїтися в такий грубий і земний спосіб: ми бачимо, як уява і жага розпалює їх часто і припікає спершу від тіла; бачимо, як в одній і в другій статі, в тій тичбі вони зберігають якийсь вибір і різняться у своїх чуттях і мають між собою тривалу і сердечну близькість; ті навіть з них, у кого старість відмовляє тілесної снаги, ще тремтять, пирхають з любові, ми бачимо їх, перед тим ділом, сповнених надією і жаром; а коли ж тіло зробило своє, лоскочуть себе ще солодким тим спогадом; і ми бачимо, як декого розпирає гордість після такого вчинку і вони заводять пісні радості й тріумфу, хоча втомлені і ситі. Хто потребує тільки звільнити тіло від природної конечності, тому нема чого частувати іншого такими вишуканими приправами; це не шматок для такого грубого і важкого голоду.

Оскільки видавати себе за ліпшого, ніж я є, не в моїй натурі, повім ось що – про гріхи моєї молодості. Не лише з причини чого

я не здолав так уберегтися, щоб не попасти двічі в цю недолю, одначе легку і минушу, небезпеки для здоров'я (все ж я не зумів вберегти себе від двох легких і, сказати б, попередніх нападів), але і через погорду ніколи не мав охоти зближатися з доступними і продажними жінками. Я прагнув загострити цю насолоду труднощами, жаданням і якоюсь славою. Мені подобалося поступування цезаря Тиберія, який у своїх любощах шукав більше скромності і шляхетності, ніж у інших прикметах; так само як поведінка куртизанки Флори, яка давала лише диктаторові чи консулові, не нижче, або вже цезареві, і черпала розкоші у достоїнствах своїх коханців. Тут, звісно, дещо значать перла і парча, і титули, і помпа. А втім, я звертав дуже багато уваги на духовні прикмети, а проте під тією умовою, щоб і тіло було, як слід бути, бо, щиро кажучи, якби виявилось, що треба неодмінно вибирати між духовною і тілесною красою, я волів би краще зневажити красу духовну: вона потрібна для інших, ліпших речей; але як ідеться про любов, ту саму любов, яка найтісніше зв'язана із зором і доторком, то можна досягти дечого і без духовних принад, але нічого – без тілесних.

Краса – і справді могутня сила жінок. Вона такою ж мірою властива їм, як і нам; і хоча наша краса вимагає інших рис, все ж у пору свого розквіту вона мало чим відрізняється від їхньої краси: така ж дитинна – ніжна і безвуса.

Кажуть, що наложниці турецького султана, що прислужують йому своєю красою – а їх у нього тьма тьменна – дістають відставку найбільше в двадцять два роки.

Розум, мудрість і дружні прив'язання частіше зустрічаються у чоловіків; ось чому останні вершать ділами нашого світу.

Ці два види спілкування залежать від випадку і від волі інших. Спілкування першого виду до того рідке, що не може врятувати від нудьги; що ж стосується спілкування з жінками, то воно з роками сходить нанівець; отож-бо ні те, ні те не змогло цілком удовольнити потреби мого життя. Спілкування з книгами – третє за рахунком – куди стійкіше і цілком у нашій владі. Воно поступається

першим видам спілкування у ряді інших переваг, але за нього говорять його сталість і легкість, з якою його можна підтримувати.

Книги супроводжують мене протягом усього життєвого шляху, і я спілкуюся з ними завжди і всюди. Вони втішають мене у мої старі роки і в моєму самотньому існуванні. Вони знімають з мене тягар докучливого дозвілля і в будь-який час дають мені змогу позбуватися прикрого товариства. Вони пом'якшують напади фізичного болю, якщо він не досягає крайніх меж і не підкорює собі всю решту.

Щоб одірватися від докучливих дум, мені досить звернутися до книжок; вони легко привертають мене до себе і рятують від власної уяви. І вони мене не підводять, бачучи, що я вдаюся до них лише тоді, коли не можу знайти інших розваг – істотніших, дивніших і природніших; вони завжди зустрічають мене з однаковим обличчям. Добре (кажуть вони) йти пішки тому, хто веде коня за вуздечку: тому наш Яків, король Неаполю та Сицилії – гарний, молодий і здоровий – велів носити себе по країні на ношах, в яких він лежав на убогій перині, вбраний у сіру куцину і таку саму шапку, ведучи за собою пишний королівський почет, паланкіни, всяких верхівців, шляхту та офіцерів, являв собою образ розніженої і сумнівної суворості. Нема чого жаліти хворого, якщо в нього одужання в рукаві. Перевірка на досліді справедливості цієї сентенції, все-таки правдивої, містить весь плід, добутий мною з книжок. Я послуговуюся ними майже стільки, скільки ті, хто їх зовсім не знає; тішуся ними, як скупарі скарбом, впевнений, що можу насолоджуватися ними, коли заманеться; моя душа насичується і вдовольняється привілеєм посідання. Я не мандрую без книжок – ні мирного часу, ні на війні: проте може минути кілька днів чи місяців, перш ніж я ними скористаюся. «Згодом (кажу) або завтра, або коли мені захочеться». Тим часом час біжить і минає, не обтяжуючи мене. Нелегко описати, скільки мені дає спокою і блаженства свідомість, що вони завше напихваті, аби мене потішити, як запрагну, і важко уявити, наскільки вони допомагають мені жити. Це найкращий провіант, яким я запасся

для цієї людської подорожі; і мені незмірно жаль розумних людей, яким його збуває. Разом з тим я не гордую жодною іншою розвагою, хоч би якою незначною, знаючи, що вона від мене нікуди не дінеться.

Коли я вдома, я найчастіше сиджу у бібліотеці, звідки одним поглядом можна охопити все моє господарство. Адже це місце знаходиться над в'їзною брамою, і під ногами я бачу сад, пташарню, дитинець і більшість двірських забудов. Тут я переглядаю то ту книжку, то ту, без наміру і ладу, навмання, як доведеться; то віддаюся роздумам, то, походжаючи, чиркаю або диктую мою фантазію, як оцю.

Бібліотека міститься на третьому поверсі вежі. На першому – капличка, на другому – кімната з убиральнею, в покоїку я сплю часто, коли хочу бути сам. Нагорі – простора шатня. Колись це приміщення було найнепридатнішим у домі. Я проводжу там і найбільшу частину дня, і найбільше годин дня. Проте ніколи не залишаюся на ніч. До книгозбірні прилягає досить пристойний кабінет, здатний опалюватися взимку, з вікном, з якого розгортається гарний вид. Якби я не боявся не так витрат, як клопоту, який перешкоджає кожному моєму починанню, я міг би легко дочепити по кожній стороні кружганок завдовжки в сто і завширшки дванадцять кроків, зі входом просто з бібліотеки, бо вже застав мур, змутований з іншою метою, саме на таку висоту, яка була потрібна. Всякий відлюдний сховок вимагає простору для прогулянки; думки мої засинають, коли я тримаю їх сидючи; тям хоче йти сама, але ноги її не несуть. Усі люди, які вчаться без книжок, знають цю потребу. Бібліотечна кімната округлої форми і пласкої стіни у ній стільки, скільки треба для столу і крісла; круглота ця дає мені змогу обіймати одним поглядом усі книжки, поставлені на полицках п'ятьма рядами. Вона має три вікна з привільним і розлеглим видом і п'ятнадцять ступнів у діаметрі. Взимку я буваю тут не так регулярно, бо мій дім, як підказує назва, стоїть на пагорбі і відкритий усім вітрам. Окрім того, мені подобається, що він затишний і дикий, зручний як для моціону, так і для усамітнення. Така моя садиба: я намагаюся зберігати тут повну владу і відстояти єдиний

куточок від зазіхань шлюбної, синівської чи товариської спільноти. Скрізь деінде влада моя номінальна, а отже, неповна. Бідолаха, на мою думку, той, хто не має вдома місця винятково для себе, де він міг би тішитися власним товариством, де б міг заховатися! Честолюбство вилазить боком людям, тримаючи їх постійно напоказ, як статую на майдані. *Велика доля – велика неволя. Сенека, Втішний лист до Полібія, 26.* Навіть у вбиральні вони не можуть бути самотні! Нічого мені не здавалося таким важким у тому суворому способі життя, який обрали черниці, ніж запроваджений в одному з їхніх орденів припис постійного перебування разом і в численному товаристві, на кожному місці і при всіх okazіях. Мені здається, іноді стерпнішим бути завше самотнім, ніж не могли ним бути ніколи.

Якщо хто мені скаже, що це зневага для Муз — послугуватися ними єдино ради забави і проведення часу, той, на відміну від мене, очевидно, не знає справжньої вартості вдоволення, гри і забави; я навіть скажу, що всяка інша мета — це блазенство. Я живу з дня на день і, сказати по ширості, живу лиш для себе; мої наміри на цьому закінчуються. Замолоду я вчився, щоб похвалитися ученістю; трохи згодом, щоб помудрішати; нині для розривки; і ніколи для зиску. Порожні і марнотратні захоплення, які я мав колись у гонитві за цим убранням, не лише щоб задовольнити свої потреби, а й на три кроки далі, щоб прикраситися ним і причепуритися, те я вже давно покинув.

Книжки мають багато приємних прикмет для тих, хто вміє їх добирати; але немає рож без терня. І ця втіха не чиста і не вільна від прикрощів, так само як інші: вона має свою недогоду, і то не малу. Душа вправляється на цьому, а тіло, про яке я теж не збувся клопоту, застається увесь цей час бездіяльним, важчає і занепадає. Про мене я не знаю згубнішого ексцесу, ані стараннішого уникання, зваживши на похилий вік.

Ото три мої улюблені й особливі заняття. Я не згадую про ті, які я винний світові з громадянського обов'язку.

Розділ IV

ПРО ВІДВЕРНЕННЯ

Одного разу мені довелося втішати одну справді засмучену пані (здебільшого їхні прикрощі штучні й показні):

*Ох, оці тонкослізки, звиклі так жалкуватись,
Завжди, якщо не по них, їм уже робиться плачно,
Тільки шукають причину слізьми землю топити.*

Ювенал, VI, 272

І зле чинить той, хто протидіє цій пристрасті, протидія лише дратує їх і посилює їхню журбу; горе загострюється упертим поводженням. Це видно у звичайній розмові; от скажу щось, не надаючи цьому ваги: але досить комусь заперечити, як я одразу стаю гопки і упираюся куди більше, ніж мені б на самій речі залежало. І потім, діючи так, ви робите так само, ніби рішуче бралися до операції. Перше привітання лікаря з пацієнтом має бути миле, веселе і любе: ніколи лікар понуркуватий і оприскливий не доведе свого. Навпаки, нам треба притакувати й допомагати їхнім скаргам, заохочувати їх і виправдувати. Через таке порозуміння ви зламаєте першу кригу і зможете лагідною і положистою дорогою перейти до розмов доречніших і догідніших для їхнього зілєння.

Я, якому головне йшлося про те, щоб прихилити присутніх і очі, спрямовані на мене, надумав заклеїти зло будь-яким пластиром; зрештою я переконався на досвіді, яка у мене незграбна і нещаслива рука в усіх цих умовляннях: я виставляю аргументи або надто гостро і сухо, або надто раптово, або надто недбало. Присвятивши якийсь час стражданню цієї пані, я не пробував його зілєти з допомогою сильних і живих доводів, чи то тим, що я їх не мав, чи то тим, що розраховував на великий успіх. Я не старався вибирати і різноманітні способи, які приписує філософія для потіхи, бо

те, чого не шкодуєш, за Клеантом, не є горем, за перипатетиками, це не таке вже й лихо, або, за Хрисиппом, жалітися на це і несправедливо, і не похвально; я навіть не пробував способу Епікура, ближчого до мого, перенестись думкою з речей прикрих на приємні; ані Цицерона, щоб звалити на одну купу всі ці речі і ділити їх при нагоді. Просто, відхиляючи потроху розмову і переводячи помалу на сусідні, а згодом і віддаленіші предмети, в міру того як вона мені піддавалася, я непомітно відвернув її сумні думки й утримував її в доброму гуморі і спокої, поки я був біля неї. Я ужив відвернення. Ті, хто після мене взяли на себе ті самі клопоти, не виявили жодного покращання; отож, я не вирвав зла з корінням.

Можливо, деінде я трохи торкнувся такого способу відвернення у громадському житті. Звичай вояцький, який застосував Перикл у Пелопоннеській війні, і тисячі інших деінде, аби відтягти від свого краю силу ворогів, дуже часто повторюється в історії.

Дуже дотепним викрутом урятував себе та інших сьєр д'Емберкур у місті Льежі, куди його послав дук Бургундський, що облягав льежців, прийняти місто на вже укладених умовах капітуляції. Люд, якого скликано вночі з цією метою, виступає проти угоди; багато хто закликає розправитися з парламентами, яких вони мали у своїх руках. Сьєр д'Емберкур, чуючи першу хвилю людського потоку, що підступив до дверей його будинку, одразу вислав до люду двох місцевих мешканців (бо при ньому їх було кілька), пропонуючи через них нові й лагідніші умови, які вони нібито несли представити на раді. Ці двоє зупинили першу бурю, повівши весь роз'юшений люд до ратуші, щоб вислухати посольство і порадитися що і як. Нарада була коротка, з неї зривається нова буря, така сама гвалтовна, як перша. Відтак сьєр д'Емберкур знов висилає чотирьох наступних посередників, присягаючись, що цього разу мають представити вигідніші поступки, цілком здатні вдовольнити і вконтентувати: відтак люд знову скеровано до ратуші. Врешті з допомогою такої гри, відвертаючи і розвіюючи його гнів у порожніх переговорах, він приспав його і дочекався дня, що й було його найважливішою справою.

Друга оповідка теж на цю саму тему. Аталанта, діва видатної краси і дивовижних обдарувань, бажаючи здихатися юрби зальотників, охочих пошлюбити її, поставила їм таку умову: вона візьме у мужі лише того, хто зрівняється з нею у швидкості бігу, причому невдахи заплатять своїм життям. Знайшлося чимало таких, хто вважав нагороду вартою такого ризику, і скоро зазнали жорстокої кари. Гіппомен, якому випадало випробувати свої сили останнім, звернувся до богині, опікунки любовної жаги, закликаючи йому допомогти: та, вислухавши його просьби, дала йому три золоті яблука і вказала, як їх використати. Змагання почалося, і Гіппомен, відчувши, що владичиця його серця, наступаючи йому на п'яти, ось-ось наздожене його, ніби ненавмисне впускає яблуко. Дівчина, вражена красою яблука, затримується, аби підняти його.

*Та зааніміла й, захоплена золотом, що покотилось,
Тут же побігла за ним, і принадливий плід підхопила.*

Овідій, Метаморфози, X, 666

Пер. Андрія Содомори

Так само він учинив по черзі з другим і третім яблуком, аж поки за допомогою цього ошуканства і гри пальма першості припала йому.

Коли лікарі не можуть вигнати запалення, вони відвертають його і відводять до іншого, не такого небезпечного органу. Я помітив, що це і найпростіший рецепт при душевних хворобах. *Іноді слід розважати душу незвичними для неї заняттями, хвилюваннями, турботами, ділами; нарешті треба вдаватися до переміни місць, як роблять з хворими, чия недуга не піддається лікуванню. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 35.* Небагато наважуються, рубаючи з плеча; напади не вдається ні стримати, ні зупинити; їх треба відвести набік.

Протилежний спосіб – надто високий і важкий. Тільки найвиборніші люди здатні осягти річ у всій наготі, бачити її і вичерпно судити про неї. Лише Сократові дано було підійти до смерті зі спокійним обличчям, освоїтися і гратися з нею. Він не шукає потіхи поза самою річчю. Умирати видається йому звичайною і бу-

денною пригодою; саме туди він спрямовує погляд і покріплює в цьому дух, не позираючи деінде.

Гегесієві учні, натхненні гарними висновками його науки, умертвляють себе голодом, і то так масово, що цар Птоломей заборонив філософів бавити учнів тими людиновбивчими науками. Ті не прагнуть смерті самої в собі, не судять її; не там спинається думка: вони квапляться і рвуться до нового існування.

А ті бідолахи, яких ми бачимо на ешафоті, сповнених ревної побожності, охоплених усіма, які тільки є, переживаннями, з ушима, наставленими на напучування, які їм дають, з очима і руками, здійснятими до неба, голосом урочистим від високої молитви, у суворому і непослабному хвилюванні, чинять, я вірю, річ похвальну і догідну такій хвилі: можна їх хвалити за їхню побожність, але не за мужність; вони уникають борні, відвертають увагу від смерті, десь так забавляються діти, коли їм готуються зробити надріз ланцетом. Я бачив таких, хто, як випадково його зір опускався іноді на розставлене поряд моторошне знаряддя смерті, жахався і раптово відвертав думку деінде. Так людям, які проходять над страшним проваллям, радять зажмурюватися або відвертати очі.

Субрій Флавій, засуджений за Нероновим наказом на смерть, мав загинути від руки Нігера, теж римського ротмістра. Коли Флавія привели на місце страти, він, побачивши яму, яку Нігер звелів для нього викопати, нерівну і погано вивершену, звернувся до вояків і сказав: «Навіть це не зроблено, як належить», – а Нігерові, який вимагав тримати голову сильніше, відповів: «Аби ж ти зумів ударити так само сильно!» І він як у воду дивився, у Нігера так тряслися руки, що він мусив тнути кількома замахами. У нього, здається, думка була спрямована просто на сам предмет.

Коли хтось гине в сутичці, зі зброєю в руці, він не приглядається до смерті, не відчуває її і не помишляє про неї; його захоплює бойовий запал. Один правдивий чоловік, мій знайомий, упавши якимось під час поєдинку на землю, чув, як його противник завдає йому удар за ударом. Усі, хто бачив це, кричали йому подумати про свою душу; він сам згодом мені оповідав, що хоча ці голоси

доходили до його ушей, вони зовсім його не хвилювали, і він думав лише про те, як зіп'ястися на ноги і помститися. І він убив свого супротивника у цьому ж герці.

Велику послугу зробив Люцію Силану той, хто приніс йому його вирок: отож, почувши відповідь, що він готовий умерти, але тільки не від його злочинної руки, кинувся на нього зі своїм помічником, щоб схопити силоміць; а коли той, беззбройний, уперто відбивався, пустивши у хід кулаки і ноги, убив його в цій борні; викликавши в ньому раптово розпалений бурхливий гнів, він позбавив його, отож, від утяжливої думки про вготовану йому повільну і болісну смерть.

Умираючи, ми завжди витаємо думками деінде: надія на краще життя приковує нас і підпирає; або надія на майбутні чесноти наших дітей; або прийдешня слава нашого імені; або ж утеча від мізерії цього життя; або помста, яка загрожує тим, хто є винуватцем нашої загибелі:

*Я надіюсь про те, як живуть справедливі
Божі ще сили, зазнаєш ти кари на скелях, Дідону
Кликати будеш по імені часто...*

*І про все я дізнаюсь –
Дійде ця вістка до духів підземних.*

Вергілій, Енеїда, IV, 382-387

Пер. Михайла Білика

Ксенофонт, з вінком на голові, приносив жертву богам, коли його повідомили про загибель його сина Грилла під Мантінеєю. Ошелешений цією вісткою, він кинув вінок на землю, але потім, почувши, якою геройською смертю син поліг, підняв вінок і надів на голову.

Сам Епікур утішається на схилку думкою про вічність і корисність своїх творів. *Труднощі, що обіцяють славу і розголос, переносяться легко. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 24.* І така сама рана, такий самий труд випадають, говорить Ксенофонт, як воєначальникові, так і простому воякові. Епамінонд прийняв смерть набагато спокійніше, коли довідався про пере-

могу його війська. *У цьому утіха, у цьому полегкість у найтяжчих стражданнях. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 24.* Так схожі обставини потішають нас, розважають і рятують від роздумів про смерть як таку.

Ба, навіть сама філософія постійно обходить і обминає свою тему, ледве ковзаючи по її поверхні. Найчільніший голова найчільнішої філософської школи, великий Зенон так висловлюється проти смерті: «Жодне зло не є почесним; смерть почесна; виходить, вона зовсім не зло»; проти пияцтва: «Ніхто не довіряє таємницю заливасі; кожен довіряє її мудрецеві; виходить, мудрець не може бути заливахою». Ось що значить, вліпити в саме око! Мені приємно бачити, як такі зразкові душі не можуть позбутися чогось спільного з нами: хоча такі виборні люди завше застаються людиськами грубого калібру.

Солодка ця пристрасть помсти; їй властива деяка велич, і вона цілком природна; я бачу це добре; хоча сам не маю в цьому ніякого досвіду. Щоб відвернути від неї одного юного князя, я не сказав йому, що ради християнської любові треба підставити щоку тому, хто нас ударив; не став наводити трагічних подій, які приписує цій пристрасті поезія; я залишив його в його намірах; але спробував показати йому красу противної картини: честь, любов, прихильність, які б собі він набув добротою і лагідністю; я звернувся до його честолюбства. Ось як треба діяти.

Якщо в коханні ваш пал надто сильний, розвійте його, радять; і кажуть правду, в чому я не раз із користю для себе переконувався. Поділіть його на кілька бажань, дозвольте навіть, якщо хочете, щоб одне з них горувало над іншими; але з побоювання, щоб воно не опанувало вас цілком, послабте його, стримуйте, поділяючи і розпорошуючи:

Як набубнявіє з могутніх чресел жила.

Персій, IV, 73

Краще-бо надмір вологи спровадити в будь-яке тіло.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1065

Пер. Андрія Содомори

І подумайте про це завчасу, з обави, щоб вам того не хбило,
коли вже вона своєю силою підхопить,

*Жала приховані мучать закоханих, от вони й ранять
Те, що їх вабить, від чого в них дика жага заройлась.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1070

Пер. Андрія Содомори

Колись мене вразила гризота, як на мене, дуже сильна, та ще й глибоко обґрунтована. Може б, я загинув від неї, якби тоді поклався на свої сили. Відчуваючи потребу розвіятися, я змусив себе, спираючись на розум і волю, закохатися, чому немало допоміг мій вік. Любов розважила мене і розбила журбу, спричинену дружбою. Всюди інде так само: як тільки мене змагає якась прикра уява, я вважаю за краще зупинити її розвиток, ніж побороти; я підставляю їй предмет, якщо не противний, то принаймні відмінний: розмаїття завше приносить полегкість, розв'язує і розвіює.

Якщо я не можу подолати, я тікаю її; втікаючи перед нею, петляю, кручуся: міняю місце, заняття, товариство, ховаюся у безладдя інших розваг і думок, де вона врешті губить мій слід і пропадає.

Природа, діючи таким чином, послугується благодаттю несталості. Час, який вона нам дала за найчільнішого лікаря пристрасті, досягає мети саме через те, що даючи нашій уяві все нову і нову поживу, розвіює і порушує первісне враження, навіть найсильніше. Мудрець не менш ясно бачить смерть приятеля по упливі двадцяти п'яти років; за Епікуром ні на волос менше: він не зазнав жодного злагодження страждань ні в передбаченні їх, ні в старінні, проте стільки думок переплили оту першу, що він врешті в'яне і нудиться.

Аби відвернути від себе повсюдну увагу, Алкивіад утяв вуха і хвоста своєму чудовому псиську і погнав його на ринок, розуміючи, що, діставши нову тему для балачок, люд дасть йому спокій щодо інших учинків. І я також бачив, як деякі жінки з тією ж метою – відвести від себе всілякі домисли та здогади і збити з пан-

телику пліткарів, приховували свої щирі нахили іншими, удаваними; ба, я знав і таку, яка, пустившись на таке прикидання, захопилася ним по-справжньому і відцуралася первісного і щирого чуття задля удаваного. Приклад цей переконав мене, що коли ті, хто посів добре місце у серці, простаки, якщо згоджуються на подібні маскаради: адже всі зустрічі й розмови припадають тому так званому служці, повірте, він мав би бути великим цабе, якби не пробрався врешті на ваше місце, а вас не зіпхнув на своє. Це все одно, як кроїти і шити черевики, щоб їх узув хтось інший!

Будь що може потішити нас і розважити; отже, будь що нас вабить. Ми дивимося на речі не в їхньому загалі і суті: нас вражають дрібні й поверхові обставини та образи, і порожні тіні предметів;

Як і тепер ще цикади самі покидають улітку

Круглі домівки-плівки.

Лукрецій, Про природу речей, V, 803

Пер. Андрія Содомори

Сам Плутарх навіть оплакує свою доньку, згадуючи її дитячі вибрики; спомин прощання, якогось учинку, особливого чару, останнього доручення зворушує нас. Тога Цезаря схвилювала весь Рим, чого не зробила попередньо його смерть — сам звук імен дзвенить нам у вухах: «Мій бідолашний пане!», або «Дорогий друже!», або «О, мій коханий батьку!», або «Моя донечко!» Такі вигуки мене хвилюють, але коли я приглядаюся до них ближче, я бачу, що ці квиління, сказати б, граматичні і голосові; слово й тон проймають мене: як ті викрики проповідників зворушують часто свою паству куди дужче, ніж їхні усовіщання, і як проймає нас жалісливе верещання тварини, яку убивають нам у поживу. Ми не важимо і не розбираємо справжньої есенції і м'якуша самого предмету:

Цими остями сам біль себе роз'ятрює.

Лукан, II, 42

такі основи нашого жалю.

Упертість мого каміння, надто коли воно проходить по моєму уду, іноді спричиняла мені тривалу затримку сечі, по три, чо-

тири дні, і ставила так близько до смерті, що було б шаленством жити якусь надію уникнути її, ба, навіть прагнути її, зважаючи на нестерпні болі. Яким же великим майстром у катівському ремеслі був добрий той цезар, який наказував туго перев'язувати славень стратенцям, аби їх умертвити від незмоги помочитися! Будучи в такому стані, я розважав, якими легковажними причинами і предметами уява підсичувала в мені жаль за життям; з яких атомів будується в душі вага й утяжливість цього переселення; яким марним думкам відводимо ми місце у тій, такий важливій справі: собака, кінь, книжка, кубок, сам не знаю, що ще, все це відіграло роль у рахунку моїх утрат, у інших – честолюбні надії, капшук, знання, така сама дурниця, на мій погляд. Я ставлюся байдуже до смерті, коли розглядаю її як кінець життя. У цілому маю її за ніщо; у дрібницях вона бере гору. Лемент домівників, поділ одежі, доторк приязної долоні, будь-яка потіха, все це засмучує мене і розм'якшує.

Так само проймають душу жалі, хай навіть казкові: скарги Дідони та Аріадни зворушують навіть тих, хто в них, у Вергілія і Катулла, не вірять. Це свідчить про нечулу і затяту натуру, якщо хтось не відчуває жодного хвилювання, як це, на подив, розповідають про Полемона; але він теж не зблід від укусу скаженого пса, який вирвав йому цілу литку. Жодна мудрість не сягає аж так далеко, щоб лише розумом усвідомити так вірно і повно причину смутку, поки цього чуття не підсилила жива присутність, коли в цьому беруть участь очі й вуха: бо ці органи можуть черпати враження лише в марних придатках.

Чи ж є в тому правда, що навіть мистецтва черпають допомогу і користь з нашої вродженої немочі судження і недоуму? Оратор, говорить риторика, в тій комедії, яку він удає перед трибуналом, сам розчулюється від звуку власного голосу і награних жестів і дає ошукати себе пристрасті, яку розігрує. З допомогою власного крутіїства він заражає себе справжньою і достеменною жалобою, заражаючи нею і суддів, яких вона обходить ще менше. Так особи, яких винаймають на похорон для освячення жалобних

церемоній, продають свої сльози і скорботу на вагу і міру; хоча вираз їхнього горя – це звичайнісіньке прикидання, проте, пристосовуючись і силуючи себе до такого поводження, вони нерідко віддаються цьому заняттю так ревно, що впадають у непідробну скорботу.

Я брав участь, разом з кількома друзями, у проводах до Суасона тіла пана де Грамона, убитого при облозі Ла-Фера; отож я помітив, як скрізь, де ми проходили, ми викликали лементи і плачі у людей, здібаних на дорозі: і то лише сумною урочистою процесією; навіть імені небіжчика не знали.

Як згадує Квінтіліан, він бачив комедіантів так глибоко пройнятих якоюсь жалісною роллю, що вони плакали навіть удома; а про себе самого розповідає, що поклавши собі розчулити когось іншого, пройнявся цим так, що не лише слізьми, а й блідістю обличчя і всієї подобі передавав чуття людини, широко пригніченої болем.

У нашій місцевості, ближче до гір, жінки мають особливий звичай: отож вони так само посилюють жаль за втраченим чоловіком нагадуванням його славних і любих прикмет, як громадають і виказують усі його недосконалості: вони ніби хочуть цим самим потішити себе і водночас розвіяти свій жаль погордою. Вони поводяться в цьому краще за нас, коли після втрати першого-ліпшого знайомого ми силкуємося виголошувати йому якісь нові і фальшиві похвали і виставляти його зовсім іншим тепер, коли згубили його з очей, ніж нам здавався, коли ми його бачили. Так ніби жаль містив у собі якусь порошок науки або ніби сльози, омивши нашу свідомість, просвітили її. Я зарікаюся наперед від будь-яких похвал, якими хтось захоче осипати мене не тим, що я буду їх вартий, а тим, що я буду мертвий.

Спитайте того чи іншого: «На кий біс лізти тобі в цю зваду?» – «Йдеться про приклад, – відповідь він, – про послух, який треба виявити монархові: особисто я не шукаю в цьому ніякої користі; що ж до слави, то я дуже добре розумію, яка мала часточка її може випасти звичайному шляхтичеві, як я: я не вкладаю в це ані пристрасті, ані ненависті». Але погляньте на нього завтра, як він, сам

не свій, ревучий і червоний з гніву, стоїть у лавах, готовий битися: то блиск усюди криці і вогонь, рев гармат і барабанів вилили йому в жили запал і ненависть. «Благенька причина!» - скажете. Яка ж причина! Не треба ніякої причини, аби збурити нашу душу: примари без тіла і предмету володіють нею і кидають у дроз. Скоро я беруся зводити надхмарні замки, як моя уява підносить мені радощі і втіхи, які по-справжньому зачіпають і веселять мою душу. Скільки разів ми потьмарюємо наш розум гнівом і сумом ради таких тіней, і ми тікаємо у примарні пристрасті, що псують нам душу й тіло! Які гримаси подиву, любові й бентеги викликають на наших обличчях такі мрії! Які стрибки і які хвилювання у горло! Чи не здається вам, що цьому самітникові ввижається, ніби він у юрбі інших людей, з якими розмовляє, чи що його переслідує якийсь внутрішній демон? Спитайте себе самих, де предмет цієї зміни? Чи є, крім нас, створіння у природі, на яке б могла впливати сама тінь без субстанції?

Камбіз, якому приснилося, що його брат має стати перським царем, наказав його умертвити: брата, якого він кохав і якому довіряв у всьому! Аристомем, цар месінців, наложив на себе руки через дрібницю, яку вважав за лиху ворожбу – через якесь виття псів. А цар Мідас зробив те саме, вражений і обмарений якимсь сном. Це означає цінувати своє життя стільки, скільки воно варте, покидати його для сну!

А тепер послухайте душу, як тріумфально вона знушається над немічністю тіла, над його безпорадністю, над тим, що воно виставлене на всіляку зневагу і ганьбу: справді їй пристало говорити про те все!

О, який був Прометей, ліплячи глину, невдаха!

Дуже недбало виконав він своє діло:

Творячи тіло, в мистецтві він духу не бачив,

Дух же мав стати клопотом першим творця.

Проперцій, III, 5, 7

Розділ V

ПРО ВЕРГІЛІЄВІ ВІРШІ

Що виразніші й ґрунтовніші роздуми, то докучливіші вони й обтяжливіші. Порок, смерть, убожество, хвороби – теми поважні й занудливі. Треба мати душу, навчену не піддаватися нещастям і брати гору над ними і навчену правилам порядно жити і порядно вірити, і треба її часто струшувати і наламувати у цій чудовій науці; але душі пересічній треба, щоб це робилося із зупинками і поміркованістю, бо від безперервної і непосильної напруги вона губиться і скаженіє.

Замолоду, щоб не розпускатися, я потребував пересторог і застережень; життєрадісність і здоров'я, як кажуть, не вельми охочі до цих мудрих і глибокодумних роздумів. Нині я, одначе, зовсім не такий. Старість зі всіма своїми неминучими наслідками тільки й робить, що шокроку попереджає, умудряє і врозумляє мене. З одної крайнощі я впав у другу: замість надміру веселощів у мене тепер надмір суворості, і це куди сумніше. Ось чому я тепер навмисне дозволяю собі малу дешицу чуттєвих утіх і бавлю іноді мою душу жартівливими і юними думками, на яких вона відпочиває. Нині я занадто обачний, занадто важкий на підйом, занадто зрілий. Мої роки щодень вчать мене холодності й стриманості. Моє тіло уникає чуттєвих насолод і боїться їх. Прийшла черга спонукувати розум виправитися. І тіло, своєю чергою, присаджує його, і при цьому так брутально і владно, як розум ніколи не присаджував тіла. Воно ні на годину не дає мені спокою – ні уві сні, ні наяву – безперервно нагадуючи про смерть і закликаючи до терпіння і спокути. І я обороняюсь від повздержливості, як колись від любострастя. Вона тягне мене назад, і при цьому так далеко, що доводить до отупіння. Але я хочу бути сам собі паном, у цілковитому і необмежено-

му сенсі слова. Обачливості теж властиві крайнощі, і вона не менше потребує міри, ніж легковажність. І ось, боячись, як би врешті не засохнути, не вичерпатися і не зашкарубнути від розсудливості і порядності, у перерви між нападами болів,

Щоб душа не журилась одвічним нещастям

Овідій, Сумні елегії, IV, 4, 2

я ледь-ледь одвертаюсь і відводжу погляд від грізного захмареного неба, яке я бачу перед собою і на яке дивлюся, дяка Богові, без страху, хоч і не без певного зусилля і старання, задумливості, і поринаю для забави у спогади минулої молодості.

Душа жада того, що загубила, вертаючись уявою в минуле.

Петроній, Сатирикон, CXXXVIII

Хай дитинство дивиться вперед, а старість назад: чи це не мало означати дволикого Януса? Хай роки тягнуть мене за собою, як їм того хочеться, але раком! І поки мої очі потраплять розрізнати ту гарну минулу пору, я буду раз у раз повертати їх до неї. І якщо вона сама тікає з крові і жил моїх, я не хочу бодай виривати її образу з моєї пам'яті,

Дівчі живеш, як життям ти колишнім живеш.

Марціал, X, 23, 8

Платон радить старцям приглядатися до тілесних вправ, танців та ігор юнацтва, щоб радіти гнучкості і красі тіла, утрачених ними самими, й оживляти у пам'яті поваб і грацію цього квітучого віку; і жадає, аби у цих забавах вони признавали пальму першості тому молодикові, який найдужче звеселить і потішить найбільше їх число.

Я відмічав колись важкі і млисті дні як незвичайні: тепер вони стали мені звичайними, надзвичайні – це гарні і погідні. Скоро прийду до того, що вважатиму за незвичайну ласку, як нічого мені вже не долягатиме. Бо навіть за допомогою лоскотки я не можу вже добути навіть блідої усмішки з цього щтивного тіла; я тішуся лише у мріях і вві сні, аби хоч хитрістю відвернути гризоти старості. Але, зрозуміло, тут потрібні інші ліки, а не сон! Даремно боротися із самою природою.

Велика дурниця подовжувати і випереджати, як кожен чинить, людські болячки. Волію радше бути коротший час старим, ніж бути старим, перш ніж ним стану: от я й хапаюся за всякі, найменші можливості утіх, які тільки мені випадають. З чуток я дуже добре знаю всякі різновиди розумних, захопливих і славних розкошів; але погляди світу не мають наді мною такої сили, аби мені прищепити їх жадання; я прагну не стільки утіх великодушних, пишних і вродливих, скільки хотів би радше солодких, легких і близьких. *Від природи відступаємо, покладаємося на люд, який ні в чому не є добрим провідником. Сенека, Листи, 99.*

Моя філософія у дії, у природному і щоденному звичаї і куди менше – в фантазії. Я б і зараз захоплено грався горішками і дзигією!

Він поголосок не ставив вище за благо своє,

Енній у цитаті Цицерона, Про обов'язки, I, 4

Насолоді не знайоме марносластво; вона уявляє себе досить багатою сама з себе, щоб домагатися визнання, вона краще чується в тіні. Треба всипати гарячих тому юнакові, який бавився б добиранням смаку вин і соусів: не було речі чужішої мені і невідомішої з самого молоду; тепер я навчаюся цього. Сором мені, але що ж порадиш? Ще більший сором мені і жаль причин, які мене до нього попихають. Це нам пристало буяти і байдикувати, а молоді слід дбати про славу і становище; вона йде у світ, до звершень, а ми звідти вертаємося. *Хай беруть собі зброю, коні, списи, довбні, опуку, плавання, перегони; а для нас, старих, хай з багатьох забав зоставлять лише кості і бабки. Цицерон, Про старість, 16.* Закони, і ті відсилають нас додому. Найменше в тому поганому стані, в який привели мене роки, мені тільки й застається, що доставлять їм іграшки і всілякі забавки, як у дитинстві; бо ми теж здитиніли! Мудрість і легковажність матимуть чимало роботи, аби мене черговими послугами підтримати і підперти у цій віковій недолі;

Поки можна, додай трішки хоч пустощів

Горацій, Оди, IV, 12, 27.

Пер. Андрія Содомори

Я унікаю так само сьогодні найлегшого уколу, і ті, що колись мене тільки дряпали, нині мене ранять: так легко починає натура привчатися терпіти. *Тендітному тілу навіть легкий доторк дошкуляє. Цицерон, Про старість, 18.*

Недужа душа не потрапить знести жадної прикrostі.

Овідій, Листи з Понту, I, 6, 18.

Я завше був вразливий і чутливий до напастей; тепер ще чутливіший і всюди незахищений.

Найменшої сили стане розбити надламане.

Овідій, Скорботні пісні, III, 11, 2

Розум направду не дозволяє бунтувати мені і шемрати проти недогод, які природа змушує мене терпіти, але той самий розум не може мені заборонити їх чути. Я поспішив би на другий кінець світу, якби там сподівався знайти для себе добрий рік веселого і погідного спокою, я, хто не має іншої мети, як тільки жити і радіти. Спокою тупого і понурого я знаю подостатком; але він присипляє мене й дурманить: він не по мені. Знайшовся б такий чоловік або якесь приємне товариство в сільській глухомані, у Франції чи деінде, осідлий чи кочівник, якому б моя вдача припала до смаку, а його вдача мені, хай тільки свисне в пальці, я полечу до нього офірувати ці мої *Проби* у крові і кісті.

А що привілей нашого духу – це уникати старості, я раджу йому, по змозі, не старіти: хай квітне, хай зеленіє, поки є сил і часу, як омела на всохлому дереві. Але боюся, що він зрадець; так тісно причепився до тіла, що раз по раз покидає мене, аби товаришити йому в його недугах. Я всіляко підлещуюся до нього, але мені не вдається здобути його. Даремно я намагаюся його відвернути від цього споріднення; пропоную йому і Сенеку, і Катуллу, і дам, і двірські танці; якщо у його товариша кольки, йому здається, що вони також і в нього. Навіть ті функції, які йому природні і властиві, не вдається активізувати: в них чується хирність; якщо в них не спостерігається бадьорості, то нема її і в тілі.

Наші вчителі помиляються в тім, що, шукаючи причини дивовижних злетів нашого духу і приписуючи їх божественному

насланню, любові, воєнному запалу, поезії, вину, забувають про здоров'я; здоров'я кипуче, нездоланне, бездоганне, безтурботне: таке, яким колись наділяли мене іноді мої весняні дні і їхня певність у собі. Цей вогонь веселошів збуджує у духові живі й ясні проблиски, а іноді спалахи сліпучої яскравості і нестримний, як не дуже шалений. Отож не дивно, якщо протилежний стан пригнічує мій дух, сковує, виявляє на нього протилежну дію.

Де йому братись за справу, як тілом він мліє.

Максиміан або Псевдо-Галл, I, 125

Ба, він ще хоче, щоб я був йому вдячний за те, що він, як говорить, куди менше піддається тому станові, ніж це заведено у людей! Принаймні зараз, коли ми заживаємо хвилю спокою, гонімо пріч з нашої компанії недолі і страждання:

То ж геть із чола ті завчаснії зморшки!

Горацій, Еподи, XIII, 7

Пер. Андрія Содомори

Журбу слід розбити жартами. Симоній Аполлінарій, Листи, I, 9. Я люблю мудрість веселою і люб'язною і тікаю від грубошів і суворості звичаїв; всяка огидна риса на обличчі викликає у мене підозру:

Сумна пиха скваснілого обличчя.

Б'юкенен, Іоанн Хреститель, Пролог, вірш 31

Трапляються в цій сумній юрбі й розпусники.

Марціал, VII, 58, 9

Я охоче вірю Платонові, який вважає, що простота або пиха у ставленні – найвірніша ознака доброї або злої душі. Сократ завжди мав обличчя однакове, але погідне й усмінене, а не таке, як у старшого Краса, чийого сміху ніхто не чув. Чеснота – річ приємна і весела.

Я дуже добре знаю, що серед тих, кого обурять сваволя у моїх писаннях, знайдеться не гурт таких, хто мав би обурюватися свавіллям власних думок. Я легко сходжуся з їхнім внутрішнім смаком, але ображаю їхній зір.

Річ світова – критикувати твори Платона, зате легко дарувати приписувані йому плюгаві стосунки з Федоном, Діоном, Стел-

лою та Археанасою. *Не треба соромитися сказати те, чого ми не соромимося подумати.* Мені мерзить розум гризький і понурий, який проходить мимо радощів життя, але чіпляється за нещастя і на них пасеться: як мухи, які не можуть утриматися на предметі гладенькому і добре полірованому, але чіпляються і спочивають у місцях шкарубких і нерівних, або як п'явки, які ссуть і смакують лише зіпсуту кров.

Зрештою я взяв собі за правило, аби сміти говорити все, що смію робити; я неrado узнаю навіть мислі, не призначені до розголосу. Найгірша з моїх прав і властивостей здається мені не такою паскудною, як паскудно і жалюгідно здається мені не сміти в них признатися. Кожен оглядний у признаннях; треба бути таким самим і в учинках; сміливість помилки дещо врівноважується і поскромляється сміливістю визнання її. Хто зобов'яже себе говорити все без утаювання, той зобов'яже себе і не робити того, що треба замовчувати. Дай Боже, щоб цей надмір моєї сваволі привів моїх побратимів до свободи, визволяючи їх від тих боягузливих і удаваних цнот, породжених нашими недосконалостями; щоб коштом власної непоміркованості я привів їх до розуму! Аби говорити про свої вади, треба бачити їх і осягати: хто таїть їх від інших, той таїть їх звикле і в собі.

Їхні помилки не здаються їм досить укритими, якщо вони бачать їх самі: вони умикають їх і ховають від власного сумління. *Чому ніхто не признається у своїх недоліках? Бо вони зостаються і нині при ньому. Розповісти про сон потрапить лише пробуджений. Сенека, Листи, 53.* Тілесні недуги, посилюючись, зраджують свою правдиву природу. І ми дізнаємося, що те, що ми вважали за простий гостець чи невинний синець, насправді подагра. Зате недуги душі затемнюються, зростаючи на силі: найхворіший чує свою хворобу найменше. Ось чому треба її добувати на світло безжальною рукою, відкривати її і видирати із закутків наших грудей. Так відбувається з добрими і злими учинками: саме визнання приносить задоволення.

Чи може бути у вчинку така капость, яка б звільнила нас від обов'язку сповідатися в ньому? Вдавання мені обходиться дорого; ось чому я нерадо приймаю секрети інших, не маючи духу для того, щоб відпиратися того, що я знаю. Я можу мовчати, але відмагатися не вмію без зусилля і прикрості. Щоб бути по-справжньому скритним, треба бути ним з натури, а не з обов'язку. Мало бути на службі можним цього світу маломовним, а ще й на додачу брехуном. Якби до мене звернувся той, хто спитав Талеса Мілетського, чи повинен він урочисто заперечувати, що чужоложив, я б йому відповів, що не певен: брехня здається мені ще гіршою, ніж чужолозство. Талес порадив йому зовсім інше, а саме, заперечувати і покластися присягою, аби більше зло одвернути меншим. Ця порада, одначе, була не так вибором злого, як помноженням його.

Зауважмо собі між іншим, що легше дає завдання чесній людині той, хто дає їй вибір між прикрістю і провинною; але коли її затиснути між двома провинами, вибір стає дуже важкий. Так Ориген, коли йому велено вибирати, або поклонятися ідолам, або допустити тілесного приступу плюгавому ефіопові, прийняв першу умову, і вчинив, як стверджують, погано. Отож виходить, що мали б рацію і ті невісти, які воліли б обтяжити свою совість десятьма мужчинами, ніж однією месою.

Якщо це нескромність оповіщати свої прогріхи, то нема великої небезпеки, якби вона стала прикладом і практикою. Сказав же Аристон, що люди найбільше бояться того вітру, який їх відслоняє. Треба раз урешті здерти той дурний лахман, який закриває наші звичаї. Люди виряджають своє сумління до лупанарію, а міну зберігають при цьому святу й божу. Навіть зрадники та вбивці дотримуються пильно правил пристойності і вважають це за свій обов'язок; не пристало неправедності скаржитися на нелюб'язність, ні злочинству – на необачність мови. Шкода, що нечесна людина не є ще й дурнем і що удавана призвоїтість прикриває її пороки: такий тиньк впору лише дебелим і міцному муру, який вартий того, щоб його зберегти і побілити.

З гречності до гугенотів, які ганяють нашу душевну і довірливу сповідь, я сповідаюся публічно, сумлінно і щиро. Святий Августин, Ориген і Гіппократ оголошували заблуди своїх переконань; я, крім того, і звичок. Я прагну дати себе пізнати: байдуже, якою ціною, аби лиш усе було правдою; або, краще сказати, я не прагну нічого, але я дуже боюсь, щоб мене не взяли за іншого ті, кому трапиться пізнати моя ім'я. Той, хто робить усе для честі і слави, щось виграє, показуючись світові нібито в масці, приховуючи від нашого пізнання свою правдиву істоту. Похвалить горбаня за гарний зріст, то він візьме це за образу. Якщо ти тхір, а хтось тебе вшанує як героя, то чи про тебе мова? Тебе беруть за іншого; то так, якби йолоп пишався з шапкування, яке йому віддають у переконанні, що він перший у громаді, коли насправді він один з останніх. Коли Архелай, цар македонський, проходив вулицею, хтось облив його водою: компанія його шептала, що винного треба покарати. «Авжеж, – відрік він, – але той вилив воду не на мене, а на того, за кого мене вважав». Сократ відповів тому, хто його остерігав, що зле про нього говорять: «Дарма, адже в мені немає нічого з того, що вони говорять». Що ж до мене, то якби хтось мене хвалив, що я добрий стерник або великий скромняга, або я здержливий, то я б не пройнявся до нього вдячністю. Так само я мало чув би себе ображеним, якби хтось назвав мене зрадником, злодієм чи мочемордою. Ті, хто не знає самого себе, можуть жититися фальшивими похвалами: але не я, хто бачить себе і проникає аж до нутра, хто добре знає, що мені притаманне, а що ні. Хай би мене хвалили менше, але знали ліпше. Хтось міг би мати мене за мудреця, але в такому понятті мудрості, яка бачиться мені глупотою.

Мене злить, що мої *Проби* служать паніям лише за розхоже знаряддя і за оздобу зали: цей розділ введе мене до алькова. Я люблю дуже інтимне спілкування: публічне для мене без чару і смаку. При розлученні у нас розпалюється надміру прив'язання до речі, яку ми покидаємо; адже це моє останнє прощання зі світськими утіхами; це наші останні обійми. Але вернімося до мого предмету. Що людям зробили сексуальні стосунки, такі природні, потрібні й

насущні, аби не сміти про них говорити без сорому і виключати їх з поважних і статечних розмов? Ми вирікаємо сміливо: *убивати, красти, зраджувати*; але не сміємо цього інакше, ніж півгубою. Чи це не означає, що чим менше чогось ми виділяємо в речах, тим більше маємо право громадити це в думці? Особливо істотно в цьому, що слова найменш уживані, найменш писані, найбільш замовчувані є разом найпопулярніші і найповсюдніше знані; жодному вікові, жодному звичаю вони не чужі, так само як хліб насущний. Вони вражають думку кожного, без вимовляння, без голосу і жесту; а стаття, яка найбільше це чинить, зобов'язана найбільше це замовчувати. І це найгірше: ми приховали цю дію під такою печаттю мовчання, що буде злочином виривати її звідти навіть на те, щоб оскаржити і судити; ми не сміємо її шмагати інакше, як з допомогою умовчань і під різними фігурами. Велика це фортуна для злочинця – бути таким огидним, що саме правосуддя визнає за негоже помічати його й тикати, отож він вільний і спасений власне через сам надмір огиди. Чи ж не діється з ним так, як з книжками, які виграють тільки на продажу через те, що вони заборонені? Що ж до мене, то я цілком поділяю думку Аристотеля, який сказав, що «сором'язливість – це молодості оздоба, але старості докір».

Отсі вірші – це наука, почерпнута з давньої школи; школи, з якою я куди більше пов'язаний, ніж з новою; чесноти її видаються мені більшими, вади – меншими:

Хто ласий до Венериних утіх,

Не гірший того, хто живе без них.

Вірш Плутарха у перекладі Аміо

Ти-бо єдина природою правиш: без тебе й билінка

Не проросла б, до ясних берегів божественного світла

З тітьми ніщо б не тяглось, не було б насолоди ні в чому.

Лукрецій, Про природу речей, I, 22

Пер. Андрія Содомори

Не знаю, хто міг порізнити Палладу і Музи з Венерою й остудити їх у стосунку до Амура: адже між богами жодні не могли б

між собою підійти і більше завдячувати одне одному! Хто відбере у Муз любовні образи, вкраде у них найціннішу матерію їхніх балачок і найшляхетнішу часть діла; хто позбавить Амура спілкування і служби поезії, той позбавить її найдійовішої зброї. Це б означало звинуватити бога близькості і ласки та богині, опікунки людяності і справедливості, в гріхові невдячності і байдужості.

Я нестак давно усунутий з почту і списку двораків цього бога, аби не пам'ятати про його потугу і доблесть,

*Що старе спалахнуло кохання,
Я відчуваю.*

Вергілій, Енеїда, IV, 23

Пер. Михайла Білика

Є ще в мені якісь рештки збудження і тепла, слід від давньої лихоманки.

І в зимі мого життя мені не забракне жару.

Іоанн Секунд, Елегії, I, 3, 20

Дарма що змарнілий і обважнілий, я чую ще якісь літні окрушини минулого палу:

*Отак Егейське море, як у ньому
Ущухнуть дуги Аквілон і Нот,
Ніяк не заспокоїться по тому,
Хвилює і шпуге без перешкод.*

Тассо, Звільнений Єрусалим, XII, 63

Ба, настільки я можу судити, потуга і доблесть цього бога живіше і багатше об'являється у мальовидлах поезії, ніж у власній істоті:

Вірш має свої пальці.

Ювенал, VI, 196

Поезія представляє нам образи і чари ще нібито любовніші, ніж сама Любов. І Венера не здається такою гарною, голісінька, палка і млосна, як ото в Вергілія:

*Мовила так і білішими снігу руками богиня
Солодко й ніжно голубить його, що й досі ще длявся.
Звиклий жар охопив його раптом, і племінь знайомий
Мозок йому розпалив у костях, їх ослабивши млостью.*

*Так от, як часом із грому ясного зірвавшись, вогниста
Блискавка смугою світлого сяйва у хмарах заграє.
Із цими словами,
Впав із жагою в обійми жадані, і, любій дружині
Ніжно до лона схилившись, поринув в сон безтурботний.
Вергілій, Енеїда, VIII, 387, 404*

Пер. Михайла Білика

Хіба що я міг би нагадати, що він малює її надто палкою як на Венеру заміжню. У такій статечній спілці бажання не бувають аж такі нестямні; зазвичай вони безбарвніші і приспаліші. Кохання не терпить, щоб двоє керувалися чимось, окрім нього, і не дуже витрачає пал у спілках, укладених і підтримуваних під іншим титулом, ніж власний шлюб. Свояцтво, маєтності входять тут у рахубу, як це підказує розум, стільки ж чи навіть більше, ніж врода і поваби. Хай би там що, одружуються не для себе; одружуються нітрохи не менше, як не більше, задля потомства, задля родини. Від корисності і вигідності нашого шлюбу залежатиме добробут наших нащадків довший час потому, як нас не стане. Тим-то мені подобається звичай вряджати шлюб радше через треті особи, ніж власними руками, і радше розумінням чужим, ніж власним. Як усе це суперечить любовним звичаям! Отож є ніби кровомістом у цьому поштивому і святому спорідненні віддаватися вибрикам і розперезаності любовної сваволі, як я вже, здається, сказав про це деінде. Треба, навчає Аристотель, зближатися з жоною обережно і стримано, аби під впливом надто порочної хоті насолоди не змусити її втратити тяму. І те, що він радить зі спонуки сумління, лікарі радять зі спонуки здоров'я: надто бурхлива, жагуча і тривала насолода псує сім'я й упосліджує зачаття; з другого боку вони кажуть, що, до того, аби це шлюбне зближення, з природи оспале, наповнить відповідним і житним запалом, треба віддаватися йому рідко і з добрими перервами,

*Щоб прийняла вона, спрагла, ті Венери дари
І в собі утайла.*

Вергілій, Георгіки, III, 137

Я не знаю шлюбів, які швидше б приходили до незгоди і розпаду, ніж укладені через захоплення красою і тілесним яруванням. Тут треба підмурків триваліших і статечніших, та розважливого ходу: ота кипуча палкість тут варта небагато.

Ті, хто вважає, що роблять честь шлюбові,кладаючи у нього кохання, чинять, по-моєму, не інакше, ніж ті, хто, бажаючи похвалити чесноту, стверджують, нібито шляхетство не що інше, як цнота. Це ті речі, які мають між собою якесь покровенство, але значно різняться між собою; ніцварта то робота плутати імена і титули. Мішаючи їх між собою, завдають шкоди їм обом. Шляхетство – предмет гарний і справедливо запроваджений; але тим самим це предмет залежний від когось іншого і здатний дістати-ся людині порочній і нікчемній, стоїть він ціною набагато нижче, ніж чеснота. Се чеснота (якщо вона є нею) штучна і видима; залежна від часу і фортуни; мінлива у своїх формах, жива і смертна, без джерел, як ріка Ніл, родова і спільна; виникла зі спадковості і уподібнення, виведена як наслідок, і наслідок досить вутлий. Знання, сила, доброта, краса, багатство, всі інші прикмети здольні до спілкування й обміну; ця лише вариться в собі, не роблячи ні найменших послуг чомусь іншому. Представлено колись одному з наших королів на вибір на одну й ту саму посаду двох претендентів, з яких один був шляхтич, а другий ні. Король звелів, не зважаючи на коліно, обрати того, хто матиме більше заслуг, але якщо вартість буде цілковито рівна, тоді зважити на шляхетство: це означало визначити йому справедливе місце. Антигон так відповів одному невідомому юнакові, що просив про посаду, яку займав його батько, зацний муж, недавно померлий: «Друже мій, у таких бенефіціях я зважаю не стільки на шляхетство, скільки на доблесть». І справді, негоже робити так, як з офіцерами спартанських царів, сурмачами, флейтистами, кухарями, чиї сини, навіть зовсім ненавчені, обіймали посади перед найвмілішими у фахові.

Мешканці Калькутти роблять зі шляхти якихось надлюдей. Одруження їм заборонене і всяке інше ремесло, окріч рицарського: підложниць можуть мати, скільки хочуть, а жінки полюбов-

ників, без жодних ревностів: але для них горловий і недопустимий злочин спаруватися з особою іншого стану. Вони вважають себе за осквернених, якщо хтось, підліший, випадково торкнеться їх; їхнє шляхетство зазнає в такому разі найважчої образи і кривди, і вони убивають усякого, хто підійде до них надто близько, отож не шляхта зобов'язана, зовсім як венецькі гондольєри, кричати на закрутах, аби з ними не зіткнулися; допіру ж шляхтич велить такому відступити у бік, у який йому сподобається. Так одні уникають осквернення, яке вважають за незмивне, а другі — неминучої смерті. Ані час, ані княжа ласка, ані заслуга, ані чеснота, ані багатство не можуть з хама зробити пана. К чому припомагає той звичай, що шлюби дозволені тільки в одному й тому самому ремеслі: не може дівчина з шевцевої родини пошлюбити теслю, і батьки зобов'язані, під загрозою кари, привчати дітей до праці батьків, а не до жодного іншого ремесла, через це зберігається різниця і тривалість станів.

Вдалий шлюб, якщо буває такий, відкидає любов і все їй супутнє; він намагається надолужити її дружбою. Це приємне сумісне проживання, сповнене сталості, довірливості і безконечної безлічі корисних і тривалих послуг та взаємних зобов'язань. Жодна жінка, яка зазнає його смаку,

Ви, кого поєднать має факел весільний,

Катулл, LXVI, 79

не побажала б заступити місце коханки і сожительки своєму мужеві: якщо вона мешкає при ньому як малжонка, то вона притаковилася куди міцніше і почесніше. Коли ви його побачите розпаленим і захопленим інде, то спитайте, кого він волів би радше, аби спіткала якась зневага, жону чи коханку? Чиє нещастя вразило б його дужче? Кому він бажає більше честі? Це питання не допускає жодного сумніву в достойному подружжі.

А те, що серед шлюбів бачиться так мало вдалих, це ознака його цінності і вартості. Якщо цю річ добре й належно сприйняти, немає у суспільному домі крашої будови. Ми не можемо обійтися без нього, а паплюжимо його, скільки змога. Тут відбувається

те саме, що з клітками; птахи, що на волі, всіляко пнуться, щоб дістатися до них, так само ті, що всередині, рвуться назовні. Сократ на питання, що краще, взяти жону чи ні, відповів: «Що ти з двох не вчиниш, усе одно жалкуватимеш». Це спілка, якій кап у кап підходить вислів: людина людині або бог або вовк. Аби її зміцнити, треба поєднання багатьох якостей. У наші дні він більше відповідає душам простим і пересічним, не зіпсованим ще так сильно добробутом, цікавістю думки і дозвіллям. Вільнолюбні душі, як оце моя, не охочі до різних пут і обов'язків, до нього мало здатні,

для мене жить солодше з вільним карком.

Псевдо-Галл, I, 61

Як на моє уподобання, я б відмовився пошлюбити навіть саму Мудрість, якби вона мене хотіла. Але ми можемо говорити про бажання, а звичай і житейські правила беруть над нами гору. У більшості моїх учинків я керуюся прикладом, а не власним вибором. Проте я не прагнув шлюбу самого по собі; інші люди мене туди вели і підштовхували до нього сторонні обставини; адже не тільки речі самі по собі обтяжливі, а й будь-яка річ, хоч би якою огидною, брідкою і аж ніяк не обов'язковою вона була, не може не стати врешті пожаданою в даній оказії та умовах: така вже хистка людська воля! І, звісно, я був підготовлений до шлюбу куди гірше і менше придатний до нього, ніж тепер, коли я спізнав його на собі: і попри всю сваволю, в якій мене запідозрювали, я пильнував, маю надію, законів подружжя може суворіше, ніж обіцяв і сподівався. Пізно брикатися, скоро дав себе залигати. Треба ревно стерегти свою свободу, але зв'язавши себе зобов'язаннями, слід держатися у законах повсюдного звичаю або принаймні докладати до цього старань. Той, хто укладає таку угоду з тим, щоб терпіти її з нехиттю і погордою, той чинить несправедливо і обриджує життя собі самому. Є гарне правило, яке наші милі пані, переказують з уст до уст, ніби святе гасло:

Чти мужа яко пана,

Та будь з ним невблаганна,

що означає: виявляй йому шану, одначе ворожу і сповнену недовіри; це правило, схоже на бойовий клич і виклик, для нас однаково й образливе і сумне.

Я надто ледачий для такого герцю, сказати по щирості, я досі ще не досяг тієї справді досконалої спритності і гнучкості розуму, яка дає змогу наводити тінь на праведне й грішне і глузувати з усякого закону та ладу, які мені не до шмиги. Якщо мені ненависний забобон, я не кидаюся через це в безбожність. Якщо не завжди спевниш свою повинність, то треба принаймні завше любити її і визнавати. Женитися, нічим на зв'язуючи себе, – запроданство. Але ідімо далі.

Наш поет зображує подружжя, сповнене згоди і порозуміння, проте без особливого пильнування довіри. Чи не хотів він цим сказати, що цілком можливо піддаватися любовній спокусі, а проте належно поважати шлюб і що можна його надвередити, не руйнуючи його дощенту? Адже трапляється, що служник обирає пана, без найменшої нехоті до нього. Краса, оказія, доля (бо й доля докладає тут руку),

*Призначення є в тих частинах, що одіж ховає,
Бо як зорі тобі не служать, безсилий щось вдіять
І славень твій неомірний.*

Ювенал, IX, 32

прив'язали її до чужого мужчини, може, і не так міцно, щоб у ній не зоставалося якогось вузла, завдяки якому вона ще держиться свого мужа. Це дві справи, які мають одмінні і не перехресні шляхи. Жінка може віддаватися мужчині, якого вона нізащо не схотіла б пошлюбити; не говорячи вже про зовнішні обставини, а з огляду навіть на саму особу. Небагатьом людям вдалося пошлюбити своїх коханок, щоб згодом вони про це не шкодували. Навіть на тому світі, яке лихе життя ми бачимо в Юпітера з жоною, котру він спокусив до одруження і досита нажирувався з нею! Ото, що називають «насрати у кошик, щоб потім надіти на голову».

Свого часу я бачив (ба, не в послідньому місці!), як кохання безсоромно і безчесно зіцілося одруженням: проте справи ці виглядають зовсім інакше; ми легко можемо любити дві речі різні

і протилежні між собою. Ісократ говорив, що місто Аteni подобається подібно до того, як подобаються дами на любовних послугах: кожен любить погуляти в ньому і розважитися, але ніхто не прагне його пошлюбити, тобто осісти в ньому і замешкати. Я завше гнівався, коли бачив чоловіків, які ненавидять своїх жінок за те, що самі грішні перед ними; а їх, по-моєму, не слід менше кохати через нашу провину; бодай через сам жаль і каяття вони повинні стати нам дорожчі.

Усе це речі, що мають зовсім одмінні цілі, а проте якимсь чином сумісні між собою, як говорить поет. Шлюб має, як свою частку, пожиток, справедливість, честь і сталість: розкоші млявіші, але повніші. Кохання ґрунтується на єдиній насолоді, і вона в нього справді збудливіша, палкіша і гостріша; насолода, підсичувана перепонами. Треба, щоб вона шпигала нас і пекла: то не любов, якщо вона без стріл і походні. Щедрість жінок надто витратна у заміжжі і притуплює жало потягу й жаги. Подивіться, яких старань доклали у своїх законах Лікурґ і Платон, аби зарадити цьому недоліку.

Жінки не лукавлять, коли відкидають житейські правила, які поширилися у світі: адже їх запровадили самі мужчини, не питаючи їхньої думки. Ось чому існують герці і змагання між ними і нами; найщиріша приязнь, яку ми можемо мати з ними, все ще бурхлива і непевна. На думку нашого автора, ми трактуємо жінок украй нерозумно. Нам же відомо, що вони невситимиші і палкіші за нас у любовних іграх, як це теж засвідчив той старожитній жрець, який то жінкував, то чоловікував,

*він-бо обидві
Знав насолоди.*

Овідій, Метаморфози, III, 323

Пер. Андрія Содомори

Адже ми маємо свідчення з власних уст, яке дали колись у різний час певен римський цезар і цезарівна, обоє довершені майстри у цьому ремеслі. Він в одну ніч справичив десять сарматських панянок, а вона за одну ніч зазнала двадцять п'ять потичок, міняючи напарника на свою потребу і смак,

*Аж поки, згораючи все ще від полум'я лона,
Замучена, але ненаситна, покинула ложе.*

Ювенал, VI, 128

Читали ми й процес, який стався в Каталонії: одна жінка скаржилася на надмірну юрливість малжонка; не тим, щоб, на мій суд, терпіла від неї (в дива я вірю лише в питаннях віри), а щоб під цим приводом скинути і приборкати в самій основі шлюбну авторитет мужа, і показати, що жіночі сварки і докуки не мовкнуть навіть на шлюбному ложі, топчучи ногами Венерині поваби і радощі. На цю скаргу муж, чоловік справді скотський і збочений, відповів, що навіть у дні посту не міг обійтися меншою цифрою від десяти. І вийшов у цьому питанні достопамятний вирок королеви Аррагонської, яким добра королева після докладного розгляду справи, аби дати право і зразковий приклад поміркованості і скромності, гідний кожного чесного подружжя, встановила яко законну і неперехідну межу лічби шести разів на день. У чому вона уступила й урізала справжні потреби і прагнення своєї статі, «аби встановити (сказала вона) форму приступну і тим самим тривалу і непорушну». На це загукали вчені доктори: «Яка ж має бути хіть і жадоба жіноча, скоро їхній розум, поздержливість і чеснота визначається за цією ціною!» У чому вони мають зовсім одмінне судження про наше любострастя; адже Солон, патрон школи законників, визначає всього лише три рази на місяць як норму шлюбного обов'язку і зближення. Узнавши це все, кажу, і обвістивши голосно, ми накидаємо їм здержливість як їхній особливий привілей, і це під карами остаточної суворості!

Немає жаги нестямнішої і невідступнішої, ніж ця; а ми хочемо, аби вони одні противились їй не просто як порокові, для якого існує своя певна міра, але бачили в ній крайню гидоту і плюгавство, щось ще огидніше, ніж невіра чи батьковбивство, тоді як ми потураємо собі доволі, без вини і без догани. Навіть ті, хто пробував упоратися з цією жагою, визнали, скільки в цьому труднощів, ба, навіть незмоги, хоча послуговувалися всілякими засобами, аби усмирити, ослабити й остудити плоть. Ми ж, навпаки, хочемо,

щоб вони були здорові, кріпкі, пухкенькі, вгодовані і водночас скромні; тобто, і гарячі, і зимні. Шлюб, про який ми говоримо, що його завдання не дати себе спалити вогнем, мало дає їм остуди, за нашими звичаями. Якщо навіть вони дістануть мужа, в якому ще киплять сили молодості, він шукатиме славу в тому, щоб витратити їх деінде:

Посоромся нарешті або станеш на суд:

Бо супрузі твій уд обійшовсь в тисячі,

Жінчин раб, не інакше себе ти продав.

Марціал, XII, 97, 10-13

Філософа Полемона справедливо жінка покликала на суд за те, що він ходив сіяти на безплідній нивці зерно, призначене для нивки подружньої. Отож якщо вони одружуються з хирляками, то, перебуваючи за мужем, опиняються у становищі куди гіршому, ніж дівиця або удова. Ми вважаємо її за цілком забезпечену, бо вона має самця вдома; так само як римляни вважали за згігловану весталку Клодію Лету лише тому, що до неї підійшов Калігула, хоч і було доведено, що він її не торкався. Тим часом ця околичність помножує тільки їхню потребу, оскільки доторк чи близькість цього самця (хоч би який він там був) збуджує їхню чуттєвість, яка залишалася б спокійнішою на самоті. З таким наміром, як я гадаю, щоб через такий підхід і обставину надати чистоті ще більшої заслуги, Болеслав, король польський, і дружина його Кінга шлюбували її за спільною згодою, лігши разом у день шлюбу, і дотримали її на самому лоні подружньої близькості.

Ми формуємо жінок від дитинства до любовного ремесла. Їхній поваб, стрій, наука, слова, все їхнє виховання змагає лише до цієї мети. Їхні гувернантки не привчають їх ні до чого іншого, як тільки до лику кохання, хоча б уже мовлячи про це ненастанно, аби їх від нього нібито відстрашити. Моя донька (єдине моє потомство) у такому віці, в якому закони дозволяють найпалкішим із них заміжжя; але вона розвитку досить запізнілого, тоненька і тендітна, і до того ж викохана ненькою в самотині і під наглядом; можна сказати, що ледве починає викльовуватися з

дитячої наївності. Читала вона мені щось французькою: трапилося там слово *fouteau**, назва відомого дерева. Жінка, яка опікувалася нею, раптово і навіть надто різко урвала її і звеліла оминути це дразливе місце. Я не перешкоджав, аби не порушувати засад педагогіки – я ніколи не втручаюся у це дівчинське виховання: жіночий світ має свої особливі секрети, і їх краще не займати; але, якщо не помиляюся, спілкування з двадцятьма служниками протягом півроку не могло б з такою чіткістю закарбувати у її уяві і саме слово, і його розуміння, а також наслідки звучання цих злочинних складів, як це зробила славна бабця своїм окриком і забороною.

*Ледь-ледь дозрівши – в танці вабливому
Дівча вже вправне, вже воно знається
На різних тонкощах кохання,
Змалку-бо марить гріхом солодким.*

*Горацій, Оди, 6, 21
Пер. Андрія Содомори*

Хай вони трохи збудуться церемонії і розв'яжуть свої язички: ба, тоді виявиться, що у цих знаннях ми проти них суцї діти. Послухайте, як вони пліткують про наші зальоти і балачки: і ви одразу зрозумієте, що ми не приносимо їм нічого, чого б вони не знали і не перетравлювали в собі без нас. Хіба ж не правда, як говорить Платон, що ми колись були розпаскудженими хлопаками? Вуха моє опинилося одного дня у закутку, де могло сприйняти щось із розмов, які вони точили між собою дуже інтимно; але хіба я можу це переказати? Пресвята мадонно! (сказав я собі) і подумати, що ми вивчаємо бесіди Амадиса та оповідки Боккачча й Аретина, аби удавати стріляних горобців: гарно ж ми марнуємо час! Там же нема слова, прикладу чи пригоди, яких вони не знали б краще, ніж наші книжки: це наука, яка плине з народження в їхніх жилах,

**Fouteau* – бук; споріднене з цим коренем дієслово означає у просторіччі злягання (прим. пер.).

А розум дала їм сама Венера,

Вергілій, Георгіки, III, 267

і яку оті добрі бакаляри, природа, молодість і здоров'я, сочать їм ненастанно в душу. Вони не потребують навчання, воно саме народжується в їхніх череслах:

І білосніжному голубку подруга так не рада

Та, що юрливіша ще, як повідає про те,

З дзьобика грішного рада зривать поцілунки,

Аніж та жінка, в якій завжди палає жага.

Катулл, LXVIII, 125

Якби тієї природної гвалтовності прагнень не тримали трохи на віжках з допомогою обави й гонору, які ми їм наклали, зле було б з нашою доброю славою. Весь світ тяжить до цього парування; цим пронизане все; це осереддя, довкола якого все крутиться. Ми можемо ще ознайомитися з розпорядженнями давнього і мудрого Риму, укладеними на потребу любові, а також з приписами Сократа щодо навчання куртизанок:

Книги стоїків люблять лежати

Між єдвабними подушками.

Горацій, Еподи, VIII, 15-16

Зенон між своїми законами обдумував розкаряки і тички при дефлорації. А якого змісту була книжка філософа Стратона *Про плотське єднання*? Про що трактував Теофраст у творах, титулованих так: один – *Коханець*, а другий – *Про кохання*? Про що Аристипп у своїх *Старожитніх розкошах*? Що мають передати оті такі розлогі і жваві описи у Платона стосовно найрозгнужданіших любощів свого часу? А книга *Про любовника* Деметрія Фалерського і *Кліній, або Удавано закоханий* Геракліда Понтійського? А ота книга Антистена *Про роблення дітей або про Весілля*, а друга *Про Пана або про Коханця*? А Аристона *Про любовні ігри*? Клеанта: одна *Про любов* і друга *Про мистецтво кохати*? А *Любовні діалоги* Севера? *Казка про Юпітера і Юнону* Хрисиппа, безсоромна аж-аж-аж, і його *П'ятдесят листів*, геть-то сороміцьких? Окрім того треба б потрактувати

зосібна твори філософів-епікурейців. П'ятдесят божеств було в давні часи зайнятих цією службою. А був і такий люд, який, аби вгонобити похіть тих, хто приходив на набоженство, тримав у святинях публічних дівуль і хлопчиків; належало до церемонії навішати ними, перш ніж перейти до служби божої: *направду, для поздержливості потрібна непоздержливість; пожежа гаситься вогнем.*

У більшості країн світу ця часть нашого тіла була обожнювана. В одній і тій самій околиці одні калічили її, щоб офірувати і посвятити їй часточку, інші офірували і святили своє сім'я. В іншому краю молодики продірявлювали її собі публічно і відкривали у rozmaїтих місцях між шкірою і м'ясом, просилювали крізь ці отвори дерев'яні прутики, найдовші і найгрубіші, які могли, а потім спалювали їх на офіру богам; і вважали їх за зніжених і нестриманих, якщо вони не могли байдуже стерпіти цього жорстокого болю. Деінде найсвятобливішого магістрата шанували і пізнавали по цій часті тіла: ото ж у rozmaїтих обрядах обносили з помпою її образ на честь усіляких божеств.

Египтянки під час вакханалій також носили її на ший штудерно зроблену з дерева, велику і важку, кожна за своїми силами: окрім того, статуя божества оздоблена була цим членом, який розміром перевищував усю решту тіла. Недалеко від нас заміжні жінки споруджують головний убір такої самої форми, на самому чолі, щоб прославити його за насолоди, яких він їм завдає; овдовівши, вони вміщають його позаду і ховають під жалобним серпанком. Найцнотливіші матрони у Римі мали собі за честь офірувати вінки і квіти богові Пріапові; на його страмні часті саджали правичок у день зашлюбін. І я б не ручився, чи не бачив де за моїх часів сліду подібного набоженства. Що мала означати потішна оздоба старосвітських плюндрів, яку ще й тепер ми бачимо у швейцарців? І навіщо цей парад, який ми нині робимо при наших плюндрах з нашого дармовиса під кутим панцером; ба, часто, що ще гірше, понад його натуральну величину, допускаючи в цьому явного дурисвітства і фальшу? Мені хочеться вірити, що

цей крій одягу був вигаданий у кращі й щасливіші віки, щоб не замилювати очей чесному людові і щоб кожен публічно показував, яким скарбом він посідає. Народи простодушніші і досі дотримуються в цьому достеменної правди; колись давали мірку кравцеві, як дають мірку руки чи ноги.

Той простачисько, який у дні моєї юності кастрував стільки гарних і старожитніх статуй у своєму преславному місті, аби вони не ображали зору, ішов у цьому за порадою іншого старожитнього чоловіка,

*Початком розпусти є оголювать тіло
У всіх на виду*

Енній у цитаті Цицерона, Тускуланські розмови, IV, 33

повинен був зважити (як при містеріях доброї богині всякий вигляд мужності був виключений), що він не зробив ніякого поступу, оскільки не вихолостив ще й жеребців, і ослів, словом, усієї природи:

*Все живе на землі, люди, дикі звірята,
Бидло, водні створіння, обарвлені птахи
Прагнуть жартів, любовного шалу.*

Вергілій, Георгіки, III, 242

Боги, говорить Платон, обдарували нас членом неслухняним і тиранічним, який, мов лютий звірюка, невиситимістю свого апетиту норовить усе підхилити своїй волі. Так само і в жінок мисля їхня, наче жадібний і лакомий звір, коли йому в свою пору відмовляють поживи, шаленіє, згораючи з нетерпцю; і, наповнюючи духом свого сказу ціле тіло, тамує сім'япроводи, зупиняє подих і спричиняє тисячу всіляких болячок: допоки, всмоктавши в себе овоч повсюдного прагнення, не хлюпне рясно і не напоїть насінням матки.

Той праводавець мав би ще й застановитися, що було б, мабуть, чистішою і кориснішою практикою дати їм завчасу пізнати це в натурі, ніж допускати їх одгадувати за волею своєї буйної уяви. Замість правдивих органів вони малюють їх собі, силою власної жаги і надії, інші, утричі потужніші. Я знаю не одного, хто згубив себе тим, що появив свої клейноди у хвилию, коли вони ще

не були у стані, здатному до поважнішого ужитку. Скільки шкоди завдають ті великанські портрети, які урвіси креслять на брамах і сходах громадських будівель? Звідси спадає жінкам ота жорстока погорда до нашої звичайної форми. Хто знає, чи Платон, наказуючи за прикладом інших упорядкованих монархій, аби чоловіки і жінки, старі й молоді, на гімнастичних майданчиках, показувалися одне одному голими, не це, власне, мав на думці? Індіанки, які бачать мужчин, як їх Бог створив, дивляться принаймні на це спокійним оком. Жінки царства Пегу прикриваються нижче пояса лише полотном, розрізаним спереду і таким вузьким, що при всьому намаганні ходити якомога пристойніше за кожним кроком видно ціле їхнє добро. Вони твердять, що це придумано з тим, аби принадувати мужчин до них і відвертати від самців, до чого цей люд вельми ласий. На це б можна сказати, що вони втрачають на цьому звичаї більше, ніж виграють, бо цілковитий голод відчувається гостріше, ніж той, що сититься принаймні очима. Адже казала Лівія, що для порядної жінки нагий чоловік не що інше, як статуя. Спартанки, незайманіші у заміжжі, ніж наші панни, бачили щодня молодиків роздягненими догола для вправ; тож вони мало дбали про те, аби при ходьбі прикривати стегна, розуміючи, як мовить Платон, що вони досить окриті цнотою без хвартушка. Але ті, про яких мовить святий Августин, справді приписують наготі велику силу спокуси, скоро задали таке питання: чи воскреснуть жінки у своїй статі, а не радше в нашій, аби не спокушати нас у цьому царстві блаженних. Принаджують їх, що й казати, і розпалюють всіма засобами; ми гарячимо і дражнимо їхню уяву безперервно, а згодом кричимо гвалту! Визнаймо ж правду: серед нас немає жодного, хто б не страшився дужче ганьби, яка спадає на нього через гріхи жінчини, ніж через власні; хто б не дбав більше (дивовижна самопосвята!) про сумління своєї дорогоцінної половини, ніж про свою власну; хто б не волів радше стати злодієм і святокрадцем, і радше бачити дружину убивницею і єретичкою, ніж допустити, щоб вона не була скромнішою і чистішою за свого мужа.

Та й вони самі охочіше пішли б на суд вигравати процес або на війну здобувати славу, ніж у неробстві і розвагах нести так важко сторожу. Хіба вони не бачать, що нема такого купця, прокурора, солдата, який не кинув би свого заняття, аби погнатися за отим, іншим, ба, навіть і швець, і водовоз, хоч би як вони були змучені і виснажені роботою і голодом?

*Чи ж за всі ті скарби, що Ахмед їх мав,
За врожай золотий поля фригійського
Ти оддав би хоч один волос Лікімнії,
Чи за весь Аравійський край,
В ту хвилину, коли хилить плече своє
Для поцілунків палких, то жартома тебе
Відсторонить, щоб ти силою вирвав їх,
То щоб їх домагатись самій?*

Горацій, Оди, II, 12, 21-29

Пер. Андрія Содомори

Яка несправедлива оцінка гріхів! Отож і ми, і вони здатні на тисячі вчинків, згубніших і бридкіших, ніж сама їх природа; але ми розглядаємо й оцінюємо прогріхи не за їхньою природою, але за нашою вигодою: тому вони прибирають такі нерівні постаті. Суворість законів приводить до того, що жінки стають ще пристраснішими і схильнішими до того гріха, ніж сама їхня природа. Ця сама суворість породжує наслідки гірші, ніж їхня причина. Не знаю, чи подвиги Цезаря та Олександра перевищують щодо зусилля рішучість гарної жінки, вихованої за нашим звичаєм у пишноті і суєті світу, збудженої стількома протилежними прикладами і непіддатливої натиску тисячі зухвалих увихальників. Нема справи важчої і клопітнішої, ніж це неробство. По-моєму, легше ціле життя носити зброю, ніж дівоцтво: ця обітниця дівоцтва найшляхетніша з усіх обітниць, бо вона найутяжливіша: *сила диявола у крижах*, говорить святий Ієронім.

Справді, найболісніший і найсуворіший людський обов'язок ми поклали на паній і поступилися їм цією славою. Це може послужити їм особливою засторогою, аби затятися на своєму; це гарна

можливість кинути нам виклик і потоптати ногами нашу пресловуту перевагу в доблесті і хоробрості, які ми собі над ними призначаємо. Вони переконуються, якщо пильно придивляться, що не лише пошана наша, а й кохання подужчає. Порядна людина не припинить зальотів через те, що його відкинуто, тільки б відмова плинула з чистоти, а не з вибору. Дарма ми клянемо і грозимо, і скаржимося: все брехня; ми кохаємо їх через це куди сильніше; нема принади більшої, ніж цнота: але не різка і не оприсклива. Глупота це і нікчемність опиратися проти нехоті і погорди; але проти рішучості цнотливої і сталої, заправленої вдячною прихильністю, це справа гідна душі шляхетної і думної. Вони можуть прийняти наше залицяння до певної міри і дати нам пристойно відчувти, що нами не гордують. Адже той закон, який їм велить бридитися нами за те, що ми поклоняємося їм, і ненавидіти за те, що ми кохаємо, звісно, надмірно жорстокий, хоча б тому, що його важко дотримуватися. Чому б їм не вислуховувати наших просьб і офір, якщо вони замикаються у границях скромності? Зате обов'язково вишукувати в наших словах нібито прихований у них лихий намір? Одна королева в наш час сказала дотепно, що відштовхувати ці зальоти є свідченням слабкості й об'явою власної немочі: дама, яку не спокушають, не може хвалитися своєю цнотливістю.

Межі честі не такі вже й тісні: їй є куди відступити, кожна може дечим поступитися, нітрохи не принижуючи себе. На самій границі є ще певний вільний простір, нейтральний і нічийний. Хто здолав цю даму потіснити і силоміць загнати до цього останнього закутка і фортеці, це великий грубіян, якщо він не задоволений своїм щастям: ціна перемоги важиться лише трудностю. Ви хочете бачити, яке враження залишили в її серці жінки ваші домагання і прикмети? Міряйте це мірою її звичаїв: не одна може дати більше, даючи менше. Вдячність за добродійство повинна залежати від хоті давця; інші околичності, супутні вчинкові, німі, мертві та випадкові. Дати мало коштує одній більше, ніж іншій дати все. Якщо рідкість взагалі сприяє цінності чого б то не було, то найбільше саме тут: не дивіться, як це мало, а як

небагато це дістало. Вартість монети міняється згідно з карбом і крайовою маркою.

Що б дехто не говорив проти нього у хвилю надмірного гніву, викликаного запальністю і злосливістю, завжди чеснота і правда відстоять свою перевагу. Я знаю таких, чиє добре ймення довго шарпали неслухно, але врешті вони здобули повсюдне визнання мужчин лише за свою сталість, без усяких старань і хитрощів. Нині кожний кається і сам себе винуватить, що повірив брехні; у дівочтві поведження дещо підозрілого, вони зайняли перше місце серед найпорядніших жінок. Хтось сказав Платонові: «Всі зле говорять про тебе». «Нехай собі, – відповів він, – я житиму так, що змушу їх змінити свої речі». Окрім страху Господнього і пальми такої рідкої слави, які спонукають жінок шануватися, зіпсутість нашого віку змушує їх до цього. Якби я був на їхньому місці, я радше волів би все що завгодно, ніж віддати свою добру славу до таких небезпечних рук. Мого часу втіху повіряти свої любовні таємниці (втіха, що ніяк не поступається одрадам самого кохання) міг дозволити собі лише той, хто мав єдиного і вірного приятеля; нині ж звична розмова на зібраннях і бесідах – це похвальба здобутими фаворами і секретними щедротами дам. Справді, забагато у цьому огиди й підлості, щоб такі ніжні дари жіночої прихильності дати так грубіянсько трактувати, топтати і розкидати невдячним, нескромним і плохим мугирям.

Наша надмірна і несправедлива запеклість проти цієї нецноті викликається найдурнішою і найгвалтовнішою хворобою, які тільки вражають людське серце, тобто ревності.

Хто заважає узяти вогню із лампади?

Хоч вони завше дають, але звідти їх не убуде.

Овідій, Наука кохання, III, 93

Вона, так само як заздрість, її посестра, здається мені найбезглуздішою з гріхів. Щодо останньої, я зовсім не можу про неї говорити: це жага, яку малюють такою сильною і потужною, не рачила зачепити мене. Що ж до першої, то я знаю її бодай з обличчя.

Відчувають її і тварини: пастух Кратис загорівся коханням до однієї кози, цап, пройнятий заздрістю, буцнув сплячого в голову і розчерепив її. Ми, за прикладом деяких диких племен, надмірно розпалили в собі цю гарячку; освіченіші теж захоплені нею, правда, вони не дають їй охопити їх до шаленства.

*Жоден перелюбник, мужевим мечем пробитий,
Не обарвив кров'ю вод стигійських.*

Іоанн Секунд, Елегії, I, 7, 71

Лукулл, Цезар, Помпей, Антоній, Катон та інші зацні мужи носили роги і знали про це, не зчиняючи гвалту. У ті часи виріскався лише один дурень – Лепід, який умер від зажури.

*О, ти діждешся, лотре, як піймаю
Тебе за ноги, розчахну дупло
І пригощу і редькою і коренем.*

Катулл, XV, 17

Тож у нашого поета бог, здибавши при жоні одного зі своїх кумпанів, удовольнився тим, що присоромив їх.

*Хоч дехто з богів тоді сам був не проти
Сорому звідать того.*

Овідій, Метаморфози, IV, 187

Пер. Андрія Содомори

І теж запалав від солодких пестошів, які жона йому офірувала, нарікаючи на те, як вона могла засумніватися в його коханні:

*Чому так далеко причин ти шукаєш? Де ж ділось, богине,
В тебе довір'я до мене?*

Вергілій, Енеїда, VIII, 395

Пер. Михайла Білика

Ба, вона навіть просить його за свого байстриюка:
Зброї благаю, мати – для сина.

Вергілій, Енеїда, VIII, 883

Пер. Михайла Білика

І він залюбки спевняє її; і про Енея Вулкан говорить з повагою:

Зброю зробити для мужа завзятого треба.

Вергілій, Енеїда, VIII, 441

Пер. Михайла Білика

з людяності насправді більшої, ніж людської: щодо цієї надмірної доброти, то я згодний полишити її богам:

Люди земні не повинні рівнятися з богами.

Катулл, LXVIII, 141

Що ж до спільного утримання дітей, то поза тим, що найповажніші законники радять його і прекладають над інший лад у своїх зводах, воно не тичеться жінок, у яких це чуття ревностів куди доречніше!

Часто Юнона, найбільша з богинь, гнівом кипіла

На щоденні провини малжонка.

Катулл, LXVIII, 168

Коли заздрість лапає ці бідолашні душі, кволі й нездатні до опору, як вона водить їх і мучить жорстоко. Влазить у них під личиною дружби, та як тільки вони опиняться у її пазурах, ті самі причини, які правила за підставу для доброзичливості, служать за підмурок смертельної зненавиди. З усіх душевних мук – це та, для якої більшість речей служить за поживу і лише небагато за ліки: цноти, здоров'я, заслуги, добра слава розпалюють їхній гнів і шал:

Люблячих не розлучити проти бажання їх.

Проперцій, II, 8, 3

Ця гарячка споганює і спотворює все, що в них гарного і хорошого. Ревнива жінка, хай би найцнотливіша і найдомовитіша, що не робить, завше виказує дратівливість і нехить. Непогамовне збудження штовхає її на крайнощі, прямо протилежні їхній справі. Цікавий приклад цього маємо в такому собі римлянинові Октаві. Спарувавшись з Понтією Постумією, він загорівся від цієї близькості ще палкішою любов'ю і наполегливо домагався її згоди пошлюбити його. Коли вона не піддалася на його умовляння, це нестямне кохання привело його до постанови, гідної найжорстокішої і смертельної ненависті: він убив її. І взагалі ознаки цієї любовної хвороби – це внутрішня ненависть, мольба і заклинання,

*те, на що здатна
Жінка у шалі.*

Вергілій, Енеїда, V, 6

Пер. Михайла Білика

І це шал, який катує людину тим більше, що він вимушений прикриватися видимістю прихильності.

Межі обов'язку чистоти дуже розлеглі. Ми хочемо, щоб жінки зв'язали крила своїй волі? Це річ дуже рухлива і гнучка; надто вона звинна, щоб її утримати. Що тут вдіяти, якщо самі сні попихають іноді їх так далеко, що не спосіб загамувати природу! Їм несила, а може навіть несила і самій Чистоті (оскільки і вона жіночого роду) вберегтися від прагнень і бажань. Якби все залежало тільки від їхньої хоті, гарно б ми виглядали, далєбі! Уявіть собі, що за тичба була коло того, хто б мав той привілей переноситися, ніби на крилах, без очей і язика, на лоно кожної, котра б його захотіла пригорнути! Скитські жінки вилуплювали очі своїм рабам і бранцям, аби вільніше й нецеремонніше жирувати з ними. Ох, яка ж шалена потуга нагоди! Хто б мене спитав про перше правило в коханні, я відповів би: уміти вибрати мить; друге так само, а також третє: це пунктик, який розв'язує все. Мені часто бракувало везіння, але іноді й завзяття; щастя Боже тому, хто може з цього посміятися! В нашу добу треба більше сміливості у цих справах. Молоді люди виправдують її палкістю чуттів; але якби жінки придивилися ближче, вони признали б, що це радше походить від їхньої легковажності. Щодо мене, то я боявся завше просто забобонно образити свою даму; я всією душею шаную те, що кохаю; крім того, це такий товар, який, обдертий з пошани, обдирається і з блиску, я люблю грати у цьому трохи дитятка, боюна і слугу. Але якщо, сказати по щирості, не в любові, то в інших справах я маю у собі щось з того дурного сорому, про який говорить Плутарх. Не раз мені в житті це шкодило і долягало; я сам визнаю, що ця властивість не вельми личить до моєї натури: але що в нас є інше, як сама суперечність і одмінність? Я надто м'якосердий, щоб стерпіти відмову, так само, як відмовити. Мені так прикро завда-

ти прикрості іншому, що в таких випадках, коли я зобов'язаний приневолити когось до виконання чогось сумнівного і для нього неприємного, я роблю це на превелику силу і вкрай неохоче. Коли йдеться про мою власну справу, тоді (попри справедливий вислів Гомера, що сором'язливість – дурна чеснота у бідняка) я посилаю зазвичай когось третього, щоб він шарівся на моєму місці. Тих, хто мене про щось просить, теж дуже важко відправити мене з дорученням; не раз траплялося, що я мав охоту відмовити, але не знаходжу сил для цього.

Отож, шаленство – пробувати приборкати у жінки бажання, яке в них таке пекуче і природне. Коли я чую, як вони хваляться, що їхнє серце сповнене чистоти й холодності, я тільки посміююся. Це вже занадто! Якщо це ще якась беззуба і хирна бабця або молодиця, висхла і змучена хворобою, то хоча їм не дуже віриш, вони бодай можуть так говорити. Але ті, які ходять і ще дихають, своєю вимовкою тільки погіршують справу. Надмірне виправдання стає оскарженням. Так, один шляхтич, мій сусіда, якого підозрювали у чоловічій немочі,

*Кому жила дрібна, млявіша за салату,
Зроду під тунікою не вставала,*

Катулл, LXV, 21

через кілька днів після весілля почав голосно кричати і божитися, аби зняти з себе давню підозру, що обернувся попередньої ночі не менше, як двадцять разів; що й послужило згодом для того, щоб переконати його в цілковитому невігластві і подати на розлучення. Окрім того, такі жіночі похвалки не роблять їм зовсім честі; якщо не маєш спокуси й боротьби, тоді не маєш ні здержливості, ні цноти. Звичайно, я маю жагу (треба казати), але не піддаюся їй; так мовили навіть самі святі. Я мовлю, природно, про тих, які зумисне хваляться своєю нечулістю й холодністю і хочуть, щоб їм вірили, і говорять з поважною міною: коли це робиться з глумливим личком, коли очі перечать словам, коли вони висловлюються на милому своєму суржику, тоді пожалься Боже! Я великий поклонник наївності і свободи; і що ж? якщо вони не дитинні і не просто-

душні, все легко зводиться до дурної і непристойної забавки у дам і сильно відгонить безсоромністю. Їхні маски і перевдяг ошукають хіба глупаків; брехня сидить у них на почесному місці: це стежина, яка провадить нас до правди потаємними дверцятами. Але якщо ми не можемо стримати їхню уяву, то про що нам ходить? Про вчинки? Їх досить таких, які вимикаються всілякого людського знання і в яких невісти втрачають цноту;

Часто вона коїть те, що без свідків коїться.

Марціал, VII, 61, 6

І ті, кого ми побоюємося найменше, може, найнебезпечніші; їхні німі гріхи найгірші:

Відверта грішниця разить мене менше.

Марціал, VI, 7, 6

Бувають учинки, які без нечистості можуть згубити чистоту: і що ще більше – несвідомо: *Повитуха, перевіряючи рукою незайманість дівичі, чи то зумисне, чи то з невміння, чи то випадково, надвередила її при цьому огляді. Августин, Про Град Господень, I, 18.* Не одна згубила свою невинність, бажаючи в ній переконатися; інша згладила її посеред забави.

Ми не зуміли б окреслити їм докладно речі, які забороняємо; наші приписи у цьому загальні й непевні. Навіть саме поняття, яке ми склали про їхню непорочність, просто смішне. Серед різних особливих зразків, які я тільки маю у своєму розпорядженні, є і Фатуа, дружина Фавна, яка від зашлюбін не дала себе оглядати жодному чоловікові, і жона Гієрона не чула, що в мужа смерділо з носа, думаючи, що це загальна для всіх мужчин прикмета. Треба, щоб жінки стали нечулі й невидимі, аби задовольнити нас.

Отож, визнаймо, що весь вузол уявлень про цей обов'язок закладений у нашій волі. Бували чоловіки, які стерпіли цю пригоду не лише без докорів та образ стосовно жінок, але з особливою вдячністю і визнанням їхньої цноти. Не одна, яка ставила свою честь над життям, віддала її скаженій похоті смертельного ворога, аби врятувати життя мужеві: чинячи для нього те, чого ніколи була б не зро-

била для себе. Тут не місце розводитися над цими прикладами; вони надто високі і надто прекрасні, щоб потрапити до цього переліку; збережімо їх до іншої шляхетнішої теми. Але, переходячи до посполитіших, хіба не бачимо ми жінок, які задля простої вигоди мужів, ба, за їхнім прямим наказом і посередництвом, віддаються іншим? Колись аргосець Фавлій офірував цареві Філіпу свою дружину з марнославства; так само через гостинність учинив і Гутьба, запросивши Мецената повечеряти у нього вдома; зауваживши, що гість та його малжонка уже порозумілися очима і знаками, він відкинувся на подушки і вдав, ніби його зморила дрімота, аби допомогти їхній охоті. І сам себе несамохіть викрив, бо, побачивши, як слуга одважився сягнути рукою до тарелі на столі, він гукнув йому: «Лайдаку, не бачиш, що я сплю тільки для Мецената?» Не одна веде розпусне життя, хоча стриманіша у своїх бажаннях за іншу, яка дуже дбає про поштиві правила. Бачимо таких, які нарікають, що їх прирекли на безшлюб'я, перш ніж вони доросли до свідомого віку; зустрічав я немало таких, хто широко скаржиться, і цілком широко, що їх утягли в розпусту ще до зрілих літ. Це була вина батьків; спричиняється до цього і нужда, а вона – лиха порадиця. У Східних Індіях, де цнотливість особливо шанують, звичай, однаке, допускає, щоб заміжня жінка віддавалася тому, хто подарує їй слона: і це їй додає навіть слави, адже вона варта такої високої ціни.

Філософ Федон, молодик з доброго дому, після загарбання рідимої Еліди, зробив собі ремесло з того, щоб для прожитку за гроші продавати красу своєї юності, поки вона тривала, кожному, хто запрогнув. Солон, як кажуть, був першим у Греції, хто у своїх законах дав свободу жінкам, аби коштом сором'язливості задоволювали життєві потреби: звичай, за Геродотом, прийнятий і перед ним у багатьох краях.

А зрештою, які плоди цієї такої обтяжливої і заздрісної передбачливості? Бо, хоча б така пристрасть мала своє виправдання, треба б ще зважити, чи може вона на щось придасться? Отож я питаю, невже є хтось, хто б вірив, що йому пощастить зв'язати жінку будь-якою винахідливістю?

*Наклади ланцюг, під замком тримай:
А стражників хто встереже? Твоя жона
Лукава від них понесе.*

Ювенал, IV, 347-34

На які тільки хитрощі не потраплять вони піднятися у нашу вчену добу?

Цікавість шкодить скрізь, але тут вона просто згубна. Чи не шал силкуватися пізнати зло, на яке нема ліків, щоб ще не погіршили його і не ятрили. Ганьба цієї недолі множитьсся і виявляється переважно через ревності; адже помста більше шкодить нашим дітям, ніж нам допомагає. Та ви висохнете і замучитеся у гонитві за таким важким для досягнення справдженням. Я сам бачив, в якому жалюгідному стані опинилися ті, кому воно повелося! У цих справах, якщо той, хто виявляє правду, не пропонує водночас ліків і допомоги, то її виявлення є образою і більше заслуговує на удар стилетом, ніж будь-який афронт. Не менше кепкують з того, хто не уміє зарадити, ніж з того, хто не відає. Пляма рогальства незмивна: до кого раз приросте, то вже назавше: кара закарбовує її більше, ніж вина. Втішно дивитися, як хтось вириває з п'яними і царини непевних здогадів свою недолю, аби робити з неї трагічну виставу на публічній сцені; і то недолю, яка пече тільки своїм розголосою! Адже кажуть «добра жона» і «добрий шлюб» не про тих, які і справді такі, а про тих, про яких нічого не чути. Треба докладати всіх зусиль, аби уникати цієї докучливої і марної обізнаності. Римляни мали звичай, повертаючись з походів, посилати додому гінця, аби попередити про своє прибуття жінок і випадково їх не придибати. Саме для цього встановив один народ, щоб жрець відкривав природні ворота молодій у день весілля, і робиться це на те, аби у цій першій пробі відібрати у мужа сумніви і цікавість дошукувань, дісталася вона йому дівницею чи надвередженою сторонніми любощами.

Але (рече хтось) світ чеше собі язика. Отож я знаю сотку поштивих людей, які носять роги і носять їх призвоїто, з невеликим ущер-

бком. Порядну людину жаліють за це, але не позбавляють шани. Ста-
райтесь, щоб ваша чеснота притьмила ваше нещастя; нехай чесні
люди проклинають його причину; нехай кожен, перш ніж скривди-
ти вас на честі, здригнеться на саму думку про це. А врешті, про кого
тільки не балакають у цьому дусі, від малого до великого?

*Хто водив легіони і був, поганцю, кращий від тебе
В багатьох речах.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 1025, 1028.

Бачиш, що цим докором нагороджують скількох чесних лю-
дей у твоїй присутності? Подумай, що й тебе світ не милує. Ти
скажеш: панії будуть насміхатися; а з чого ж найбільше посміха-
ються, як не з мирного і спокійного подружжя? Кожний з нас
начепив комусь роги: адже природа в усіх однакова як у нещас-
ливих випадках, так і в щасливих. Частота цієї події має йому хіба
злагодити гіркоту: отож, це перейшло майже у звичай.

Жалюгідна ця пристрасть, ревності! та ще й нею ні з ким не
поділишся.

Не дала нам доля навіть вух для жалів.

Катулл, LXIV, 170

Якому ж другові осмілишся звірити свої гризоти, який, якщо
не кпитиме з них, то чи не скористається цим звирянням як ока-
зією і вказівкою, аби самому лизнути щось із цього шматка? Не-
порозуміння, як і солодощі шлюбу, тримає мудрий чоловік у тає-
мниці. Серед інших прикрих властивостей, які з ним пов'язані, є
ще й та для такого балакуна, як я, одна з найголовніших, що вва-
жається за непристойне і шкідливе розповідати будь-кому про
все, що знаєш і відчуваєш.

Давати жінкам ту саму пораду й утримувати їх від ревності,
було б даремним марнуванням часу. Їхня істота просякнута підоз-
ріливістю, марнославством і цікавістю, і зцілити їх розумовими
доводами годі й сподіватися. Іноді вони справляються з цією не-
дугою і повертають собі здоров'я, але таке здоров'я небезпечніше
від самої хвороби. Подібно до того, як чародійські замови і закли-
нання не можуть зарадити злу інакше, як перекавши його на

іншого, так і вони охоче перекидають цю гарячку на мужів, коли самі її втрачають. А проте, по щирості сказати, я не знаю, чи може бути у них щось гірше, ніж ревність: це найнебезпечніша з їхніх прикмет, як з їхніх членів найнебезпечніша голова. Піттак сказав, що кожен має свою ваду: його клопіт це неспокійна голова жінчина: аби не це, він вважав би себе за найбільшого щасливця. Це дуже важка недогода, скоро такий справедливий, мудрий і зацний муж чув, що вона псує йому життя, то що ж тут нам, жалюгідним людяям? Марсельський сенат мав рацію, вдовольнивши супліку того сіромахи, який просив дозволити йому вбити себе, аби визволитися від пекла своєї жінки. Це зло, яке можна вирвати лише з м'ясом і на яке нема дійових ліків, як тільки утеча або терпеливість, але й ці обое дуже трудні. Добре поняття про це мав той, хто сказав, що гарний шлюб можна б укласти хіба між сліпою жінкою і глухим мужем.

Зважмо також, щоб оті великі і надто суворі зобов'язання, які ми їм накладаємо, не принесли двох наслідків, протилежних нашій меті, а саме: чи не підсичують вони запалу обложенців і чи не роблять жінок доступнішими. Щодо першого, то, збільшуючи ціну фортеці, чи не збільшуємо ми і прагнення здобути її. І чи не сама Венера так хитро підбила ціну свого товару і взяла сам Закон за звідника, добре знаючи, що по суті це дурна фрашка, якщо її не піднести у шані прагненням і дорожнечою? Зрештою все це свинина, тільки соусами різниться, як сказав Фламініїв господар. Купідон – то хитрий божок: його бавить гра з благочестям і цнотою; його слава на тім, що його потуга крушить усяку іншу потугу і що його законів уступаються всі інші;

Шукає він нагоди, щоб згрішити.

Овідій, Скорботні елегії, IV, 1, 34

Щодо другого, то чи не носили б ми менше роїв, якби менше боялися їх? Я кажу це, спираючись на жіночу натуру: всяка заборона розпалює їх і заохочує:

Коли хочеш, не хочуть вони; а не хочеш, самі вже хочать.

Теренцій, Євнух, IV, 43

Яке краще тлумачення знайти для життя Месаліни? Спершу вона наставляла мужеві роги крадькома, як це зазвичай коїться; але оскільки це вдавалося їй надто легко через чоловікову глупоту, вона скоро погордувала цієї осторогою; і ото вона почала любитися зовсім відверто, носитися з любчиками, ховати їх біля себе й обсипати ласкою на очах усіх: хотіла, щоб муж це учув. Коли цей маруда не пробуркався попри те і зробив її розкоші надто буденними і млявими з причини надмірної поблажливості, з якою, здавалося, він їх утверджував і освячував, що ж вона робить тоді? Вона, жона цезаря живого і здорового, у Римі, цьому світовому театрі, у саме полудня, у час свята і публічної урочистості, із Силієм, до якого була ласкава вже віддавна, бере шлюб, користаючись з дня, коли муж був за містом. Чи ж не здавалося б, що мужева байдужість схиляла її стати на шлях чистоти? Або вона шукала другого чоловіка, який би загострював її смак заздрощами і збуджував її опором? Проте перша перешкода, яку вона спіткала, виявилася й останньою: цей тварюка зненацька прокинувся. Часто найгірша справа з цими оспалими м'ялами; я знаю з досвіду, як ця надмірна терплячість, коли врешті вичерпається, породжує найжорстокішу помсту. Тільки-но такий нагромаджений гнів і злість займаються вогнем і нагло бухнуть, нараз усе постає у полум'ї;

Їм сором ходити дозвільним шляхом.

Лукан, II, 444

Він звелів її згладити, а з нею велику лічбу її спільників; і серед них не одного, який був Богу духа винен і якого вона батогом загнала до ложа.

Те, що Вергілій говорить про Венеру та Вулкана, Лукрецій зграбніше розповів про таємні розкоші, яких вона заживала з Марсом:

*Суворим мистецтвом війни зброевладний керує
Марс. Але й сам він, бува, як лише заятриться відвічна
Рана любові, спішить до твого пригорнутися лона –
І завмира горілиць: відхилившись назад, мов точену,
Шию, тобою, богине, насичує спраглий любові*

*Зір свій і з уст перехоплює-н'є пожадливо твій подих.
Саме тоді, коли так він лежить – над ним нахилившись,
Тілом священним своїм обійми його, й, мову ласкаву
З уст проливаючи...*

Лукрецій. Про природу речей, I, 23

Пер. Андрія Содомори

Коли я зважую оті відхилився, пригорнутися лона, завмира горілиць, насичує зір, перехоплює-н'є, тілом священним, мова ласкава, з уст проливаючи, я відчуваю презирство до тих дріб'язкових викрутасів і словесної гри, які згодом увійшли у моду в поетів. Цим славним людям минулих часів не треба було гострих і вишуканих вигадок; все у них – епіграма; не лише сам хвіст, а й голова, і тулуб, і стопа. Ніщо тут не притягнуто за волосся, ніщо не волочиться, все іде однаковим кроком. Цілий плин їхньої мови мужній, вони не дбають про квіточки. *Сенека, Листи, 33*. Це не мляве красномовство і тільки й того, що гладеньке: воно кріпеньке і нервисте, не стільки пестить наш смак, скільки насичує і чарує; і найбільше чарує найдужчі духи. Коли я бачу, як ті виборні форми висновуються з себе, такі живі, такі глибокі, я не кажу, що це «добре сказане», але що це «добре подумане». Буйство і жвавість уяви підбиває і здійсмає слова. *Дух робить тебе пророчистим. Квінтіліан, Навчання оратора, X, 7, 15*. Прості люди у нас називають бистрість ума «дотепністю», а влучне розумування «красивими словами». Це мальовидло виведене не стільки умілістю руки, скільки тим, що предмет найяскравіше закарбований у душі. Галл мовить просто, бо мислить просто. Гораций не вдовольняється поверховими виразами: їх би не вистачило йому в потребі: дивиться він глибше і гостріше в саму річ. Дух його перекидає і перетрушує цілий запас слів і образів, аби віддати самого себе; їх йому треба понад звичну міру, як і поняття його понад звичну міру. Плутарх говорить, що збагнув латину через речі; тут те саме: розум роз'яснює і творить слова, уже не з вітру, а з крові і кості; вони значать більше, ніж виражають. Навіть люди обмежених засобів мають це чуття; коли я був ув Італії, мені

вистачало мовних запасів для звичайних балачок; але коли прийшло до статечніших розмов, я не осмілювався довіритися тій мові, якої не міг гнути чи ліпити поза її посполитими формами: тоді мені хочеться передати словами щось власне, щось від себе.

Язык зискує на вартості, коли його уживають і практикують такі світлі уми; не так через нові вимисли, як через те, що впрягають його до труднішої і розмаїтішої служби, гнучи його на всі боки і розтягаючи. Вони не вносять до нього нових словечок, а збагачують свої, надаючи ваги і печаті їхньому новому вжиткові і значенню, привчаючи його до незвичайних зворотів, одначе обережно й обачно. Який рідкісний подібний дар ми бачимо на прикладі стількох сьогочасних письменників французьких. Вони досить сміливі і вибагливі, щоб не іти протоптаним гостинцем; але брак винахідливості і міри губить їх. У них ми помічаємо лише лиху гонитву за дивачністю, холодну і безглузду напушистість, які замість підносити сплющують предмет. Аби тільки величатися новинчею, вони не дуже дбають про наслідки; аби підхопити нове слівце, кидають звичайне, не раз сильніше і виразніше.

Я вважаю, що наша мова посідає досить змісту, але обмалкувато форм. Чого б не можна зробити з нашої мисливської і жовнірської говірки, цього широкого поля, звідки було що запозичити? Манера говорити, так само як рослини, ушляхетнюється і зміцнюється через прищеплення. Язык наш здається мені досить багатим, але не досить гнучким і кріпким. Він часто ламається під потужним задумом: якщо ідеш твердим кроком, чуєш не раз, як він знемагає під тобою, угинається; а там, де він хибить, тоді на допомогу приходить латина, а декому грека. У деяких словах, які я щойно виловив, можна помітити уже всю їхню силу, хоча частота і звичка дещо споневірили і спошлили їхню гожість. Так само в нашому просторіччі попадаються чудові метафори і звороти, краса яких дещо прив'яла від старощів, а барви зблякли від надто частого вжитку: але це не відбиває до них смаку у тих, хто має добрий нюх, як не уймає слави тих старовинних письменників, які, треба гадати, перші добули ті слова на світло.

Наука трактує речі занадто хитромудро, у спосіб штучний і відмінний від загальноприйнятого і природного. Мій пахолок пізнає любов на практиці і розуміє її: прочитай йому Леона Гебрея або Фічіно: вони мовлять там про нього самого, про те, що він думає, що робить у цю хвилю, а проте він і в зуб не второпає. Я не пізнаю в Аристотеля більшості моїх найпосполитіших чуттів: він окрив їх і вбрав ув іншу одіж на пожиток школи: нехай же іде їм на здоров'я! Аби я належав до цього цеху, я б оприродив науку, як вони унавучнюють природу. То ж даймо спокій Бембі та Еквіколу!

Коли я пишу, то намагаюся обійтися без книжок і спогадів про них з побоювання, щоб вони не порушили форми. Добрі письменники надто пригнічують мене і позбавляють одваги. Я охоче іду за прикладом того маляра, який, нездарно намалювавши когутів, заборонив челядникам упускати до його майстерні справжнього півня. Радше, щоб додати собі трохи блиску, я потребував би викруту співака Антиноніда, який, коли йому доводилося виконувати свою музику, наказував, щоб перед ним або після нього вуха слухачів терзав найлихіший крикун.

Але нелегко мені визволитися від Плутарха; він такий повний і широкий, що в кожній оказії, хоч би за який неймовірний предмет ти берешся, він завше тут як тут і простягає свою щедру руку зі скарбами та оздобами. Жаль дивитись, як він виставлений на грабунок; я не можу пройти повз нього, не урвавши чогось для себе.

Для цієї моєї мети видається мені так само корисно, що я пишу у себе вдома, у краю ніби дикому, де ніхто не може мені допомогти, ані мене поправити. Ті, з ким я стикаюся, ледве зрозуміють латину у своєму Оченаші, а ще менше французчину. Деінде я міг би написати ліпше, але мій труд був би менше моїм, а найголовніша мета його і досконалості зводиться до того, щоб він був тільки моїм. Я міг би легко поправити випадкову описку, яких я роблю безліч, женучи вперед наосліп, без розваги; але усувати недосконалості, для мене звичні й постійні, було б іноді зрадою. Не раз мені казали або я казав самому собі: «Ти надто важкий у фігурах.

Оцей вираз гасконського хову. Оцей зворот сумнівний (я не уникаю жодного з них, які в обігові на вулиці: ті, що силкуються граматиною побороти звичай, вхоплять шилом патоки). Оцей висновок не дуже учений. Платаєш парадокси. Навіженство тебе ошануло. Кпиш собі з людей: хтось подумає, що ти говориш поважно, а це щирий посміх». Авжеж, кажу я, але я поправляю єдине помилки, допущені з неуваги, не з навику. Хіба я висловлюся так не завше? Хіба я не маюю себе жваво, як є? Годі! Я зробив те, що хотів: кожен упізнає мене в моїй книжці і книжка моя в мені.

Вдача у мене дещо мавп'яча і наслідувальна. Коли я сунувся віршувати (а я ніколи не писав віршів, окрім латинських), вони відгнали виразно поетом, якого я власне читав; ото ж з моїх перших *Проб* деякі сильно пахнуть чужим. Будучи у Парижі, я говорю трохи іншою мовою, ніж у себе в Монтені. На що б я не спрямував якусь увагу, вона легко витискає на мені свою печать; до чого не приглядаюся, я присвоюю його собі. Химерна постава, бридка гримаса, потішний спосіб говорити (взагалі радше пороки, бо вони привертають мою увагу більше) чіпляються до мене, ото ж аби їх збутися, мені треба обтруситися від цього. Часто мені трапляється клясти і заклинати, більше з наслідування, ніж з нахилу: наслідування згубне, як у тих мавп, страшних своїм розміром і силою, яких Олександр спіткав ув околицях Індій. Ото ж з тими мавпами важко було впоратися; але вони самі підказали своїм нахилом удавати все, що хтось робив, зручний для цього спосіб. Завдяки йому мисливці придумали взувати у них перед очима черевики, стягуючи їх безліччю вузлів; насолоплювати собі тісні убори на голову, перев'язуючи їх туго, а також мазати собі удавано очі живицею. Так нерозважно довів цих тварин до згуби їхній наслідницький порок: через це вони посліпли, позасуполювали себе і самі вдавилися. Щодо іншої здатності вдавати слова і рухи іншого, а це нерідко викликає подив і захват, то її у мені більше, ніж у дерев'яному поліні.

Коли я клянуся за своєю звичкою, то тільки: далєбі, що є найспростішим з усіх заклєть. Кажуть, що Сократ клявся псом, Зе-

нон тим самим викриком, який зараз прийнято в італійців: кап-парі; Пітагор водою і повітрям.

Я так звик сприймати бездумно це поверхове враження, що, коли три дні поспіль з уст не сходило «найясніший пане» або «ваша високість», через тиждень вони все ще зриватимуться у мене замість «ваша милість» чи «вашмосць». Те, що я одного дня прийняв бавлячись і жартуючи, назавтра скажу серйозно. Ось чому, пишучи, я з нехиттю користуюся утертими аргументами з побоювання не розвинути їх надто чужим коштом; мені досить, щоб муха пролетіла поряд; дав би Бог, щоб матеріал, який зараз у мене на столі, не був підхоплений під наказом такої самої своєумної волі! Хай мені буде вільно починати з того, який мені сподобається; адже теми чіпляються одна за одну.

Досадно мені і те у моєму мисленні, що свої найглибші, найшаленіші і наймиліші марення дух мій приводить зазвичай несподівано, коли я найменше їх шукаю; натомість потім лопають, бо я не маю чим прив'язати їх на місці. На коні, при столі, в ліжку, але найчастіше верхи і найбільше в такій поставі, забавляюся сам з собою.

Коли я говорю, я потребую уваги і тиші; коли хтось уриває мене, то збиває мене з колії. У подорожі сама обтяжливність дороги перебиває плин розмови; поминаючи, що я мандрую найчастіше без компанії, відповідної для підтримання статечної бесіди: ось чому у мені я маю цілковиту волю гомоніти з собою самим. І тут відбувається те саме, що і зі снами; коли я сню, я припоручаю те, що сниться, моїй пам'яті (адже часто мені сниться, що я бачу сни), назавтра я добре пригадую собі їхню барву, смутну, веселу або дивацьку, але що діялося насправді, що більше я силкуюся віднайти, то глибше поринаю в забуття. Ось чому з таких випадкових думок, що снуються в мене у голові, зостається у пам'яті якийсь млистий образ; стільки, скільки треба, аби йти слідом у даремній погоні.

Отож, залишивши на боці книги і мовлячи предметніше і простіше, я вважаю, що любов не що інше, як тільки жада насичення

з бажаним предметом; а Венерині розкоші не що інше, як вдоволення від опорожнення своїх судів (так само як при опорожненні інших членів природа велить нам відчувати певну любов), і що розкоші стають непристойними через непоміркваність і нескромність.

У Сократа любов – це прагнення до продовження роду за посередництвом краси. І якщо зважити нині потішний сверб цієї насолоди, неолодні, дикі і божевільні рухи, які стрясають Зенона або Кратипа; той непогамовний шал, обличчя, розпалені ярістю і жорстокістю у найсолодшому акті любові, і потім ту сувору, урочисту й екстатичну поважність при виконанні таких плохих дій; якщо зважимо далі спільне приміщення, яке природа визначила нашій сластоті і нашим плюгавствам; і те, що найвища насолода має щось від гостроти і жалісливості терпіння: доведеться нам прийняти за правду Платонові слова: боги створили людину як іграшку для себе,

Який злий насміх!

Клавдіан, Проти Ентропія, I, 24

і що це на посміховисько найбезглуздіше з наших занять природа зробила найзвичайнішим, аби порівняти нас і поставити на одну дошку, мудрих і дурних, нас і звірів. Найвдумливішого і найрозсудливішого мужа, якого тільки уявлю собі у цій ролі, я вважаю за нахабного ошукавця; це істні ноги павича, які приносять його пиху:

*Хоч із усмішкою мовиться правда,
Хіба хто боронить?*

Гораций, Сатири, I, 1, 24

Пер. Андрія Содомори

Ті, хто серед забави не хоче допустити поважніших думок, чинять, сказав хтось, як той, хто боїться прикластися до фігури святого, якщо він без заслони.

Ми їмо і п'ємо як звірючки, проте це заняття не упосліджує завдань нашої душі; ми зберігаємо у них перевагу над бидлом. Натомість таке діяння піддає всяку іншу мисль під своє ярмо,

збидлює і оглуплює тиранічною владою цілу Платонову теорію і філософію, і він не соромиться цього! Зрештою можете пильнувати якусь пристойність: усякі інші вчинки допускають правила призовитості: зате цієї не можна собі інакше уявити як тільки у розпусній і смішній подобі; спробуй же, прошу, добрати тут якоїсь розумної і гречної процедури. Олександр казав, що переважно з цього діяння він визнає, що він смертний; а також зі сну. Сон придавлює і вражає власності душі: ця потреба поглинає її і розвіює. Справді, вона віха не лише нашого первородного зіпсуття, а й нашої суєтності і почварності.

З одного боку, природа штовхає нас до того, зв'язуючи з цим бажанням найшляхетнішу, найкориснішу і найлюбішу зі своїх функцій; а з другого боку, дозволяє нам її осуджувати й уникати її як безецної і стидкої, червоніти за неї і проповідувати здержливість. Хіба це не доказ нашої тваринної натури називати тваринною дію, яка нас створює? Релігії багатьох народів зійшлися в розмаїтих обрядах, таких як офіри, світильники, кадила, постування, приноси і, між іншим, у засудженні цієї дії: всі переконання збігаються тут, поминаючи поширений звичай обрізання, який є карою за цей учинок. Може, ми і маємо слухність хулити створення такого дурного продукту, як людина; як маємо рацію називати цю функцію ганебною і ганебними часті тіла, які цьому служать (що стосується моїх, то нині вони справді ганебні і ніц не варті).

Евсеї, за Плінієвою реляцією, жили і множилися кілька сторіч без мамок і пелюшок, завдяки припливу чужинців, які, приваблені їхніми простими і благочестивими звичаями, поповнювали їхню чисельність. Цілий народ волів радше наразитися на загибель, ніж осквернитися в обіймах жінок; волів радше перервати тяглість роду, ніж нарядити бодай одну особу. Передають, що Зенон мав справу з жінкою один єдиний раз у житті, та й то з звичливості, щоб про нього не подумали, що він уперто гордує цією статтю. Кожний уникає бачити народження людини, кожний поспішає подивитися на її смерть. Щоб знищити її, ми шукаємо просторого поля у денному світлі; а щоб створити її, втуляємося в

темну і тісну розпадину. Це ж обов'язок ховатися і червоніти, щоб її зачати, і слава, звідки виникає багато цнот, уміти її згладити. Одне зневагою, друге ласкою; Аристотель говорить, що за одним виразом його краю когось ошчасливити означало убити.

Атенці однаково порівнювали за шкодою ці два вчинки: збираючись очистити острів Делос і уневинитися в очах Аполлона, вони заборонили у межах цього острова і роди, і поховання.

Ми самих себе соромимось.

Теренцій, Форміон, II, 20

Ми вважаємо за злочин наше власне існування, є народи, які криються на час трапези. Я знаю одну пані, і то з найзначніших, яка є такої самої думки, що життя – чинність шпетна, яка багато уймає жіночої гожості і повабів; і неохоче появляється на люди, буди при апетиті. Я знаю чоловіка, який не виносить вигляду їдців, ні того, щоб хтось бачив його за їдою, і дуже уникає чиеїс присутності, коли наповнює себе, ніж коли випорожнюється.

В турецькому султанаті трапляється велике число людей, які, аби піднятися над рештою, ніколи не показуються під час їди; інші харчуються тільки раз на тиждень; інші калічать собі і ховають твар і члени; інші ніколи не озиваються до нікого. Яке шаленство хотіти ушанувати природу, винатурюючи її; підноситься, принижуючись, і кращати, псуючи собі життя.

Але яка ж потворна тварина, яка викликає огиду до самої себе, якій її втіхи утяжливі і яка самохіть прирікає себе на нещастя!

Є й такі, які таять своє життя,

Міняють дім і приємний їм дах на вигнання.

Вергілій, Георгіки, II, 511

і цураються інших; які тікають від здоров'я і веселості норову, як від прикмет ворожих і шкідливих. Не лише багато сект, а й багато народів проклинають своє народження і благословляють смерть. Існують такі, хто ненавидить сонце і поклоняється пільмі.

Ми бистрі лише у знущанні над собою; оце здобич, за якою ми женемося силою нашого розуму: небезпечне знаряддя в руках божевільця!

О, бідолахи! Їхні одради злочинними їм здаються!

Максиміан або Псевдо-Галл, I, 180

О, горопашний чоловіче, ти маєш досить неминучих болящів, щоб не множити їх своїм вимислом; ти досить жалюгідний з природи, не вдаючись до цієї штуки; ти досить маєш правдивої та існої шпетоти, щоб не створювати для себе уявних. Чи ти гадаєш, що купатимешся у розкошах, якщо тобі мерзитимуть власні? Чи ти вважаєш, що спевнив усі завдання, які тобі накреслила природа, і що вона зробиться млявою і здерев'яніє, якщо ти її не запряжеш для нових повинностей? Ти не боїшся ображати її законів повсюдних і безсумнівних; а впираєшся при своїх, покутних і вимарених? Чим більше вони партикулярні, непевні і суперечні, тим більше ти докладатимеш зусиль. Приписи власного вимислу захоплюють тебе і зв'язують, як і правила твоєї парафії; веління Бога і світа ніяк тебе не обходять. Пробіжи оком приклади, на підтвердження моїх слів, у них усе твоє життя.

Вірші цих двох поетів, які тракують так оглядно і стримано розкоші, розкривають їх, як мені здається, і освітлюють яскравіше зблизка. Біла челядь прикриває перса сіточкою, так само як священики розмаїте святе начиння; малярі загінюють образ, аби надавати йому більше блиску; тож кажуть, сонячний парус і подуви вітру міцніше діють через відбиття, ніж напрямець. Єгиптянин мудро відповів тому, хто спитав його: «Що там несеш під плащем?» – «Якщо я сховав під плащем, то на те, щоб ти не знав, що це таке». Але є деякі інші речі, які криються, щоб показати. Послухай же сюди: він куди відвертіший,

Тіло голе її я до себе тулив,

Овідій, Любощі, I, 5, 24

у мене таке відчуття, наче мене окаплунили! Скільки б Марс не задублював Венері подолу, він усе одно не здолав би її оголити цілком! Хто говорить усе, той ситить нас і збавляє апетиту. Той, хто боїться висловитися, змушує нас уявляти більше, ніж це є насправді: в такій скромності таїться підступ; надто коли нам відкривають, як ці обоє, таку гарну дорогу для уяви. І вчинок, і мальовидло мають дхнути чимось краденим.

Кохання у гишпанців та італійців більш сповнене шани і боязні, багатше на скритності і кпини. Не знаю, хто в давнину прагнув мати горлянку таку саму довгу, як журавлина шия, аби смакувати те, що ковтає. Таке бажання, по-моєму, ще доречніше в тих швидких і наглих розкошах навіть для таких натур, як моя, упосліджених щодо шпаркості. Аби стримати їхню втечу і розтягнути на приспіві, все служить у цих народів за ласку і нагороду: погляд, похилена голова, слово, знак. Хто б умів пообідати запахом печені, якби не заощадив більше грошей? Адже це пристрасть, яка примішує до дещиці тужавої есенції куди більше марнославства і лихоманкової маячні: треба ж відплатитися їй і відслужити тим самим. То навчімо наших дам високо носитися і шануватися, бавити нас і туманити. Ми починаємо одразу штурмом, тут дається взнаки наша французька поривчастість. Даючи їм прясти їхні милості і розплутуючи їх стібок по стібку, кожен, аж до жалюгідної старості, знайде для себе якийсь клаптик, залежно від заповзятливості і заслуги. Але хто домагається в насолоді самої насолоди, хто прагне виграти лише головну ставку, хто любить полювання єдино ради здобичі, тому не загірті місця в нашій школі. Що більше щаблів і сходинок, то вище й почесніше є найвище місце; ми повинні тішитися тим, що нас до нього ведуть, як це робиться у пишних палацах, через всілякі портики і переходи, довгі і розкішні кружганки та різні лабіринти. Ця ступневість вийшла б нам на велику користь; ми довше бавилися б при ній і довше кохали: без надії і прагнення чого варте життя! Наше цілковите панування і незмірне посідання небезпечне жінкам. Скоро вже в усьому вони здадуться на ласку нашої довіри і сталості, вони пустяться, далєбі, на дуже непевні води: це рідкісні і трудні чесноти. З тієї хвилі як вони належать нам, ми вже їм не належимо;

Скоро наситилось в них прагнення хтивого серця,

Слів уже не бояться, готові і до віроломства.

Катулл, LXIV, 147

Трасонід, грецький молодик, так був закоханий у своє кохання, що, завоювавши серце коханої, не побажав нею насолодити-

ся, побоюючись послабити, наситити і вгасити насолодою неспокійний жар, яким він пишався і жив. Ціна додає смаку потраві. Подивіться, як нині прийнятий спосіб вітатися, властивий нашому народові, знижує приступністю чар поцілунків, які Сократ називає такими потужними і небезпечними лиходіями серця! Шпетний і олживий для паній цей звичай підставляти свої губи всякому, хто має трьох пахолків у почті, хай би навіть він був найогидніший,

*У кого з ніздрів псячих бурулькою сопля звисає,
Брудна борода розкучмалася, того б у стократ
Любіше було б мені в голу цілувати.*

Марціал, VII, 95, 10

Та й ми, чоловіки, теж не виграємо на цьому, адже так уже світ влаштований, за трьох вродливиць треба нам поцілувати півсотні бридуль; отож для трохи делікатного шлунка, як це буває у моєму віці, несмачний поцілунок є надто дорогою платою за смачний.

Італійці мають звичай розігрувати закоханців і палких стогни-душ навіть з дівчатами, які на продаж; і тлумачиться це так, що існують різні ступені у насолоді; отож тими послугами вони хочуть здобути для себе найповніший: адже вони продають лише тіло: зате волю треба заслужити і поєднати. Мені огидне посідання тіла, позбавленого схильності; і мені видається, що таке огидне поводження можна порівняти до вчинку того хлопця, який змастив Праксигелеву статую Венери; або скаженого єгиптянина, охопленого жагою до трупа небіжчиці, яку він бальзамував і строїв до гробу: що дало привід для закону, запровадженого з того часу в Єгипті, що тіла гарних і молодих жінок, надто з доброго дому, мають переховуватися три дні, перш ніж їх передавати до рук тих, хто має обряджати їх до погребу. А Періандер скоїв щось ще жажливіше, адже він довів подружню любов (з природи все таки стриманішу і буденнішу) аж до насолоди зі своєю покійною жінкою Мелісою. Чи не видається нам лунатичною химерою Місяцівни те, що вона, не маючи змоги інакше навітшатися з коханим Ендиміоном, як приспати його на кілька місяців і пастися песто-

щами хлопця, який здригався лише уві сні? Так само я скажу, що кохаються без душі чи без чуття, коли кохаються з тілом без його згоди і прагнення. Не всі розкоші між собою рівні; бувають сухотні і чахлі насолоди. Тисячі інших причин, окрім благовоління, уможливають нам посідання жінок. Це не є достатнім свідченням схильності; як у інших речах, і тут може таїтися зрада: іноді прикладаєшся до того лише одною сідницею:

Ніби богам кадило й вино офірує;

Мовив би як непритомна або мармуряна.

Марціал, XI, 103, 12; 59, 10

Я знаю таких, які воліють радше позичити це, ніж свій ридван, і дають його саме в такий спосіб. Треба зважати, чи ваша компанія подобається їм ще й для такого іншого вжитку, чи тільки для цієї мети, як якогось здоровецького парубка зі стайні; у якому ранзі, у якій ціні ти у неї числишся,

Як віддається тобі одному, чи ж камінчиком

Білим день цей відмічає?

Катулл, LXVIII, 147-148

Чи твій хліб є для неї соусом приємнішої імагінації?

Обіймає тебе, а зітхає сама

За відсутнім коханцем.

Тиберій, I, 6, 35

Як же! Чи не бачили ми, як хтось у наші дні послужився цим учинком для страшною помсти, аби вбити отак і згладити трутизною певну пані?

Ті, хто знає Італію, не здивуються, якщо я для цього предмета не шукатиму деінде прикладів: бо їхній люд, можна сказати, веде в цьому перед. Назагал вони мають більше гарних і менше негарних жінок, ніж ми; але що стосується рідкісних і досконалих вродливиць, то ми, вважаю, йдемо в цьому врівень. Те саме я думаю і про дотепність. Звичайного дотепу вони мають безперечно куди більше: тупості там набагато рідше, стосовно особливих і високих душ, тут ми нічого їм не заборгували. Якби я мав розводитися в цьому порівнянні, я міг би ще раз сказати про мужність, що,

навпаки, проти них, у нас вона вроджена і звична; але іноді її видно й там у такій повній і чудовій постаті, що вона перевищує найяскравіші приклади, які у нас зустрічаються.

Тамтешні шлюби кульгають у цьому пункті: їхні звичаї приписують жінкам такі суворі і невольничі закони, що найодлегліше порозуміння з кимось чужим для них такий самий злочин, як і найближче. Цей закон спричиняє до того, що всяке зближення несамохіть сягає одразу в саму суть. Скоро їм це виходить на ту саму ціну, рахунок дуже простий; рушивши з місця, можете бути певні, що зупинки вже не буде аж до мети: *Розпуста як дикий звір, роз'ятрений ланцюгами, а потім випущений. Тит Лівій, XXXIV, 4.* Треба б тільки трохи попустити цуглі;

Бачив я якомсь коня: він узді не корився

І, заївши вудила, летів як перун.

Овідій, Любощі, II, 4, 13

слабне прагнення товариства, даючи йому якусь волю. Ми іншими дорогами мчимо до тієї самої небезпеки: вони заходять надто далеко в суворості, ми – у свободі. Добрий це звичай у нашого народу, щоб у найзнаменитіших домах приймати пахолят, аби ростити їх там і виховувати пажами, нібито у школах шляхетства: негречністю є, кажуть, і образою відмовляти цього шляхтичеві. Я зауважив (скільки домів, стільки порядків і звичаїв), що панії, охочі приписати своїм фрейлінам найсуворіші правила, добилися не багато. У цьому треба помірності; треба залишати значну частину поведження власному розсуду; так чи інакше, нема такої дисципліни, яка могла приборкати їх у всьому. Але напевно, що та, яка вийшла з нерозповитим віночком з такої вільної школи, викликає куди більше довіри, ніж та, яка вийшла здорова і ціла з сурової і в'язничної.

Наші батьки вселяли в душі цурок сором'язливість і страх (а втім, їхні серця і бажання зостаються завше такими самими), а ми зухвалість. Бо ми не знаємо, що чинимо: це добре для сарматок, яким не вільно було ввійти в ложе мужчини, поки власними руками не уб'ють якогось на війні. Щодо мене, хто має вже право лише на їхні вуха – досить мені, якщо мене приймають за радни-

ка згідно з привілеями мого віку. Я раджу їм тоді, і нам також, здержливість або, якщо часи надто для цього несприятливі, бодай поміркованість і скромність. Є подання про Аристиппа, що молодикам, які червоніли, бачучи його на порозі до дому гетери, він казав: «Зло в тім, коли звідти не виходять, а не в тім, коли входять». Отож котра не хоче стерегтися свого сумління, хай сте-режеться бодай імення; якщо ґрунт небагато вартий, хай хоч ви-димість постає по-людському.

Я похвалю тепер у жінок поступовість і повільність у поданні пестошів. Платон виказує, що у всякій любові легкість і швидкість завжди виходять на шкоду. Це є ознака лакомства, яке треба їм покривати з усією умілістю, якщо хтось віддається так згруба і без вибору. Поводячись у поданні ласк поступово і помірковано, вони куди успішніше розпалюють наші бажання і ховають власні. Хай вони завжди тікають од нас: навіть ті, які мають користь від того, аби дати себе злапати. Вони вірніше громлять нас, тікаючи, як колись скити. І справді, за тими законами, які природа накрес-лила, не їм пристало прагнути і жадати; їхня роль піддаватися, слухатися, призволяти. Для цього природа дала їм постійну здатність; а нам рідку і непевну: вони завжди мають свою пору, щоб бути завше готовими на нашу, *народжені підкорятися. Се-нека, Листи, 95*. Природа сама хотіла, аби наші прагнення мали виразні і явні ознаки і вимову; зате зробила так, щоб їхня жага була таємна і внутрішня; дала їм знаряддя, нездольне до параду, здатне лише до оборони. Амазонській сваволі треба залишити риси такі: Коли Олександр проходив через Гирканію, цариця амазонок Талестріс прибула до нього з трьомастами рицарства своєї статі, кінно і збройно, залишивши решту великого війська за сусідніми горами. Відтак сказала йому на весь голос і перед усіма, що розголос його звитяг і доблесті привів її сюди, щоб його побачити, офірувати йому свої засоби і потугу для помочі у його походах. Отож знайшовши його таким гарним, молодим і долад-ним, вона, теж досконала в усіх прикметах, радить йому переспа-ти разом, щоб від найзацнішої у світі жінки і найзацнішого з усіх

суших мужчин народилося щось велике і рідкісне на прийдешність. Олександр подякував їй за все інше; але щоб дати собі час для спевнення останньої з її просьб, затримався на тринадцять днів у цьому місці, яке пошанував дуже охоче, як міг, на честь такої одважної властительки.

Ми виступаємо, бодай у всьому, несправедливими суддями їхніх учинків, як вони наших. Я признаю правду, коли вона мені на шкоду, нітрохи не менше, ніж коли вона мені на користь. Огидна та легковажність, яка її так часто штовхає до відміни і не дозволяє зміцнити свого прив'язання до когось одного; як це видно по цій богині, якій приписують стільки одмін і стільки коханців. А все ж правда й те, що це проти природи любові, щоб вона не була гвалтовна; і проти природи гвалтовності, щоб вона була стала. Ті, хто дивується тому, побиваються і шукають у жінках причини цієї хвороби, нібито протиприродної і неправдоподібної, чому ж не бачать, скільки разів вони зазнають її на собі, без жаху і чудес? Куди дивніше було б, може, узріти у цій речі сталість. Адже ця пристрасть не лише просто тілесна. Як нема межі у скупарстві і честолюбстві, так нема її і в похоті: вона живе ще після переситу; її не можна приписати ні остаточній ситості, ані цілі; вона сягає завше поза посідання. Та й несталість у них іноді куди вибачливіша, ніж у нас; вони можуть додати, як і ми, схильність усім людям спільну, до відміни і новинечі; і додати по-друге, уже особно за себе, що купують вони kota в мішку. (Йоанна, неаполітанська королева, звеліла повісити Андреацца, свого першого мужа, на ґратах віконних, на шнурі із злота і шовку, зітканому її власною рукою; а все через те, що в шлюбних змаганнях не виявила у ньому ні знаряддя, ні снаги, відповідних надіям, які вона повзяла, бачучи його стан, красу, молодість і спритність, що принадили її і розчарували). Нарешті, вони можуть сказати, що чин здебільшого зв'язаний із зусиллям, ніж з корою; ось чому, коли вони зі свого боку завжди нас вдовольнять досита, з нашого може бути зовсім інакше. З цієї причини Платон постановив мудро у своїх законах, що перед кожним шлюбом, аби звідати його здатність, судді мають оглянути хлопців, які прагнуть

до нього вступити, цілковито голих, а дівчат нагих лише до пояса. Може статися, що спробувавши, вони не визнають нас за достойних свого вибору:

*Налапавши жилу, до мокрої сириці подібну,
Невтомно дровича рукою, аж поки покинула
Безрадісне шлюбне ложе.*

Марціал, VII, 57, 3

Не все залежить від волі: неміч і нездатність уневажнює шлюб згідно із законом:

*Треба б когось штирхайлішого,
Щоб діві віночок розплести.*

Катулл, XVII, 27-28

А чом би й ні? Вона шукає коханця на свою міру, хтивішого і невтомнішого,

*Як завершити не годен
Працю свою солодку.*

Вергілій, Георгіки, III, 127

Та хіба ж не найбільша безсоромність приносити наші недолугості й немочі туди, де ми прагнемо сподобатися і залишити добру думку і пам'ять про себе? Для тієї дрібки, яка мені потрібна зараз,

М'який по єдиній потилиці.

Горацій, Еподи, XII, 15

Я не посмів би турбувати особу, до якої живлю повагу і страх:

*Ти не бійся того,
Кому восьме п'ятиліття,
Леле, проминуло.*

Горацій, Оди, II, 4, 22

Природа сама мала б здобрити тим, що зробила той вік недолужним, не роблячи його до того ще й смішним! Я не можу дивитися без відрази на того, хто викрешуючи тричі на тиждень іскорку для цього жалюгідного трута, наставляє його з такою поквапливістю і зосередженістю, ніби його чекає цілий день великих і доблесних трудів, не кажи ти справжній солом'яний вогонь! Істне

диво бачити, як цей вогонь, такий жадібний і палахкий, у млі ока западає у тяжку сонноту і здерев'янілість. Такий апетит більше підходить лише квітучій порі юності. Думаєте, що цей вогонь, невтомний, яскравий, рівний і палючий, завше палатиме у вас: ба ні, він скоро облишить вас і кине на півдорозі! Краще несіть його до якоїсь вутлої, перестрашеної і несвідомої півдівки, яка ще дрижить під різкою і шаріє:

*Немов хто багрянцем кривавим
Кість би слонову торкнув, або у трояндах рожевих
Ніжні б лілії вмить забілили.*

Вергілій, Енеїда, XII, 67

Пер. Михайла Білика

Але хто може стерпіти, не вмерши із сорому, ту погорду, яка маюється на завтра у гарних очах, свідків його нездарності й немочі,

Тільки поблідлим лицем мовчки мені дорікала,

Овідій, Любощі, I, 7, 21

той, мабуть, ніколи не відчував вдовolenня і гордості від того, що він зумів їх затуманити і підвести запопадливою і невтомною роботою минулої ночі. Коли я помічав, що котрась починає мною нудитися, я не квапився винуватити її в легковажності; я заходжувався роздумувати, чи не маю я підстав ображатися радше на природу. Це, звісно, вона обійшлася зі мною несправедливо і помачушиному,

*Якщо тичка не досить довга й не досить дебела,
Справедливо матрони позирають скрива на куций
Тюхтюльчик.*

Приан, LXXX, I і VIII, IV

і завдала немалої шкоди моїй мужності. Кожна частина тіла така сама моя, як інша; і жодна не робить мене більше мужчиною, ніж та.

Я повинен намалювати для читальника свій повний портрет. Вся мудрість моєї науки – в правдивості, незалежності, істотності; вона відкидає з реєстру правдивих обов'язків оті дрібні, надумані, звичаєві, парафіяльні правила. Вона в усьому природна, незмінна

і всеохопна, поштивість і церемонність це такі її доньки, але бокові. Ми даємо собі раду з вадами позірними, як тільки упораємося з вадами істотними. А вже поквитавшись з ними, рушимо жваво проти інших, якщо нам це видається потрібним. Інакше ми можемо легко впасти в небезпеку вигадування собі нових обов'язків, аби виправдати недбальство щодо своїх природних повинностей і звалити їх усі на одну купу. Що це саме так, видно з того, що там, де простий переступ вважається за злочин, злочини є тільки переступами. У народів, де закони доброго звичаю рідші і поблажливіші, первісні закони здорового глузду дотримуються краще: бо безлічення безліч обов'язків гнітить нашу увагу, послаблюючи і розпорошуючи. Відданість малим справам відвертає нас від істотно конечних. До чого ж шлях, обраний цими безпечними і нехитримими людьми, легший і хвальніший за наш! Це все тіні, якими ми обманюємося і гандлюємо між собою; але ми не виплачуємося ними; навпаки, ми обтяжуємо наш борг щодо того великого судді, який зриває з наших страмних місць ганчірки і лахмани і не брідиться оглядати нас скрізь, аж до найприхованіших і найсокровенніших плюгавств. Добра була б ця пристойність нашого дівочого стиду, якби вона могла йому заборонити таке оголювання! Словом, якби хтось обдер людину з такої дріб'язкової дражливості в словах, не завдав би світові великої шкоди. Наше життя почасти складається з шаленства, почасти з розсудку; хто пише про нього тільки статечно і помірковано, той залишає за собою більше, ніж половину. Я не виправдуюся перед собою; якби я мав це робити, то радше вибачався б за свої вибачення, ніж за щось інше. Але я виправдуюся перед людьми певного розбору, яких, мені здається, більше, ніж тих, хто на моєму боці. З огляду на них я ще скажу таке (бо мені хочеться догодити всім і кожному, а це справа вкрай важка, щоб одна людина могла пристосовуватися до такого розмаїття звичаїв, мов, бажань. *Квінт Цицерон, Про домагання консульства, 14*), що не мене, власне, повинні сварити за те, що я мушу говорити тут від імені визнаних і схвалених авторитетів. До того ж несправедливо позбавляти мене тільки тому, що я не пишу

у ритмах, тої свободи, якою навіть мужі духовні, і то найзначніші серед нас, тішаються у нашу добу: ось двоє поміж них:

Щілочко, я ручуся – се твоя монограма.

Беза, Ювеналія

Любий смик підбива її до семи небес!

А що ж до багатьох інших? Я ціную скромність; не умісне обрав я цей скандальний спосіб говорити: за мене його обрала природа. Я не хвалю його, так само як усяких інших форм, противних прийнятим звичаям, але я його вибачаю і, виходячи як із загальних, так і приватних міркувань, знімаю деякі оскарження.

Ходімо далі. Так само звідки може походити оте привлащення собі необмеженої зверхності над тими, хто обдарував нас трохи своїм коштом,

Темної ночі щедро вищедрила мене своїми дарами.

Катулл, LXVIII, 145

ви одразу перебираєте щодо них права, холодок і владу нібито мужеву? Це вільна домовленість: чому ж ви самі не дотримуетесь її так, як хочете, щоб її дотримувалися вони? Немає приписів на речі добровільні. Це проти прийнятих звичаїв, хоча і я свого часу укладав ці угоди, настільки природа на це дозволяла, так само сумлінно, як кожную іншу угоду, і з деяким відтінком ретельності. Я виявляв настільки прив'язання, наскільки його чув; об'являв однаково широко і його схилок, як буання і народження; приплив і відплив: воно не завжди йде однаковою ходою. Я був настільки скупий на обіцянки, що, по-моєму, більше давав, ніж обіцяв і ніж мав дати. Вони знайшли у мені вірність, аж до послуг навіть у їхній несталості: ба, скажу, стосовно несталості визнаної і не раз повторюваної. Я ніколи не порирав з ними, поки чув себе зв'язаним бодай найтоншою ниточкою; і хоча б вони давали мені найбільше оказії, я ніколи в розриві не доходив до погорди і ненависті; адже така близькість навіть тоді, коли в неї не входять на підставі найганебніших умов, завжди зобов'язує мене до деякої прихильності. Що стосується гніву і трохи надмірної нетерплячості з причини їхньої хитрості і викрутів, і в суперечках між нами, вірю, я таки бачив у них дещо; за вдачею я схильний до

раптових спалахів, ба, часто шкідливих для моїх справ, хоча вони короткі і не дуже гарячі. Коли вони хтіли дізнатися мого відвертого суду, я ніколи не ухилявся від отецьких і гострих порад і гладив їх проти шерсті. І якщо я давав привід скаржитися на мене, то радше через те, що вони знаходили у мені любов, як на теперішні поняття, до безглуздя совісну. Я дотримував слова у речах, від яких вони охоче б мене звільнили; іноді вони піддавалися з огляду на репутацію і під умовою капітуляції, порушення якої вони легко стерпіли б від звияття; не раз для блага їхнього гонору я утримувався від насолоди у момент її апогею. Там, де розсудок схиляв мене до того, я озброював їх проти самого себе; і якщо вони широко йшли за моїми правилами, то поводитися і розсудливіше, і строгіше, ніж якби керувалися своїми власними. Я брав, наскільки міг, на себе ризик наших дружніх взаємин, аби їх від нього звільнити. Побачення я влаштовував завжди у спосіб важкий і неочікуваний, аби зробити їх менш підозрілими; і вибирав завжди місце найдоступніше. Найвідкритіші ті місця, які здаються найстаранніше закриті: речі, яких хтось менше боїться, не так пильно стережуть і захищають. Легше можна важитися на те, про що ніхто не припускає, аби тільки відважилися, і що стає легким через свою трудність. Ніколи близькість моя не спричиняла відомих наслідків. Такий спосіб кохатися мені здається найпристойнішим; але хто ліпше за мене знає, яким я здаюся смішним нинішньому поколінню і яким малоцінним! Проте мені не в голові жаліти цього: мені вже втрачати нічого;

Я ж – про це й напис мій

Каже в храмі святім – після пригод морських

Склав свій мокрий ще одяг

Богу моря могутньому.

Горацій, Оди, I, 5, 13-15

Пер. Андрія Содомори

зараз пора говорити про це відверто. Але зовсім так само, як я сказав би при нагоді всякому: «Друже мій, ти мариш; у твою добу любов має мало спільного з щирістю та чесністю».

Як ти прагнеш робить це методично,

*Лиш доб'єшся того, що методично
Шаленітимеш.*

Теренцій, Євнух, I, 16-18

так само навпаки, якби я мав починати знову, я б пішов з певністю тим самим трибом і кроком, тією самою ходою і тим самим шляхом, хай би як безплідно для мене це було. Бездарність і не-уцтво похвальні у непохвальній чинності: чим більше віддаляюся я у цьому від понять сьогоднішніх, тим більше наближаюся до моїх власних. Зрештою я не поринаю в подібні справи з головою; я діставав утіху, але не забувався; ту малу дешицю здорового глузду і розважливості, які дала мені природа, я зберіг у всій повноті для їхньої і моєї служби: трохи схвильованості, але без шаленства. Сумлінню моєму траплялося забрести аж до розпусти і розгнузданості; але щодо невдячності, зради, злостивості і жорстокості, ні. Я не купував насолоди цього гріха за всяку ціну; мені вистарчало обтяжувати своє сумління його звичкою і природною постаттю: *Жоден порок не замикається сам у собі, Сенека, Листи, 95.* Я ненавиджу майже порівну як мляве й оспале неробство, так і заїлу й докучливу запопадливість; одна мене дратує, друга присипляє: мені однаково милі рани і садна; порізи і синяки. Я зберігав у тих забавах, навіть коли був до них найздатніший, помірність між двома крайнощами. Кохання – це спонукач бадьорий, жвавий і охочий; я не чув з ним ні тривоги, ні гризоти, а відчував якийсь пал, а крім того, спрагу; треба вміти спитися на цьому; воно вадить тільки дурням.

Один молодик спитав у філософа Панацея, чи пристало мудрецю закохуватися. «Облишмо мудреця, – відповів той, – а ось ти і я, які ними не є, краще остережимось такої неспокійної і буйної речі, яка робить нас невільникими і предметом власної погорди». Він говорив правду, доводячи, що не можна звиряти у справі такій крутій душі, яка не має в собі моці витримати її силу і не уміє завдати брехні Агесилаєвій думці про те, що обачність і любов несумісні. Це справді блаженське заняття, непристойне, олживе і неправедне; але якщо ним займатися по-моєму, то я вважаю його

за здорове, здатне розворушити оспалий ум і тіло. Якби я був лікарем, то приписував би його радше, ніж інший рецепт, особі моєї вдачі й уподобань, щоб заохотити її й утримати при силі аж до пізніх літ і берегти від гніту старості. Коли ми допіру в тому передмісті, де ще б'ється живчик,

Поки чуб шпакуватий і я не сутулюсь,

Поки є у Лахеси з чого нить мою прясти,

І держусь на своїх, без цінка у правиці.

Ювенал, III, 26-28

треба, аби нас лоскотало і дразнило якесь сильне збудження, як, власне, таке ось. Погляньте-но, скільки молодості, моці і бадьорості дало кохання мудрому Анакреонтові! А Сократ, куди старший літами од мене, мовлячи про укоханий предмет, сказав: «Спершись плечем на його плече і наблизивши голову до його голови, коли ми разом дивилися у книжку, я відчув, без брехні, наглий укол у плече, ніби від укусу звірятка; цей лоскіт тривав ще п'ять днів потому; і спливав мені в серце ніби ненастанний сверб». Доторк, та ще й випадковий, плеча мав би розгарячити і покріпити душу охололу і прив'ядлу од віку, і то першу з усіх душ людських щодо виборності! А чом би й ні? Сократ був людина і не хотів ані бути, ані здаватися чимось іншим.

Філософія не повстає принаймні проти природних розкошів, аби тільки люди знали міру; вона радить поміркованість, а не втечу від них. Уся сила її опору повертає проти пристрастей чужих і збочених. Вона говорить, що пожадливість тіла не повинна посилюватися духом; остерігає нас зумисне, що ми не повинні хотіти збуджувати в собі голод ситістю; ані напихати собі живота замість наповнювати його; змушує нас уникати всього, що загострює у нас голод, усяких потрав і напоїв, які викликають жаждивість і прагнення. Так, у любові вона радить нам узяти предмет, який би просто задовольнив тілесну потребу і не баламутив душі, бо вона не повинна в цю справу втручатися, а тільки товаришити і помагати тілу. Але чи не маю я підстави гадати, що ці приписи (до того ж, по-моєму, трохи суворі) стосуються тіла, яке виконує своє зав-

дання; і що тілу підупалому, так само як ослабленому шлункові, цілком вибачливо зігрівати і підтримувати природними заходами і з допомогою уяви будити в ньому апетит і бадьорість, які вигасли самі з себе?

Чи ж не можемо ми сказати, що поки ми перебуваємо в цій земній в'язниці, нема нічого у нас ні чисто плотського, ані духовного, і що ми несправедливо розкладаємо отак людину живцем? І хіба не було б, як мені здається, куди краще, якби ми ставилися до любовних утіх принаймні так само співчутливо, як до страждання? Ця жада терпіння була (приміром) гвалтовна аж до досконалості у душі святих; а все через покуту. Тіло брало у терпінні природну участь, правом спорідненості, хоча брало малу участь у його причині. Ба, вони не задовольнялися тим, щоб воно єдино йшло услід стражденній душі і було їй супутне; вони випробовували її самі жорстокими й особливими болями, аби обидві, і душа, і тіло, занурювали людину в страждання, тим спасенніші, чим жорстокіші. У такому випадку, в плотських утіхах, хіба не є справедливістю остуджувати душу і говорити, що треба її надити до того ніби з обов'язку та неминучої і підневільної конечності? Але ж саме їй і подобає плекати і жити ці відради, керувати ними і захочувати до них, бо їй випала честь владчині. Їй теж, на мій суд, подобає в розкошах, які є з її царства, вливати і передавати тілу всі відчуття, до яких вони здатні, і старатися, щоб вони були йому благодатні й любі. І якщо є рація в тому, що говорить, щоб тіло не йшло за своїми прагненнями зі шкодою для душі: то чому ж не мало бути рації і в тому, аби душа не йшла за своїми зі шкодою для тіла?

Я не маю іншої пристрасті, яка б мене гріла. Те, що хтивість, честолубство, бешкети, сутяжництво роблять в інших, хто не має, як я, конкретного заняття, те саме легко вчинила б зі мною любов. Я повернув би їй чуйність, тверезість, поштивість і дбалість про свою особу; покріпив би погідність духу, щоб гримаси старості, ці терпкі і жалісливі гримаси не спотворили б її; вони привели б мене до здорових і мудрих занять, через які я міг заслужити по-

шану і любов. Вона позбавила б мій дух від зневіри у собі у своїй самотності і примирила б його із самим собою; вона відвернула б мене від тисячі журних думок і тисячі меланхолійних тривог, насланих на нас у літньому віці дозвіллям і поганим здоров'ям; вона зіграла б бодай уві сні кров, уже забуту природою, вона змусила б мене вище тримати голову і дала б трохи сил і гарту, і життєві радощі тому сіромі, який пре щодуху до руїни. Я добре розумію, що нелегко знайти цей рятунок! Через занепад сил і великий досвід наш смак став ніжнішим і вибагливішим; ми жадаємо більшого, тоді як самі приносимо менше; хочемо перебирати тоді, коли найменше заслуговуємо, щоб нас приймали. Зате знаючи свої недоліки, ми стаємо менш сміливими і більш недовірливими; ніхто не може нас переконати, що ми кохані, зваживши нашу і жіночу природу. Менш соромно опинитися серед зеленої і кипучої молоді,

*Чий славень у зухвалих череслах цупкіший,
Ніж на пагорбі саджений саджанець.*

Гораций, Еподи, XII, 19

Навіщо серед такої життєрадісності виставляти наше убожество?
...щоб юнаки палкі

*Надивитися могли та й насміятися,
Як, стліваючи в попіл,
Смолоскип обертається.*

Вони мають за собою силу і право; відступимо їм місце; нічого його займати. Цей пагін розквітлої краси годі вхопити закоцюблими руками і здобути за допомогою чисто матеріальних засобів. Старожитній філософ відповів тому, хто з нього кпив, що не зумів звабити дівиці, біля якої увихався: «Дружочку, гачок хапає такого молодого сиру». Це спілкування, яке вимагає пропорції і порозуміння. Інші радощі, які ми отримуємо, можна віддячити платою розмаїтого роду; мале оплачується єдиною тією самою монетою. І справді, в цьому спілкуванні насолода, яку воно дає, солодше лоскоче мою уяву, ніж та, яку відчуваю, і справді не має в собі і прослідку шляхетності той, хто може чути приємність

там, де сам її не дає. Шпетна та душа, яка готова завжди боргувати і знаходить втіху у шуканні близькості з особами, яким вона набридла: нема краси, ані чару, ані такої розкішної довіри, якої зацній людині годилося б прагнути за ту ціну. Якщо вони не можуть виявляти їм благовоління інакше, як тільки з жалю, то я волію ліпше зовсім не жити, ніж жити з милостині. Я хотів би мати право жадати того від них так, як це роблять італійські жебраки: «Зробіть добро для вашої милості»; або так, як це робив Кір, звертаючись до своїх воїнів зі словами: «Хто себе любить, гайда за мною». Тримайся, скаже хтось, осіб, які у твоєму становищі, і ти з ними поладиш. О дурні і несмачні взаємини!

Не хочу сіпать за бороду мертвого лева.

Марціал, X, 90, 10

Ксенофонт дорікає й оскаржує Менона за те, що він у любовях воліє одцвілі квіточки.

Я знаходжу більше насолоди в тім, щоб бачити прегарні і солодкі обійми двох гождостей, або уявляти їх подумки, ніж бути самому учасником смутного і почварного зв'язку. Я залишаю це дике уподобання цезареві Гальбі, який смакував тільки цупким і старим м'ясом, і ще цьому бідолашному нетязі,

Аби ж боги дали побачити тебе такою,

Поцілувати твої сиві коси,

Руками вислу плоть твою обняти.

Овідій, Листи з Понту, I, 4, 19

Отож серед найбільших шпетот я вважаю штучні й вимучені принади. Емон, молодий хлопець із Хіосу, вважаючи, що гарним убором він заступить вроду, якої був позбавлений, прийшов до філософа Аркесилая і спитав, чи може мудрець закохатися. «Якщо так, – відповів тамтой, – то тільки не в штучну і фальшиву красу, як твоя». Відверта бридота старості не така стара і не така бридка, на мою думку, ніж інша, наквацяна і молодява. Чи можу я сказати правду? Аби тільки хтось не схопив мене за горлянку: любов, по-моєму, має бути у свою властиву і природну пору лише у віці, близькому до дитинства.

*А він як стане у колі дівочому –
В'юнке волосся, риси лиця тонкі –
То найкмітливіший не скаже,
Де тут у коло вплився хлопець.*

Горацій, Оди, II, 5, 21-24

Пер. Андрія Содомори

І краса теж. Якщо Гомер подовжує її до часу, коли на підборідді висіється пушок, то зате сам Платон вважав, що о цій порі вона рідкість. Легко зрозуміти причину, через яку так влучно софіст Діон прозвав перші молодечі пасемця Арістогітонами і Гармодіями. У зрілому віці кохання, по-моєму, уже не те; не мовлячи вже про старість:

Як ту гілку суху гордо минає він.

Горацій, Оди, IV, 13, 9

Пер. Андрія Содомори

Маргарита, королева Наваррська, пересуває у жінці дуже далеко привілей білої челяді, заявляючи, що тільки у тридцять порі міняти прізвисько «гарна» на «добра». Чим коротше право посідання ми даємо Амурові над нашим життям, тим ліпше нам це виходить. Погляньте-но на його обличчя; підборіддя має чисто хлоп'яче. Хто не знає, як у його школі йде усе шкереберть: наука, навчання, все це шляхи до невмілості: новачки тут ведуть перед. *Любов не знає притисів. Ієронім, Лист до Хромація.* Звичайно, крок її має більше повабу, коли вона недосвідчена і несмілива; промахи, самі невдачі, надають тут смаку і чару; аби лиш вона була палка і жадібна, а чи обачна, менше з тим. Погляньте, як вона йде хисткою ногою, граючи і пустуючи; накладає їй кайдани, хто її веде розумом і вмілістю; уярмлює її боську свободу, хто її видає волохатим і грубим рукам.

Мені часто доводиться чути, як наші панії малюючи це порозуміння як цілковито духовне, легковажать у ньому участь змислів. Звичайно, все має тут своє значення; але я можу сказати, що не раз бачив, як ми примикали очі на ніщоту духу, захоплені тілесними принадами; натомість не бачив ніколи, щоб у визнанні краси духу, якби він навіть був статечний і дозрілий, вони захотіли зійти до тіла уже дещо підупалого. Чому котрійсь не прийде охота зробити

ту шляхетну сократичну заміну тіла на дух, купуючи коштом своїх крижів філософське і духовне спілкування і запліднення і здобуваючи за нього в такий спосіб найвищу ціну, до якої здолали б її підбити? Платон у своїх законах велить, аби тому, хто доконає знаменитого і корисного подвигу на війні, без огляду на його бридоту і вік, не вільно було відмовити в поцілунку чи в якихось інших любовних пестошах, від кого б він не зажадав. Чом би те, що він вважає за таку справедливую нагороду за вояцькі заслуги, не могло б бути нагородою і за якусь іншу заслугу? І чому котрійсь не спаде охота вознестися над товаришками цієї чеснотливою славою? Так, я навмисне кажу, чеснотливою,

*Бо як до битви дійдеться,
Шаліє не раз даремно,
Як той вогонь у соломі.*

Вергілій, Георгіки, III, 98

Переступи, які обмежуються думкою, не з найгірших.

Аби вивести кінці цієї розлогої розправи, які вирвалися потоком мого базікання, потоком, часом непогамовним і шкідливим,

*Так, тихенько ковзнувши, з-за пазухи скромної дівки
Яблуко падає раптом – таємний гостинець кохання.
В страсі забула небога, що за тонким полотном.
Гульк – аж це неня. Схопилась у страсі. Тікає,
Яблуко котиться швидко, матері просто до ніг,
На винуватому личку шаріє рум'янець стида.*

Катулл, LXV, 19-24

скажу, що мужчини і жінки виліплені з одного тіста; якщо відкинути виховання і звичаї, різниця між ними невелика.

Платон в своїй *Республіці* залучає без усякої різниці і тих, і тих до заняття всіма науками, вправами, службами і ремеслами воєнними і мирними. Отож філософ Антистен виключає всяку відмінність між їхніми чеснотами і нашими.

Куди легше звинувачувати одну статтю, ніж пробачити другу, про що мовить прислів'я: бачиш чуже під лісом, а не бачиш свого під носом.

Розділ VI

ПРО ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ

Неважко переконатися, що великі письменники, пишучи про різні причини явищ, послуговуються не лише тими, які вони вважають за правдиві, а й тими, в які не вірять, щоб вони мали якийсь сенс і оздобу. Вони говорять досить правдиво і корисно, якщо говорять розумно. Ми не можемо бути певні істотної причини; тоді ми громадимо їх цілу купу, щоб побачити, чи випадково не опиниться й вона в їхньому числі,

Явища є й такі, що для них не одну, а багато

Треба вказати причин, хоч одна тільки буде правдива.

Лукрецій, Про природу речей, VI, 703

Пер. Андрія Содомори

Ви спитаєте мене, звідки походить звичай бажати здоров'я чхунам? Ми видаємо три види вітрів: той, що виходить долом, надто шпетний; той, що виходить ротом, несе якусь підозру в обжерстві; третій – це чхання; оскільки воно виходить з голови і в ньому немає ніякого безчестя, ми й виявляємо йому таке почесне привітання. Не робіть сміх з такої субтильності: вона повелася, кажуть, від Аристотеля.

А от ще, здається, я прочитав у Плутарха (а він з усіх відомих мені авторів найкраще умів поєднувати мистецтво з природою і здоровий глузд зі знанням): він пояснює причину нудоти на морі тим, що вона зі страху. Так він твердить, спираючись на деякі доводи, що страх може викликати подібні наслідки. Я, хто до нудоти вельми схильний, знаю, що ця причина мене не стосується, а знаю це не з розумування, а з досвіду. Не стану тут покликатися на те, що чув: так само часто кволяться тварини, надто свині, не маючи жодного уявлення про небезпеку, і на те, що один зі знайомих роз-

повів мені про себе, що, будучи дуже схильний до блювоти, втратив усяку охоту блювати, коли двічі чи тричі оханув його великий страх під час розшалілої хуртовини. *Надто я мучився, аби мені спадала думка про безпеку.* Сенека, *Листи*, 53, говорить старожитній. Я ніколи не зазнавав страху на морі (траплялися всякі нагоди для цього, якщо не загибель одна з них!), ані деінде в такій мірі, щоб я стерявся або з глузду зсунувся. Страх іноді народжується і з браку обачності, і з браку мужності. Всім небезпекам, на які я наражався, я завжди відкрито дивився в очі, поглядом ясним, винозорим і спокійним; і для боязні треба якоїсь хоробрості. І якось це мені дуже допомогло, щоб провести, зберігаючи порядок, відступ, аби він пройшов якщо не без ляку, то принаймні без паніки і переполоху: я відчував хвилювання, але не шал і не розпач. Великі душі ідуть у цьому куди далі і подають нам приклад утечі не лише спокійної і врівноваженої, а й гордої. Наведемо, що Алкивіад говорить про Сократа, свого побратима по зброї. «Я спіткав його, – мовить він, – після нашої поразки, його і Лахеса, серед останніх утікачів; я міг роздивитись його вільно і безперешкодно, бо був на доброму коні, а він пішки, так як ми билися. Передусім я помітив, наскільки він, проти Лахеса, виявляв спокою і рішучості; по-друге, невимушеність його ходи, нітрохи не відмінної від звичної; зір, твердий і зосереджений, зіркий і уважний до всього, що діялося навколо, з позирками то на тих, то на тих, на друзів і ворогів, який підбадьорював одних, а другим говорив, що готовий дорого продати кров і життя. Це їх урятувало: адже ніхто не нападе на таку рішучу людину, тільки гнатиметься за наляканими втікачами». Таке свідчення великого вождя, який повчає нас про те, в чому ми можемо переконатися щодня: ніщо так не накликає на нас безпеку, як нерозумна гарячка хутчій вибратися з неї. *Чим менше зазнаєш страху, тим менше безпеки.* Тут Лівій, XXII, 5. Даремно ми звикли говорити про когось, що він боїться смерті, коли хочемо сказати, що він думає про неї, що передбачає її. Передбачливість може однаково стосуватися і того, що для нас зло, і того, що благо. Зважування й оцінка безпеки – це ніби протипага страху. Я чуюся досить

сильним, щоб витримати гвалтовний напад страху, як і взагалі якесь гвалтовне почуття. Якби мене хоч раз здолали і перемогли, я б уже ніколи цілком не підвівся. Якби хто вибив з рівноваги мою душу, я б уже ніколи не зіп'явся на ноги. Вона прощупує себе і шукає надто пильно і глибоко; тому ніколи не дала б зарубцюватися і загоїтися завданій їй рані. Яке щастя, що ще жодна хвороба не зірвала її з завіс! За кожного наїзду на мене я зустрічаю його і чиню опір при повній зброї; перша ж поразка, якої б я зазнав, залишила б мене безборонним. Моє умільство одноразове: в якому б місці не пробило зброю, і я вже відкритий і пропащий без рятунку. Епікур говорить, що мудрий не може ніколи перейти до протилежного стану. Я радше висловився б навпаки: хто бодай раз був причинний, той уже ніколи не буде цілком розважливий. Бог, як кажуть, насилає на мене мороз по моєму одягові і дає пристрасті по засобах, які я маю, щоб його витримати. Природа, оголивши мене з одного боку, прикрила з другого; обеззброївши мене, вона озброїла мене нечулкістю і помірною чи негострою вражливістю.

Отож я не можу довго терпіти (а в молодості переносив ще важче) повозу, паланкіна або корабля; ненавиджу всяку їзду, окрім верхової; як у місті, так і в полі. А втім, ноші для мене ще нестерпніші, ніж повіз, з тієї самої причини я легше перенесу на морі раптову бурю, що наганяє більшості людей перестрах, ніж колисання спокійної хвилі. Те легке хитання, викликане ударами весел, що вихоплюють човен з-під нас, спричиняє мені якусь дивну завію в голові і в шлунку; так само не можу терпіти під собою крісла-гойдалку. Коли вітрило або водний стрижень несуть нас рівномірним гонном або коли ми на буксирі, цей одноманітний біг мене зовсім не дратує; докучає мені лише уриване хвилювання, і тим більше, чим воно повільніше. Його форми я не вмів би змалювати краще. Лікарі радили мені підперізувати хусткою живіт, щоб запобігти цьому відчуттю; чого я однак не пробував, маючи звичку боротися зі своїми недоліками і справлятися з ними по-своєму.

Якби я мав пам'ять досить озброєною, я б не пошкодував часу, аби описати безконечні способи ужитку колісниць у воєнній справі,

які переказує нам історія, розмаїті у різних народів і в різні віки; дуже важливі, і наскільки мені здається, і потрібні: отож-бо дивом дивуєшся, що ми втратили про них всяке уявлення. Я скажу тільки, що зовсім недавно, на пам'яті наших батьків, угорці поновили з великою користю їхній ужиток проти турків. На кожній колісниці знаходився один пахолок зі щитом, другий з мушкетом, і багато рушниць, покладених рядком, готових і заряджених, і все обкладене кругом щитами, як це робиться на геліконах. Угорці вишиковували на бойовищі лицем до супостата тисячі таких колісниць, і як тільки гармати зробили своє, їм командували стріляти, щоб ворог мусив прийняти цю сальву, перш ніж засмакують решти, що приносило неабияку перевагу. Або ці свої колісниці пускали на ворожі шики, щоб прорвати їх і зробити пролом; не кажучи вже про користь, з якою вони могли прикривати з флангів у вразливих місцях війська, що рушають у поле, або обставити ними і спішно укріпити табір. За мого часу такий собі шляхтич, мешканець однієї з наших пограничних провінцій, нездольний вільно ходити на ногах, і не змігши знайти коня, здатного його носити, під час якоїсь збройної сутички подорожував у повозі, подібному до тих, які я оце описав, і це виявилось вельми зручним. Але годі про ці бойові колісниці. Королі нашої першої династії їздили по країні на возі, запряженому чотирма волами.

Марк Антоній був першим, хто велів везти його до Риму, а разом із собою і дівку флейтистку, в колісниці, запряженій левами. Еліогабал учинив так само, назвавшись Кибелою, праматір'ю богів, він теж давав себе тягнути тигра́м, удаючи з себе Бахуса; іноді він запрягав і двох оленів; іншим разом чотирьох псиськів, а то чотирьох голих дівах, наказуючи їм тягти урочисто його самого, теж голого. Цезар Фі́рм звелів запрягти в його колісницю струсів дивовижної величини, так щоб здавалося, що він летить, а не їде. Дивацтво таких вигадок навіює мені таку думку: це якась легкодухість у монархів і свідчення того, що вони не досить відчують, що вони за одні, щоб так старатися відзначитися і похизуватися надмірною пишнотою. Це можна було ще виправдати у

краях чужоземських; але серед підданців, де владики може все, він черпає зі своєї гідності найвищі почесті, які тільки можна досягти. Так само для шляхтича мені здається зайвим убиратися як на весілля у себе вдома; дім, служба, кухня досить свідчать про нього.

Та порада, яку Ісократ дає королю, здається мені не позбавленою слушності: хай він пишає обставою і начинням, бо це окуниться тим, що перейде до спадкоємців; але хай уникає всякої розкоші, якої ужиток і пам'ять одразу минає.

Поки я був молодшим у родині, я любив гарно вбиратися, бо не міг чимось іншим людей дивувати: і це мені дуже личило, адже є такі, на кому найгарніше вбрання виглядає плачевно. Ми маємо чудові перекази про простоту наших королів у дбанні про свою особу і в дарах, а були ці королі великі потугою, доблестю і багатством. Демостен рішуче виступає проти закону, за яким призналися казенні кошти на публічні забави та ігрища; він жадає, щоб велич країни виявлялася у численності добре спорядженого флоту і в сильному, добре озброєному війську.

І Теофраста слушно лають за те, що у своєму творі про багатства він виголошує протилежну думку, доводячи, що таке марнотратство є природним плодом заможності. Але такі розкоші, говорить Аристотель, хвилюють лише найнищішу низоту і стираються в пам'яті, як тільки ними наситяться; жодній тямущій і розважливій людині вони не можуть подобатися. Куди більш королівськими, бо куди кориснішими, справедливішими і доречнішими, здалися б мені грошові витрати на гавані, затоки, фортифікації і міські мури, на гарні будинки, церкви, шпиталі, колегії, на благоустрій вулиць і доріг; у чому папа Григорій XIII залишив по собі вдячну пам'ять і в чому наша королева Катерина засвідчила б на довгі роки про свою природну щедрість і благодію, якби її кошти відповідали її замилюванню. Доля завдала мені великих прикрощів, перервавши гарну будову Нового Мосту в столиці і забравши у мене надію побачити його перед смертю у загальному вжитку.

Окрім того, підданцям, глядачам цих тріумфів, здається, що монарх виставляє напоказ їхні власні багатства і частує їх власним коштом. Люди охоче думають про королів, як ми про служників: вони повинні піклуватися про те, щоб роздобути подостатком усе, що нам треба, але самі не повинні того чіпати. Тому цезар Гальба, вислухавши залюбки за вечерею якогось співака, звелів принести шкатулку і дав йому пригорщу талярів з такими словами: «Це не казенне, це моє власне». Адже це правда, що найчастіше люд має рацію і що його очі годують тим, чим би він був радий нагодувати черево. Щедрість у руках королів не така вже й пишна; приватні особи мають на неї більше права, бо, власне, у короля нема нічого свого: він сам винен другим.

Судова влада дається не для блага судді, а для блага підсудного. Якщо призначають зверхника, то не для його користі, а для вигоди підданців; лікар для хворого, а не для себе. Усякий уряд, як усяка штука, у своїх цілях сягає поза себе: *жодне мистецтво не замикається в собі самому. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, V, 6.* Вихователі княжат, стараючись їм прищепити чесноту щедрості, нагадують, щоб вони ніколи не відмовляли у просьбах, і вважають, що нема видатків корисніших, ніж видатки на дари (настанова у мій час надзвичайно мудра), або більше думають про власну вигоду, ніж про вигоду свого пана, або погано розуміють, до кого говорять. Дуже легко прищепити щедрість тому, хто має з чого черпати, скільки заманеться, на чужий кошт. А що вартість її визначається не розмірами дару, а розмірами засобів дародавця, то вона стає зникомою у такій могутній руці: швидше сприймається як марнотратство, а не щедрота. Проти інших королівських чеснот від щедрості мало пожитку, і вона, як говорив тиран Діонісій, – єдина з тих, яка добре уживається з тиранією.

Я б куди охочіше навчив цих принципів прислів'ю ратая з давніх часів: хто хоче збирати урожай, той має сіяти рукою, а не сипати з мішка. Зерно треба сипати, а не розсипати. Коли принц має давати або, краще сказати, платити і віддавати людям стільки, скільки

вони заслужили, він повинен бути справедливим і мудрим платником. Якщо княжа щедрість примхлива і надмірна, я волю, щоб він був скупий.

З усіх чеснот королям найпотрібніша, по-моєму, справедливість; а з усіх окремих проявів справедливості найбільше вирізняє королів та, що стосується щедрості: цим обов'язком вони дорожать особливо, тоді як усі інші обов'язки вони виконують за посередництвом інших. Надмірна щедрість – поганий засіб підійти під ласку; вона частіше відштовхує людей, ніж їх приваблює: *Чим більшому числу людей ти її сиплеш, тим меншому їх числу зможеш сипати... Що може бути дурнішого старання позбавляти себе змоги робити те, що ти робиш з такою охотою? Цицерон, Про обов'язки, II, 15.* І якщо когось незаслужено вщедряють щедротами, йому стає соромно і він не відчуває вдячності. Скільки тиранів було віддано в жертву народної ненависті руками тих, кого вони несправедливо вивищили! Адже люди такого ґтибу вважають, що вони закріплюють за собою посідання несправедливо нажитим, виказуючи своє презирство і свою ненависть до того, кому вони їм завдячені, і приєднуючись до обуреної і скорої на розправу юрби.

Підданці державця, непоміркованого в щедротах, стають непоміркованими в жаданнях; вони міряють свою хіть не розумом, а прикладом. І нам годилося б частенько червоніти за нашу безсоромність; те, як з огляду на справедливість, переплачують нам, коли нагорода дорівнює заслугам; бо невже ми так-таки нічого не винні державцеві в силу природних зобов'язань? Якщо він покриває наші видатки, він робить для нас більше, ніж треба; цілком досить, якщо він нам помагає; надвишка зветься добродійством, якої не можна вимагати. Сама назва *liberalitas* споріднена з *libertas*, свобода. За нашим поняттям ніколи того не досить; що раз узялося, те вже не рахується; цінується лише майбутня щедрість. Ось чому чим більше принц вичерпується через щедре роздавання, тим убожішає на друзів. Як же йому наситити захланність, яка росте в міру насичення? Хто думкою гріє май-

бутні дари, забуває про тих, хто вже їх отримав: найістотніша риса хтивості – невдячність.

Приклад Кіра незле може зараз прислужитися, аби правити нинішнім володарям за пробний камінь, чи прислужилися їм дари добре чи зле, і щоб показати, наскільки названий владика роздавав їх краще, ніж вони. Що звідси випливає? А те, що їм доводиться звертатися по позичку до невідомих їм підданців, та ще й радше до тих, яким чинили зло, ніж до тих, яким чинили добро. І в допомозі, яку ті їм виявляють, нема нічого добровільного, окрім її назви. Отож Крез дорікав Кіра за марнотратство і одразу прикинув, як підсилилася б його скарбниця, якби мав бережливіші руки. Кір захотів виправдати свою щедрість; розіславши навсібіч гінців до тих вельмож, яких він особливо обдарував, він попросив кожного допомогти йому грошима, хто скільки зможе, бо сам він зараз у клопоті, і повідомити, на що він може розраховувати. Коли йому принесено всі зобов'язання (при чому кожен із приятелів короля вважав, що він недостатньо запропонував йому стільки, скільки отримав з ласки ясновельможності, але кожен доклав чимало зі свого), виявилось, що та квота була набагато вища, ніж сума Крезової ощадності. На це Кір: «Я не менше кохаюся в багатстві, ніж інші князата, але я в цьому запобігливіший. Бачиш, якими нікчемними затратами я набув неоціненний скарб стількох друзів і наскільки вони вірніші і надійніші скарбничі, ніж люди наймані, нічим не зобов'язані і не вдячні мені; ось і виходить, що моє добро ліпше вміщено у них, ніж коли б воно лежало у моїх скринях, стягаючи на мене ненависть, заздрість і презирство інших княжат».

Цезарі намагалися знайти виправдання для надмірних коштів своїх ігрищ і публічних парадів тим, що їхня влада залежала іноді (принаймні на позір) від прихильності римського люду, звиклого з давньої давнини до того, що до нього примилюються, влаштовуючи такі видовиська і таку помпу. Оскільки це приватні особи виплекали звичай пригощати співгромадян і приятелів достатком і пишнотою, і головне – зі своєї кишені. Цей звичай на-

брав зовсім іншого смаку, як тільки пани і владики почали його наслідувати. *Роздавання іншим особам забраного у законних власників не може розглядатися як щедрість. Цицерон, Про обов'язки, I, 14.* Філіп, довідавшись, що його син намагається подарунками залучити ласки македонян, вишбетав його в листі такими словами: «Як же це так? Чи ти прагнеш, щоб підданці вважали тебе за свого банкіра, а не царя? Хочеш їх собі з'єднати? З'єднай їх добродійством своїх чеснот, а не мішка».

А проте гарна це була річ – звозити і садити на великій арені багато дорослих дерев, крислатих і зелених, що являли собою буйний тінявий ліс, розпланований у потрібній симетрії, і першого дня випустити в нього тисячу струсів, тисячу оленів, тисячу вепрів і тисячу ланей, давши їх на луп людові; назавтра у присутності того ж люду дати вбити сто великих левів, сто леопардів і триста ведмедів; а вже третього дня змусити битися на смерть триста пар гладіаторів, як учинив цезар Проб! І так само гарна то була річ бачити ті великі амфітеатри, зокола викладені мармуром, оздоблені статуями і подобизнами, а всередині осяйним і пишним убранством,

Ось вся у самоцвітах капітель.

Ось портик, золотом ушитий.

Кальпурній, Еклоги, VII, 47

З усіх боків цей величезний простір був заповнений і оточений від гори аж до долу шістдесятьма чи то вісімдесятьма рядами приступок, теж із мармуру, висланих подушками,

...Хай той, кому цього не вільно,

Із вершицького крісла встане, якщо він

Не втратив стид.

Ювенал, III, 153–155

де могло розміститися, сидячи зручно, сто тисяч душ. Простір, де відбувалися ігрища, спершу відкривався з допомогою пристосувань і розпадався на глибокі тріщини і розколини у вигляді печер, звідки вискакували дикі звірі, призначені до участі у виставі; згодом його заливало глибоке море, яке краяли незчисленні морські чудиська й озброєні кораблі, розігруючи морську битву;

потому його осушували і рівняли наново для побоїща гладіаторів; а наприкінці його посипали циноброю і живицею замість піску, аби влаштувати урочисту учту для безлічної безлічі людей, як останній акт одного дня;

*Скільки разів ми дивились,
Як опускаються часті арени, як з розверстої ями
Дикі звірі виходять, як з тих самих криївок
Виростають кущі золоті з жаркою корою,
Бачити нам довелось не лише потвор лісових,
Видів не раз, як боролись тюлені з ведмедами,
Прозвані кіньми морськими, страшенно потворні
Тварини.*

Кальпурній, Еклоги, VII, 64

Іноді нагорталося на тій арені високу гору, повну плодів і зелених деревець, потім з гори плинув струмок, ніби з живого джерела. Іноді появлявся великий кораблисько, який розкривався і розкладався сам по собі, викинувши з черева чотириста чи п'ятсот бестій, готових до бійки, замикався і зникав без усякої допомоги. Іноді з глибини цього бойовища били могутні струмені і водограї, які прискали вгору і спадали з неймовірної висоти, кроплячи й освіжаючи незліченне людське юрмище. Аби сховатися від негоди, розпинали над тим величезним простором то пурпурові навіси з багатою вишивкою, то шовкові в різних барвах і ставили їх чи згортали притьмом на свій розсуд:

*Навіть коли і пече розпечене сонце арену,
Тягнуть завісу назад, як ввійде Гермоген.*

Марціал, XII, 29, 15-15

Сітки теж, які розтягали, щоб уберегти люд від нападу диких звірів, випущених на арену, були виткані із золота.

*Навіть сітка блищить
Витою ниткою золотою.*

Кальпурній, Еклоги, VII, 52-54

І якщо є щось, що могло б виправдати ці вибрики, то це загальний захват від винахідливості і новинечі, а не затрата. Навіть

у тих марницях бачимо, як ті віки були багаті на інші голови, ніж наші. З цього буяння уяви достоту так само, як з іншими витворами природи: не можна сказати, щоб на більше їй уже не здобути-ся; ми йдемо не тільки вперед; ми радше снуємо і крутимися тут і там; плуганимося по своїх власних слідах. Боюся, що наше знання невелике у всьому; наш зір не сягає далеко ні вперед, ні назад; обіймає він мало і бачить мало; короткий він і щодо тривалості в часі, і щодо протяжності матерії:

*Жили герої й до Агамемнона,
Та ніч бездонна їх, неоплаканих,
Забутих криє: не складав їм
Жоден співець голосної пісні.*

Горацій, *Оди*, IV, 9, 25-28

Пер. Андрія Содомори

Чому ж то

Інших подій оспівати не бралися поети

Ще до війни проти Фів чи до того, як Троя упала?

Лукрецій, *Про природу речей*, V, 326-327

Пер. Андрія Содомори

І розповідь Солона про те, що він довідався від єгипетських жерців про тривале існування їхньої держави і про їхній спосіб вивчати і зберігати чужеземські історії, заслуговує на те, як мені здається, щоб тут її приточити: *Якби ми бачили огром простору і часу, необмежений з жодної сторони, і якби наш дух повернув до нього і заглибився в нього і так блукав би вздовж і вишир, не бачучи жодного кресу, у цьому безмірному безмір'ї постала б безліченна безліч форм. Цицерон, Про природу богів, I, 20.* Якби все те, що шляхом зведень дійшло до нас з минувшини, було правдиве і було комусь одному відоме, це було б куди менше, ніж ніщо проти того, що нам неznане! Яке ж нікчемне навіть у людей найдопитливіших знання того світу, який рухається перед нашими очима! Не лише з окремих подій, яким доля іноді надає значний сенс і вагу, але з історії великих держав і народів тікає від

нас у сто разів більше, ніж доходить до нашої свідомості. Ми кричимо, наче про диво, про такі винаходи, як артилерія чи книгодрукування; а тим часом інші люди на другому кінці світу, у Хінах, користувалися ними уже тисячу років до нас. Якби ми бачили стільки світа, скільки його не бачимо, то ми, треба думати, спостерегли б безконечне виникнення і зник форм. У природі немає нічого рідкісного і неповторного: ба, й багато чого і в нашій свідомості, яка є ненадійним фундаментом для наших правил і яка легко навіює оманливе уявлення про речі. Так само, як нині ми залюбки приходимо до висновків про хирність і близький кінець світу, спираючись на доводи, добуті з власної немочі та занепаду,

*Хилиться наша доба. Та й земля, розгубивши наснагу,
Ледве дрібноту приводить тепер.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1150

Пер. Андрія Содомори

так само несерйозно висновував поет про його недавнє народження і молодість з причини рясноти, яку бачив у духах своєї доби, багатої на новації і винаходи в різних мистецтвах:

*Ні! Моя думка така, що цей світ ще не втратив своєї
Свіжості, він ще новий, і не так то давно зародився.
Ось чому все ще сягають вершин усілякі мистецтва,
Все ще росте їх число; в мореплаванні, наприклад, чимало
Нині досягнень.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 331-334

Пер. Андрія Содомори

Наш світ відкрив ось другий світ (а хто нам ручиться, що це останній з його братів, скоро демони і сивіли не відали нічого про нього до цієї пори?), світ не менший розмірами, не менш плодючий і залюднений, ніж наш, а проте такий свіжий і дитинний, аж його треба допіру учити абетки; ще п'ятдесят років тому він не знав ані літер, ані ваги, ані міри, ані убрань, ані збіжжя, ані виноградної лози; спочивав ще голісінький у приполі своєї годувальниці і живився тільки з її поміччю. Якщо ми правильно міркуємо про наш кінець, а той другий світ заледве вийде на світло, коли

наш порине у тьму, Всесвіт нібито спаралізує, один член буде заляклий, другий – кріпкий. Я дуже боюся, як би ми не прискорили його занепаду та загибелі нашою заразою і не продали йому за дорого наші погляди і штуки. Був то світ-дитя, отож ми не просвітили його різкою і не взяли в науку перевагою нашої доблесті і природних сил, так само як не завоювали його справедливістю і добротою, не принадили великодушністю. Численні відповіді тамтешніх мешканців, а також стосунки, в які ми з ними ввійшли, доводять, що вони нітрохи нам не поступалися у ясності природного розуму і в тямущості. Дивовижна пишнота міст Куско і Мехіко, особливо, серед інших дивізій, їхній королівський сад, де всі дерева, плоди і зела, які ростуть у справжніх садах, були добірно зроблені із золота; так само в приймальні короля всі тварини, які родяться в його краю і морях; і нарешті краса їхніх виробів у самоцвітах, у пір'ї, в бавовні і в мальовидлах показують, що вони не поступаються нам і в промислі. Але що стосується віри, дотримання законів, доброти, щедрості, чесності, щирості, то вони нам виявилось вельми і вельми до речі, бо всього цього у нас куди менше, ніж у них; вони згубили себе цією перевагою, запродалися і зрадили самих себе!

Щодо сміливості і одваги, щодо гарту, стійкості, витривалості на біль і голод, і смерть, то я не побоявся б знайдені мною серед них взірці протиставити найголоснішим образам старожитності, які ми маємо в хроніках нашого світу по цей бік океану. Що ж тичеться тих, хто уярмив їх, то заберіть у них хитрощі і крутість, якими вони скористалися, аби тамтих отуманити, і природний подив, що огорнув ті народи від несподіваної появи у них бородатих істот, одмінних від них мовою, релігією, всією подобою і звичаєм; з околиць світу, таких одлеглих, про які вони ніколи не гадали, щоб там хтось жив, людей верхи на великих незнаних потворах (зважте, що вони не бачили не тільки коня, а й жодної іншої тварини, привченої носити на собі людину та інші тягарі!), запакованих у блискучу шкіру і озброєних блискучою і разучою зброєю (проти тих, хто чудуючись блисків дзеркала чи ножа, вимінювали на них ціле

багатство в золоті та перлах, і хто не мав ані знань, ані знаряддя, аби могли за своїм бажанням пробити нашу крицю!); додайте сюди також громи і блискавки наших гармат та рушниць – здатні вразити самого Цезаря, якби його хтось заскочив сьогодні теж невідготовленого – проти людей нагих (хіба що в цей час вони вже навчилися ткати дещо з бавовни), без іншої зброї, окрім лука, каміння, кийків і дерев'яних щитів; людей підманених під позорами приязні і доброї віри цікавістю побачити чужі й невідомі для них речі: заберіть, кажу, у переможців цю перевагу, і ви позбавите їх усякої змоги здобути стільки звитяг.

Коли я дивлюсь на непогамовний запал, з яким тисячі чоловіків, жінок і дітей стільки разів виходили і кидалися назустріч неминучим небезпекам, відстоюючи своїх богів і свободу; на шляхетну стійкість, з якою терплять всілякі напасті і труднощі і навіть смерть, тільки б не піддатися пануванню тих, хто ошукав їх так ганебно; коли бачу, як деякі, попавши в полон, воліють радше умерти з голоду і виснаження, ніж прийняти їжу з рук ворога, збездеченого такою підлою перемогою: я уявляю, що будь-хто, хто пішов би на них з рівною силою і зброєю, наразився б на таку саму або й більшу небезпеку, ніж у будь-якій іншій війні, за якою б ми спостерігали.

Яка шкода, що цей такий чудовий підбій не припав на Олександра або на стародавніх греків і римлян; така велика зміна і перетворення стількох царств і народів під руками, які діяли б м'яко і згладили те, що тут було дикого, і заодно підтримали і виростили добре насіння, засіяне тут природою; вносячи не лише в обробіток землі і прикрасу міст своє заморське мистецтво, настільки, наскільки було б потрібно, але ще й уплітаючи грецькі та римські чесноти в природні чесноти цього краю! Яким би це було поліпшенням і вдосконаленням усієї цієї будови, якби перші приклади і вчинки, які там би проявилися, викликали б у цих народів подив і бажання наслідувати чесноти і якби між нами і ними запанували братерське єднання і взаєморозуміння! Як легко було б навернути на свою користь душі, такі незаймані, такі жаддиві

знань, обдаровані у більшості своїй такими гарними природними задатками!

Тим часом ми, навпаки, скористалися їхнім невіданням і недосвідченістю, аби схилити їх до зради, розпустити, хтивості і всякого роду нелюдськості і жорстокості за прикладом і взірцем наших звичаїв. Хто ж оплатив коли переваги торгівлі й обміну такою ціною? Скільки міст зрівняних із землею, скільки народів винищених під корінь, скільки мільйонів люду перебитих мечем, найбагатша і найпрекрасніша частина світу спустошена задля торгівлі перлами і перцем? Це гендлярська перемога! Ніколи честолюбство, ніколи громадянські чвари, що штовхали людей одне на одного, не приводили їх до такої непримиренної ворожнечі і не завдавали їм таких страшних бід.

Плаваючи вздовж узбережжя у пошуках того благородного металу, траплялося іспанцям прибитися до суходолу в околиці любій і плодучій, тісно залюдненій, і вони влаштовували тому людові свою звичайну виставу: вони люди мирні, прибулі з далеких мандрів, послані за велінням і від імені короля Кастильського, наймогутнішого монарха залюднених материків, якому папа, намісник Бога на землі, дав зверхність над усіма Індіями, і якщо вони погодяться стати його данниками, їх потрактують дуже ласкаво. Потім жадали живності на харч для себе і золота для потреб певних нібито ліків; проголошували віру у єдиного Бога та істинність нашої релігії, яку радили їм прийняти; при чому падали і погрози. Відповідь була така: Що стосується приязних намірів, то якщо вони їх і мають, не виглядає на те. Що стосується їхнього короля, то він мусить бути надто бідний і нужденний, скоро посилає їх з просьбами; а ось той, хто передав йому панування над якимсь царством, мусить бути людина, яка любить сіяти чвари, скоро він дає те, що не є його, підбиваючи його тим самим на зваду з давніми власниками. Живності вони можуть їм достарчити; щодо золота, то вони мають його обмаль, і це річ зовсім не цінована ними, бо вона марна і непотрібна їм для життя, бо весь їхній клопіт полягає в тому, щоб прожити щасливо і приємно; а

проте стільки золота, скільки знайдуть, окрім того, що потрібне для служби в святині, вони можуть сміливо собі забрати. Що стосується єдиного Бога, то речі прибульців припали їм до душі, але вони не бажають міняти релігію, яка підтримувала їх так довго і з таким пожитком. Поради ж вони звикли приймати лише від приятелів і знайомих; щодо погроз, то це ознака слабого розуму погрожувати тим, чий характер і засоби невідомі. Отож вони радять прибульцям забиратися якнайшвидше з їхньої землі; бо тутешні мешканці не при звичаєні добрим оком дивитися на гречності і приставляння чужих і озброєних людей, інакше їх легко може спіткати доля он яка: кажучи це, вони показали їм голови опришків, страчених з вироку Справедливості поблизу міста. Ось зразок їх нібито дитячого лепету. У кожному разі певним є те, що не в тім місці, ані в жодному іншому, де вони не знаходили сподіваного товару, іспанців не затримали і на них не напали, хоч би які були сприятливі для цього обставини: свідки – мої канібали.

Два наймогутніші монархи Нового Світу, а може й Старого, два королі над королями, скинуті наостанок зайдами, були: перший, король Перу, захоплений у битві і обкладений викупом таким величезним, аж переходить усяку міру. Коли ж він чесно виплатив його і виявив у своєму поступуванні шире, чудове і вірне серце, а заодно і бистрий і ясний розум, проте діставши від нього один мільйон триста двадцять п'ять тисяч п'ятсот золотих безамів, окрім срібла та інших речей не меншої вартості (так що коні не носили інших підків, як щирозолотих), прийшла охота переможцям переконатися, бодай ціною найбільшого крутійства, яка б ще могла бути решта скарбів цього короля, і вільно загребти все, що він заховав. Отож висунуто проти нього оскарження з доводами, що він намірявся зірвати повстання і вирватися на волю. На цій підставі за гарним вироком тих же самих, хто скапарив цей наклеп, присуджено, що його буде прилюдно повішено і вдавлено, звелівши йому попереду викупитися від муки спалення живцем за поміччю хреста, якого дається йому на самому місці страти. Моторошна і нечувана доля, яку він одначе витерпів, не прини-

живши себе ні словом, ні жестом, з істою королівською поважністю і гідністю. А після, щоб заспокоїти обурення люду, враженого такою потворною розправою, удано велику жалобу з причини його смерті і вряжено пишний похорон.

Другий, король Мексики, витривавши довший час в облозі столиці і виявивши в цій потребі мужність і гарт, яких жоден король ані народ навряд чи коли показували, скоро нещастя видало його до рук ворогів, піддався, застерігши при капітуляції, що будуть з ним обходитися як з королем: увесь час проведений у неволі, він ні в чому не виявився негідним цього титулу. Переможці, не знайшовши у здобутому місці стільки золота, скільки сподівалися, перетрусивши і переривши все, захопилися дошукуватися інших запасів, пробуючи найжорстокішими тортурами змусити зізнатися полонеників. Не добившись нічого і виявивши мужність їхню дужчу від власної жорстокості, вони скипіли таким гнівом, що всупереч даному слову і всупереч усякому праву народів прирекли самого короля і його головного придворця на муки. Вірний дворець, замордований болем, оточений розжареним вугіллям, звернув врешті жалісний погляд на свого пана, ніби бажаючи просити вибачення, що вже не видержить. Король, встромивши в нього очі суворо і думно, ніби з вимовкою за його боягузтво і легкодухість, сказав гучним і мужнім голосом лише такі слова: «А я? чи, може, я в лазні? Легше мені, ніж тобі?» Придворник скоро потому зазнав мук і вмер на місці. Короля ж, напівспеченого, понесли звідти не стільки з жалю (бо який там жаль зворушував коли-небудь такі варварські душі, які задля непевної поголоски про якийсь золотий прут готові запекти на своїх очах людину, ба, короля, такого великого потугою і цнотою!), а тому, що його гарт робив тим ганебнішою власну жорстокість. Повісили його згодом, коли він зробив відчайдушну спробу оружно визволитися з тривалого полону і неволі: в чому він знайшов кінець гідний пишного владики.

Іншим разом вони звеліли спалити нараз, на одному багатті, чотириста шістдесят живих людей: чотириста з простолюдя і

шістдесят з найзначнішої шляхти, всіх воєнних бранців. Про ці злочини ми знаємо з уст самих іспанців: вони не тільки признаються до них, а й хваляться ними і подають за зразок геройства. Може, вони хочуть засвідчити свою чесноту або релігійну ревність? Звичайно, такий шлях зовсім протилежний і несумісний з такою святою метою. Якби вони справді прагнули ширити нашу віру, то зважили б, що множитьс я вона не завоюванням земель, а завоюванням душ людських; обмежилися б тими жертвами, які з необхідності приносить війна, і не долучаючись до тієї холонокровної різанини, ніби на диких звірах, такої повсюдної, як далеко здолали б сягнути вогонь і меч. Вони навмисне пощадили лише стільки, скільки прагнули використати як нещасних невольників для праці й обслуги в копальнях. Дійшло до того, що багато верховод покарано згодом смертю на місці їхніх перемог за розказом королів Кастилії, справедливо обурених учиненим ними гвалтом і перейнятих огидою до їхніх виконавців. І, віддаючи їм віть за віть, Господь попустив, щоб ці великі лупи поглинуло море під час перевезення або міжусобні війни, в яких вони нищили один одного; і більшість загарбників знайшли могилу в тому краю, так і не вкусивши плоду звияг.

Виявилос я зрештою, що надходження звідти навіть у руках такого бережливого і обачного державця, як нинішній, недосить відповідають надіям, які обмарювали його попередників, а також первісному достатку всіляких багатств, одразу виявлених на цих нових землях. Хоча й черпають звідтам багато, ми бачимо, що все це ніщо проти того, чого можна було сподіватися. Це походить з того, що люди ті не знали зовсім ужитку карбування грошей і що внаслідок цього ціле золото було нагромаджене на одному місці без усякого використання, окрім пишноти і параду, як начиння, успадковане від батька до сина протягом багатьох поколінь могутніх княжат. Цілі віки черпали вони зі своїх копалень, аби зробити безліч посудів і статуй для оздоби палаців і святинь, тоді як наше все золото в обігові і в торгівлі; ми роздроблюємо його і шталтуємо в тисячі форм, розкидаємо і розпорошуємо. Уявіть собі,

якби наші королі громадили так ціле золото, назбиране протягом віків і ховали його мертвим вантажем!

Жителі Мексики були подекуди цивілізованіші і більші майстри в мистецтві, ніж інші тамтешні народи. Так, скажімо, вони гадали подібно як ми, що світ близький до свого кінця; за ознаку того сприймали спустошення, яке ми їм принесли. Вони вірили, що існування світу поділяється на п'ять періодів і це зв'язано з життям п'яти сонць, що змінювали одне одного, з яких чотири уже прожили свої річенці, а те, що їх освітлює, п'яте. Перше загинуло вкупі з усім сушим за всесвітнього потопу; друге – через падіння на нас неба, що роздавило все живе, і цей вік вони відводять гігантам, чиї кості показували іспанцям (виходячи з пропорції нашого тіла, можна припускати, що зріст цих людей сягав двадцяти п'ятей); третє – від вогню, що охопив і пожер усе; четверте – від руху повітря і від вітру, що перекинув навіть багато гір – цього разу люди не вмерли, а перекинулися на мавп (які тільки гиль-гуси не бере за істину людська легкодухість!); після загибелі цього четвертого сонця світ на двадцять п'ять років поринув в кромішню пільму, при чому на п'ятнадцятий рік було створено мужчину і жінку, що відновили рід людський, а через десять років, певного за їхнім відліком дня, появилoся знов творене сонце, і з цього дня вони і ведуть своє літочислення. Третього дня по його створенні вмерли давні боги; нові появились згодом, народжуючись щодня один по одному. Отож коли, на їхню думку, загине останнє сонце, цього мій автор не з'ясував. Але прийнята у них дата загибелі четвертого сонця збігається за часом з тим поєднанням небесних світил, яке, як вважають наші звідарі, приблизно вісімсот років тому принесло світу великі і численні новації і зміни.

Щодо пишноти і розкоші, з чого я почав розгляд мого предмета, то ні Греція, ні Рим, ні Єгипет не можуть ні щодо корисності, ні щодо труднощів виконання, ні щодо шляхетності порівняти ні одне зі своїх творінь з великою дорогою, яку можна бачити в Перу, прокладену за наказом королів того краю. Дорога ця тягнеться від міста Кіто аж до Куско (якісь триста лье); пряма, рівна, зав-

ширшки двадцять п'ять ступнів, брукована, обведена обаполи гарними і високими мурами, вздовж яких з внутрішнього боку плинуть два струмені живої води, отінені гарними деревами, які вони називають *моллі*. Де траплялися на шляху гори і скелі, вони вирубали їх і вирівнювали, розпадини засипали камінням і вапном. Наприкінці кожного дня дороги підносяться гарні палаци, наповнені живністю, одягом та зброєю, як для подорожан, так і для прохідного війська. В оцінці цієї роботи я беру в рахубу труднощі її виконання, яких у цих місцях чимало. Вони будують з каміння розміром не менше десяти квадратних футів; вони не мали інших засобів переміщення їх, як тільки силою рук, не володіли навіть мистецтвом спорудження риштувань і не знали інших прийомів, як тільки насипати землю до висоти будов у міру їх зведення, а потім її розкидати.

Вернімося до наших засобів пересування. Замість їх і всяких інших возів вони давали себе носити людям і то на плечах. Той останній король Перу того дня, коли його піймали, велів себе носити серед гуку битви на золотих ношах, сидячи у кріслі з щирого золота. Скільки вбивали носіїв, щоб його зіпхнути на землю (адже короля хотіли злапати живцем), стільки нових, наввипередки, тислося на місце убитих: отож не було способу скинути його, попри страшну різанину, яка йшла між людьми, аж врешті якийсь вершник схопив його в оберемок і повалив на землю.

Розділ VII

ПРО ТЯГАР ВЕЛИЧІ

Не маючи змоги її досягнути, помстимося їй обмовою. А втім, знайти в чомусь вади не означає обмовити; її можна знайти в усіх речах, навіть у найгарніших і найпожаданіших. Загалом кажучи, вона має ту очевидну перевагу, що може понизитись, коли їй заманеться, і має вільний вибір між одним і другим становищем. Не з кожної висоти падаєш, і більше є таких, звідки можна спуститися без падіння. А проте мені здається, що ми її переоцінюємо так само як переоцінюємо рішучість тих, кого ми бачили або про кого чули, що вони згордували величчю або збулися її з власної волі. У суті своїй вона не є таким очевидним добродійством, щоб її можна зректися без якогось дива. Переносити з погідною міною нещастя, по-моєму, трудно; але в тому, щоб задовольнятися скромною долею й уникати величі, я не бачу нічого незвичайного. Це та чеснота, якої я, такий мізерний сарака, досяг би без великого зусилля. А як же ті, яким залежить ще й на славі, супутній такій відмові? У такій славі честолюбство може знайти більше жиру, ніж навіть у самому пожаданні і посіданні величі: адже честолюбство тим більше виявляє свою натуру, чим обхідніша і дикіша його дорога.

Я покріплюю серце моє терплячістю, а ослаблюю його прагненням. Я можу собі зичити чогось так само, як хтось інший, і давати своїм прагненням стільки ж свободи і сваволі; однак ніколи мені не траплялося прагнути цезарства чи королівства, ані іншого гідного і головного становища. Я не кидаю погляду в ті боки: надто я люблю себе. Коли я думаю про ріст, то невеличкий, ріст обмежений і скромний, у статках, у мудрості, у здоров'ї, у вроді, врешті в багатстві; але ця пошана, ця така могутня влада

пригнічують мою уяву. І на противагу римлянинові я волів би в потребі бути другим чи третім у Періге, ніж першим у Парижі; і принаймні, не кривлячи душею, радше в Парижі третім, ніж першим. Я не хочу сперечатися з придверником біля дверей, як нужденний незнайомий прибулець, ані дивитися гордо на тлум, який з обожнюванням розступається переді мною, як я проходжу. Я належу до середнього поверху, як самою долею, так і смаком. І всім своїм життєвим поведженням і починаннями своїми я показав, що завжди радше відступлюся, ніж стану перескакувати через щабель льосу, на якому мене Бог з народження поставив. Усяке природне становище однаково справедливе і пристойне. Душа моя така боязка, що я міряю добру долю не за її високістю, а за легкістю і безжурністю.

Але якщо серце моє не досить думне, то зате воно щире і змушує мене признатися сміливо до своєї слабкості. Якби хтось казав мені порівняти життя Люція Торія Бальби, людини шляхетної, гарної, освіченої, здорової і обсипаної всіляким достатком і розкішшю, який вів життя спокійне і в своєму дусі, з душею загартованою проти смерті, забобонів, болящів та інших клопотів, що неминуче випадають на долю людини, і врешті поліг у битві, зі зброєю в руках, боронячи отчизну: це з одного боку; а з другого – життя Марка Регула, велике і чудове, як усі його знають, і смерть його незрівнянну; якби, кажу, порівняти ці дві долі: першу без імені і хвали, другу, вірцеву і блискучу, я сказав би напевне те, що говорить Цицерон, якби він умів сказати так само гарно, як той. Якби мені довелося пристосувати це до власного життя, я сказав би також, що наскільки перший приклад є в усьому за моєю міркою і прагненням (воно теж до моєї міри), настільки другий його перевищує. Цього життя я не здольний досягнути, хіба що тільки захопленням; його я охоче зробив би своїм, наслідуючи його.

Вернімося ж до нашої дочасної величі, з якої ми вийшли. Мені противне всяке владцтво, і діяльне, і пасивне.

Отан, один із семи, які мали право важити на трон Персії, ухвалив постанову, яку б і я сам радо обрав на його місці. А саме він

передав своїм товаришам право посісти верховну владу шляхом обрання або фортуною, аби тільки він і його близькі могли жити у тому краю поза всяким підданством і владичтвом, за винятком влади старожитніх законів, і щоб вони мали всяку свободу, яка не буде ламати тих самих законів. Так само щоб він не міг наказувати, як підлягати повелінням.

Найважче і найтрудніше на світі ремесло – це, на мою думку, справляти владу короля. Я виправдував би їхні помилки охочіше, ніж це роблю зазвичай, з огляду на страшний тягар їхнього обов'язку, який мене просто вражає; трудно пильнувати міру при такій безкрайї потузі! З другого боку, навіть у тих, хто від природи не такий шляхетний, це може бути особливою спонукою до чесноти – бути поставленим на такому місці, де не можна зробити нічого хорошого так, щоб це одразу не було враховано і зважено, де найменше добре діло, зроблене вами, торкається стількох людей і де ваше мистецтво, як мистецтво проповідника, звертається переважно до люду, судді малотямущого, легкого для одурення, легкого для задоволення.

Мало є на світі речей, про які ми здатні висловити щирий суд, бо серед нас мало таких, які б не мали так чи інакше особистого інтересу. Вищість і нижчість, владичтво і підданство, злучені з природним чуттям заздрості й опору, неминуче і незмінно протистоять один одному. Ні тому, ні тому не можу я вірити, коли вони говорять про права другої сторони: дозволь же судити про це розумові, бо він непохитний і безсторонній, коли може проявитися з цілковитою свободою. Десять місяць тому я проглядав дві книжки шотландських письменників, що сперечалися з цього приводу. Одна з них, громадська, ставить короля нижче від дроворуба; монархічна ставить його щодо моці і зверхності на кілька сажнів понад Богом.

Обтяжливість величі (мені прийшла охота окреслити її для якоїсь okazji, яка звернула на це мою увагу) така. Немає нічого милішого у взаємному спілкуванні, ніж оті турніри, в яких ми міряємося між собою, змагаючись у честі й доблесті, чи то у тілес-

них вправах, чи то в духовних; отож у них найвища зверхність ніколи не бере участі. Власне, мені часто здавалося, що при цьому саме від великої шани княжат трактують з погордою. Бо в дитинстві, скажімо, мені було завше найобразливіше, якщо змагунни зі мною в чомусь робили це впівсили, вважаючи мене за недостойного їхнього суперника; щось подібне відбувається з королями – ніхто не наслідкується вступити з ними у справжнє змагання. Якщо стає помітним, що своїй перемозі вони надають великої ваги, кожний старається їм піддатися і, щоб не уйняти їхню славу, завжди готовий поступитися своєю, докладаючи лише стільки зусиль, скільки треба на те, щоб зробити їм честь. Яку ж участь беруть вони у боротьбі, де все – за них? Це нагадує мені старосвітських паладинів, які ставали на змагання і битви із зачарованим тілом і зброєю. Бріссон, що змагався у бігові з Олександром, стримував свою швидкість; Олександр вилаяв його за те; ба, годилося б всипати йому нагаїв. З цього приводу Кареад казав, що діти княжат не учаться нічого по-справжньому, окрім верхової їзди, бо в будь-яких інших вправах їм усі поступаються, щоб вони могли бути першими, а кінь, який не є похлібцем або дворцем, скине з себе царенка так само вправно, як сина лісоруба.

Гомер мусив дозволити, щоб Венера, солодка і ніжна богиня, дістала рану під Троєю, і те, аби оздобити її тим більшою мужністю і сміливістю, притаманними лише тим, хто наражається на небезпеку. Так само він змушує своїх богів гніватися, лякатися, тікати, ревнувати одне одного, терпіти і гарячкувати, аби їх наділити доблестю, яку породжують у нас усі ці недосконалості. Той, хто не зазнає пригод і труднощів, не може також важити на честь і радість, що винагороджують за сміливий вчинок. Жалісна то доля бути таким можним, що всі тобі поступаються. Власна потуга відсуває надто далеко від вас суспільство і товариство; вас садовлять надто на узбочі. Ця свобода і підла легкість підхиляти усе перед собою противна всякому вдоволенню: це означає не їти, а ковзати; не жити, а спати. Уявіть собі чоловіка обдарованого всевладю; ви унещасливите його: він

змушений буде жебрати у вас, з жалю, перешкод і опору; істота його і добро спочивають все.

Прикмети княжат мертві і страчені; пізнати їх можна лише з порівняння, з якого їх виключають. Справжнього схвалення вони майже не знають, оглушені ненастанними й одностайними оплесками. Хоч би мали справу з найдурнішим підданцем, їм не спосіб здобути над ними перевагу. Той скаже: «Адже це мій король» – і, на його думку, всім уже ясно, що він дав себе перемогти навмисне. Та властивість давить і глушить усі інші, істотні і справжні якості: вони розчиняються в королівськості. Достойність полишає їм для відзнаки лише ті дії, які стосуються його безпосередньо і йому служать, це завдання самого правління: бути королем настільки, щоб бути тільки їм. Оте сяйво, що його оточує, криє його і ховає від наших очей; зір ламається і розпорошується, затуманений і осліплений тим сильним світлом. Римський сенат признав нагороду Тиберієвому красномовству; він відмовився, вважаючи, що суд так мало незалежний, навіть хай і правдивий, ніякої честі йому не принесе.

Подібно до того як поступаються їм у всякій першості честі, так само узаконюються їхні недоліки і вади; і то не лише схваленням, а й наслідуванням. Кожний з придворців Олександра тримав, як він, голову схилену набік; підлабузники Діонісія поштурхувалися в його присутності, штовхали і перекидали все, що опинилося під ногами, аби показати, що вони теж низькі на очі, як він. Кила іноді служила як заохота і привід для ласки; я бачив також у моді і глухоту; оскільки володар ненавидів свою дружину, я бачив, як двораки відштовхували своїх, хоча б навіть їх любили. Ба більше! Визнанням тішилося мужолозтво і всяка розбещеність, а також фальш, блюзнірство, жорстокість, а заодно ересь, забобони, невіра, розніженість і ще гірше, якщо є гірше! Ось приклади куди пагубніші, ніж лабузництво похлібців Мітридата, які, оскільки той запобігав про славу доброго лікаря, дозволяли йому різати і припалювати члени: тамті терпіли припалювання душі, куди шляхетнішої і ніжнішої часті!

Врешті, аби скінчити, з чого я почав: коли цезар Адріан сперечався з філософом Фаворитом про значення якогось слова, той дуже скоро з ним у всьому згодився. Коли друзі його докоряли, він відповів: «Ви що, жартуєте? Ви хочете, аби він не був учений від мене, він, хто орудує тридцятьма легіонами?» Август написав вірші проти Азінія Полліона: «А я, – сказав на те Полліон, – мовчу. Було б необачно змагатися у писанні з тим, хто уміє підписати смертний вирок». І обидва мали рацію. Отож Діонісій не в стані дорівнятися Філоксенові в поезії, а Платонові в прозі, засудив одного на галери, а другого продав у рабство на острів Егіну.

Розділ VIII

ПРО МИСТЕЦТВО БЕСІДИ

Звичаєм виміру нашої справедливості є карати декого для застереження інших. Карати за те, що провинився, було б, як мовить Платон, глупством, що сталося, те вже не одстане: це робиться для того, щоб ти не вчинив удруге того самого або щоб іншим не кортіло так грішити. Не виправиш того, кого вішають; виправляють з його допомогою інших. Я грішу так само, мої гріхи вроджені і не виправні. Але як люди достойні являють собою всім іншим приклад для наслідування, так і я прислужуся, показавши, чого треба уникати.

*«Глянь – додав – як ославився Альбія син; а до чого
Бар докотивсь! Непогана наука для тих, що марнують
Батьківський спадок!»*

Горацій, Сатири, I, 4, 109

Пер. Андрія Содомори

Показуючи й засуджуючи власні вади, я, може, навчу когось їх остерігатися. Властивості, які я найбільше в собі шаную, більше знаходять честі в тому, щоб мене винуватити, а не підносити. Ось чому я постійно повертаюся до цього і зупиняюся на цьому найчастіше. Але, беручи все в рахубу, розповідь про себе завше завдає нам утрат: самообвинуваченням своїм охоче вірять, самопохвалам – ніколи.

Існують, може, люди мого десятка, які, як я, учаться краще з протиріччя, ніж зі схожості, радше униканням, ніж наслідуванням. Цей рід науки мав на увазі Катон Старший, коли говорив, що мудрець більше може навчитися від дурнів, ніж дурні від мудреця; і той старожитній, згаданий Павсанієм лірик, що звик неволити учнів слухати музику-самоука, замешканого напроти, на-

вчаючи ненавидіти незграйності і фальші. Огида до жорстокості більше мене схиляє до милосердя, ніж цього здолав би досягнути будь-який речник милосердя. Добрий конюший не так мене навчить сидіти в сідлі, як якийсь крючок чи венецієць на коні. Отож суржик ліпше мене навчить пильнувати чистоти мови. Нема такого дня, щоб чиєсь дурне поступування не було мені за пересторогу і повчання. Те, що допікає, ліпше хвилює і збурює, ніж те, що пестить. Нинішні часи вельми здатні на те, щоб виправляти людину навпаки, більше нехиттю, ніж прикладом, більше ріжницею, ніж подібністю. Не зумівши навчитися з добрих зоровзорів, я шукаю науки у злих, бо їх хоч греблю гати. Я силкувався стати таким любим, як інші були різкі; таким твердим, як інші були м'які; таким добрим, як інші були лихі; але скоро виявив, що такої міри, як у них, мені не досягнути.

Найплідніша і найприродніша вправа розуму, як на мене, розмова. Ця забава видається мені найлюбішою, ніж будь-яке інше заняття. Ось чому, якби мені довелося вибирати, я радше б згодився втратити зір, ніж слух чи мову. Атенці, так само як римляни, неабияк шанували це мистецтво у своїх академіях; за наших часів італійці зберегли деякі його сліди з великою для себе користю, якщо порівняти їхню дотепність з нашою. Книжна наука – рух повільний і млявий, позбавлений усякого запалу; розмова навчає і zarazом муштрує. Коли я спілкуюся з визначним розумом і вправним словесним фехтувальником, він притискає мене до муру, наступає зліва і справа; його розум збуджує мій; заздрість, хіть слави, дух змагання гарячить мене і підносить над самим собою. Однорідність властивість вельми нудна у розмові. Але так само як наш розум міцніє від зіткнення з сильними і ясними умами, годі й уявити собі, як він занепадає і хибить при постійному обміні та спілкуванні з умами нищими і недоречними. Це найзгубніша зараза. З досвіду свого я знаю, як це вилазить боком! Я люблю сперечатися і дискутувати, але тільки в малому гурті і для себе самого. Але служити за видовисько можним і козиряти своїм умом та язикатістю видається мені ремеслом негідним порядної людини.

Глупота – властивість згубна; але не могли її терпіти, злоститися і гризтися в душі, як мені трапляється, теж недуга, не менш докучна, ніж глупота, і я готовий визнати за собою цей недолік. Я вступаю в розмову і суперечку цілком вільно й легко, настільки, що всяке переконання не знаходить у мені благодатного ґрунту, щоб проникнути і пустити коріння. Жодне судження не вражає мене, жодна віра не ранить, хоч би найсуперечніша з моєю. Бо як мені здається, нема такого легковажного і химерного поняття, яке б не могло народитися в людській голові і знайти там опертя. Проте ми, люди іншої вдачі, які відмовляємо нашому розумові права судити, дивимося поблажливо на інші погляди, і хоча з ними не згодні, охоче наставляємо їм свого вуха. Там, де одна шалька терезів зовсім порожня, друга може легко переважити сонні марення старої бабці. Тим-то я не відчуваю гризот, вибираючи радше непарні числа, ніж парні, четвер замість п'ятниці, якщо волю бути за столом дванадцятим чи тринадцятим, ніж чотирнадцятим, волю бачити, як заєць тікає вздовж дороги, а не мчить переді мною, і при взуванні простягати служникові спершу ліву ногу, ніж праву. Всі ці вигадки, яким вірить оточення, заслуговують бодай того, щоб їх вислуховувати: у мене це бабусині казки, але й бабині казки вже дещо. Ба, навіть народні прикмети і ворожіння все ж не щось, а дещо. Той же, хто думає інакше, прагнучи уникнути забобону, впадає в порок безглуздої впертості.

Суперечності цього судження не ображають мене і не дратують, а тільки збуджують і муштрують. Але ми не любимо, як нас хтось поправляє; тимчасом годилося б вислуховувати такі повчання і приймати, надто коли вони підносяться у вигляді вільної дискусії, а не якоїсь нотації. Спіткавшись із закидом, ми не думаємо, чи він слушний; лише хитаємо головою, намагаючись одразу, зліва чи справа, його обійти. Замість розкрити обійми, ми випускаємо пазурі. Щодо мене, то я стерпів би навіть шорстку нагінку з уст приятелів: йолоп, верзеш нісенітницю. Я люблю, між розумними людьми, висловлюватися сміливо; аби слова не розходилися з думкою; треба нам загартувати слух і зробити його твер-

дим проти м'яти двірського сюсюкання. Я люблю сильне і мужнє товариство і панібратство; дружбу, яка кохається в силі і в простоті спілкування, як любов у кривавих укусах і щипках.

Вона не досить міцна і надійна, якщо вона не сварлива, якщо вона така вже доброго батька дитина і вишукана, що боїться зіткнень і ступає тихою ногою. *Не можна сперечатися, не спростовуючи противника. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 8.* Коли мені хтось заперечує, він збуджує в мені увагу, а не гнів: мене надить до того, хто заперечує мені, хто мене учить. Спільною справою і його і моєю має бути істина. А що ж ми бачимо зазвичай? У саму мить такого заперечення гнів вражає здатність судження: шал збаламутив йому тям, витіснивши розум. Було б корисно битися об заклад у цих суперечках, щоб за помилки ми платилися чимось істотним, вели їм рахубу і щоб служник міг нам сказати: торік це пану коштувало сто талерів, двадцять разів вас так нічого й не навчило. Я радо і відверто вітаю правду і покірно складаю перед нею зброю, навіть здалеку бачучи її наближення. Аби тільки до цього не бралися з надто педантичною й повчальною губою. Якщо, критикуючи мої писання, беруть не надто зарозумілий і повчальний тон, я охоче приймаю закиди, які хтось зробить моїм писанням; не раз траплялося мені переписувати їх, більше з гречності, ніж з визнання слушності, так я завжди радий винагороджувати людей поступливістю і заохочувати їх вільно критикувати мене: ба, навіть собі на кривду. Проте треба визнати, що нелегко залучити до цього нинішніх людей. Їм бракує мужності робити зауваження, бо самим бракує мужності стерпіти зауваження; взаємини між людьми сповнені маскуванню й облуди. Мені завдає такої великої втіхи, щоб про мене судили і знали, а в якій саме формі, мені це байдуже. Я так часто сам собі суперечу і дорікаю собі подумки, що мені все одно, якщо це робить хтось інший: тим паче, що його докору я надаю стільки ваги, скільки сам захочу. Але я припиняю суперечку з тим, хто надто вже паношиться: я знаю йогомось, який шкодує, що зробив засторогу, а її не послушали, і вважає за образ, якщо хтось

вагається іти за його порадою. Сократ завше сприймав з усміхненим обличчям усі закиди, які йому робили. Можна цілком гадати, що це виникало з його сили; бувши певний, що його буде верх, він убачав у цих запереченнях зайву можливість своєї перемоги. Навпаки, ми бачимо, що нема нічого, що б нас так у суперників дратувало, як почуття його переваги і легковажності, а проте саме слабому пристало б прийняти справедливі закиди і стати на правильну путь. Щодо мене, то я беззастережно більше шукаю товариства тих, хто говорить мені правду в очі, ніж тих, хто мене побоюється. Надто прісна і шкідлива втіха для нас мати діло з людьми, які захоплюються нами і поступаються нам. Антистен наставляв своїх дітей ніколи не висловлювати ні вдячності, ані прихильності тому, хто їх хвалить. Я куди більше пишаюся перемогою, яку здобуваю над самим собою, коли в розпал битви схиляюся перед доводами противника, ніж радію, долаючи противника через його неміч. Загалом у розмові я приймаю спокійно і визнаю всі завдані мені удари, навіть найнезграбніші, аби тільки вони завдавалися правильно; але мене вибиває з рівноваги, якщо вони завдані не за дискусійними засадами. Я небагато надаю ваги темі, точка зору мені однаковісінька і перемога в даному предметі мене не обходить. Цілий день я можу сперечатися спокійно, якщо в дискусії дотримується лад. Я вимагаю не стільки сили і тонкості аргументів, скільки ладу, того ладу, якого щодня, виявляється, дотримуються у звадах пастухи і челядники, але ніколи між нами. Якщо вони вийдуть з карбів, то в грубіянстві; і ми чинимо так само; але гнів і запал ніколи не приводить їх до суті, слова ідуть своїм ходом. Якщо один упадає другому у мову, якщо не чекає на нього з реплікою, то принаймні вони розуміють один одного. По-моєму, будь-яка відповідь добра, якщо вона доречна. Але коли суперечка перетворюється на безладну сварку, я відхожу від суті справи і захоплююся формою, злюся, дратуюся і починаю виявляти у суперечці впертість, злосливість, зарозумілість, а потім за це мушу червоніти. Годі вести чесну і щиру суперечку з дурнем; скоро я раз дам опанувати гніву, не тільки розум мій підводить, а й сумління.

Суперечки повинні заборонятися і каратися нарівні з іншими словесними переступами: скільки злого спричиняють вони і нагромаджують, породжувані і керовані гнівом! Ми впадаємо в ненависть спершу проти радника, потім проти людини. Ми вчимося сперечатися лише для того, щоб чинити опір: і ось як кожен перечить, а йому перечать у відповідь, виходить, що дискусія плодитиме лише згубу і затьмарення істини. Ось чому Платон у своїй *Республіці* забороняє це заняття для нездатних і з натури зле налаштованих умів. Та й навіщо вам вирушати на пошуки суті якоїсь речі з кимось, хто не дотримується в цьому ні кроку, ані міри? Предмету не завдається ніякої кривди, якщо від нього відступають, аби знайти спосіб трактування його: не кажу, спосіб схоластичний і штучний, а лише спосіб природний, відповідно до здорового глузду. І ось що з цього випливає: один іде на захід, другий на схід; обидва втрачають з очей головну мету і губляться в тичбі речей випадкових: наприкінці годинної звади вони вже не відають самі, чого шукають: один іде горою, другий долом, третій боком; той чіпляється за слово чи порівняння; цей уже не розуміє, що йому закидають, захоплений поривом: думає лише про те, як устигнути йому самому, а не вам! А третій, чуючись непевно в сідлі, всього боїться, усе відкидає, із самого початку плутає слова й думки або ж у розпал диспуту затинається, надутий у тупій мовчанці, удаючи у своєму ображеному невігластві гордовиту зневагу або по-дурному скромну нехоть до всякої суперечки. Одному тільки б бити самому, а що він зовсім відкривається, байдуже; інший рахує слова, і вони заступають йому доводи; а той шукає переваги лише в голосі і в легенях. А той доходить до висновків, суперечних самому собі; інший оглушує вас вступами і зайвими відбігами від теми; інший озброюється лайкою і шукає сварки за кожную дрібничку, щоб позбутися змагання і шпигання словами з головою, з якою він не годен тягатися; а останній зовсім не дбає про якусь логіку, але припирає вас і замикає у діалектичних суточках клаузул і формул своєї штуки.

Хто ж не впаде в недовіру до будь-якої науки і, бачучи, який ужиток робимо ми з неї, не засумнівається, чи можна з неї добути

якийсь тривалий плід для потреб нашого життя? *Наук, нездатних нічого зцілити, Сенека, Листи, 59.* Хто набрав розуму з логіки? Де всі її чудові обіцянки? *Ні краще жити, ні толковіше міркувати, Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 19.* Хіба ж наслухаєшся більше пустого вереску при сварці перекупок, ніж у публічних виступах мудрагелів? Я волів би, щоб мій син учився говорити в якихось шинках, ніж у цих школах для базікання. Найміть магістра вільних мистецтв, погмоніть з ним. Чому б йому не появи́ти нам свого добірного куншту і не захопити жінок і нас, невчених простачків, подивом перед силою своїх доводів, го́жістю вимови? Чому б йому нас не скорити і не переконати, як йому заманеться! Навіщо людині, такій вправній у змісті і в формі, користуватися в словесній поти́чці образами, криками і вибухами гніву? Хай же він позбудеться свого берету, тоги, латини; хай не забиває нам вуха неодмінним і вічним Аристотелем: адже він такий гарний, як кожен з нас, або й гірший. Ота плутаність і кучерявість мови, якою він припирає нас до муру, видається мені подібною до штуки фокусників на ярмарку; їхня спритність приголомшує і збиває нас із плигу, але нічим не підважує наших переконань. Окрім цього круті́йства, все у них банальне і жалюгідне. Вони-то вчені, але бевзі і нездари.

Я люблю і шаную науку, мабуть, не менше від тих, хто нею володіє. І коли наукою користуються належно, це найшляхетніший і наймогутніший здобуток роду людського; але і в тих (а таких людей безліченна безліч), для кого вона головний фундамент і вартість, чиї пізнання ґрунтуються на добрій пам'яті (*сховані у чужій тіні, Сенека, Листи, 33*), хто дивиться лише крізь окуляри книжки, у тих я ненавиджу її, осмілюся сказати, ще на щабель більше, ніж ненавиджу глупоту. У моїй країні і в наш час ученість дає щось кишені, але нічого не дає душі. Якщо вона спіткає душу з натури тупу, то ще дужче обтяжує її і давить, як сувора і нестравна маса, якщо тонку, тоді легко очищає її, протирає і стончує аж до піткання. Ученість як така, сама по собі, є щось байдуже: вона корисна для душі з природи здорової і міцної, для всякої іншої

шкідлива і згубна. Точніше сказати, це річ коштовного ужитку, якою не можна заволодіти за будь-яку ціну: в одній руці вона берло, у другій – блазенська тарахкавка.

Але ходімо далі. Якої ще можна бажати перемоги, ніж переконати противника, що він не може вас подолати? Якщо доб'єтесь переваги своєму твердженню, тоді виграє істина; якщо доб'єтесь переваги стрункості і ясності у диспуті, тоді у виграші ви самі. Мені здається, що у Платона і Ксенофонта Сократ веде суперечку радше для користі суперечників, ніж для користі самої суперечки; радше задля того, щоб привести Евтидема і Протагора до усвідомлення власної нездарності, ніж до нездарності їхнього вчення. Він трактує першу-ліпшу тему так, ніби ставить собі важливішу мету, ніж витлумачення такої, себто прагне просвітити уми тих, хто бесідує і кого навчає. Гонитва і лови – це, власне, наша дичина: для нас нема вибачення, якщо ми ведемо її зле і невміло; зате упустити здобич, то зовсім інша річ. Бо ми народжені для пошуків істини. Посідання ж нею дано лише високому і могутньому духові. Істина, як сказав Демокріт, не прихована в найглибших безоднях, а радше піднесена у безконечну вись думкою божества. Світ наш – тільки школа пошуків: ідеться не про те, хто осягне, а хто пройде найгарніший шлях. Так само може бути дурнем той, хто вістить істину, як і той, хто городить дурницю; йдеться про спосіб, а не про зміст сказаного. Я схильний приділяти формі не менше уваги, ніж суті, захисникові діла не менше, ніж самому ділу, як радив робити Алкивіад.

Щодня мені трапляється читати якихось авторів, не дбаючи про те, чи багато вони знають: мене цікавить підхід, а не зміст. Достоту так само я стараюся зблизитися з тим чи іншим із прославлених умів не на те, щоб він мене вчив, а на те, щоб його пізнати, а, пізнавши, якщо він вартий того, наслідувати.

Кожна людина може говорити правдиво; але говорити розсудливо, розумно і дотепно потраплять не гурт. Ось чому мене дратує не хиба, спричинена незнанням, а радше нездарність судити. Я зірвав не одну торгову оборудку, навіть корисну для мене, через недоречність аргументів тих, з ким торгувався. Ані разу на

рік мені не трапляється обурюватися порушеннями людей, над якими я маю владу; але що стосується глупоти і впертості їхніх вимовок і виправдань, їхніх тупих, осяччих викрутасів, про це мало не щодня доводиться мені зчиняти пекло. Вони не розуміють ні що їм доводиш, ані для чого, і відповідають так само; хоть сядь та й плач! Удар у голову мені дошкульний саме тоді, коли він походить від другої голови; я радше схильний вибачити моїм людям щирий переступ, ніж зухвальство, нечесність і дурість. Хай роблять менше, аби лиш вони були здатні щось робити; тоді живеш надією їх заохотити: але від колоди і пня ані сподіватися, ані добитися чогось годі.

Що з того, якщо я беру речі інакше, ніж вони є? Може бути. Отож, по-перше, я винувачу свою нетерплячість і вважаю, що вона однаково неслухна як у того, хто має слухність, так і в того, хто її не має: бо це справді тиранічна ущипливість не вміти терпіти форми іншої, ніж власна! По-друге, нема більшої і впертішої глупоти, ніж обурюватися і дратуватися світовою глупотою. Ця небезпечна звичка і обертається проти нас самих. І певному старожитньому філософові ніколи не бракувало okazji для плачу, як тільки він обертав погляд на самого себе. Мисон, один із семи мудреців, у багато чому подібний до Тимона та Демокріта, на запитання, з чого він сміється сам до себе, відповів: «Власне з того, що сміюся сам до себе».

Скільки дурості мовлю я і відповідаю щодня, за своїм власним визнанням, і наскільки ж цієї дурості більше за визнанням інших! Якщо мені доводиться не раз прикушувати губу, що ж допіру мусять робити інші? Словом, треба жити серед живих і дозволити воді плинути без клопоту про це, або принаймні без внутрішнього неспокою. І правда, чому ми без обурення бачимо людину кривобоку, клишоногу; і не можемо, не скипівши гнівом, терпіти існування розуму набакир? Джерело цієї лихої злостивості треба шукати у судді, ніж у самій провині. Пам'ятаймо завжди Платонів вислів: «Якщо щось видається мені недоречним, то це, може, тому, що я й сам недоречний? Чи не сам я помиляюся? Чи мій докір не

краще повернути проти мене самого?» Ось мудрий і божественний приспів, що бичує найпоширеніший із людських заблудів. Не лише докори, які ми робимо один одному, а й наші доводи, і наші аргументи у суперечках переважно можна повернути проти нас самих і вразити нас нашою ж таки зброєю. У старожитніх я знаходжу цьому досить яскраві приклади. Дуже вдало і вельми доречно сказав ось таке слівце той, хто його придумав:

Кожному пахне власне гівенце.

Еразм Роттердамський, Афоризми, III, 4, 2

На карку у нас нема очей. Сто разів на день ми збиткуємося, як думаємо, із сусіда, хоч насправді із самих себе; ми осуджуємо ті вади, які ще яскравіші у нас самих, і дивуємося їм з дивовижною безсоромністю і безоглядністю! Не далі як учора я був свідком того, як один чоловік, розсудливий і люб'язний, вельми забавно й справедливо висміював глупоту іншого, який усім набридає розмовами про свій родовід і блакитну кров, більш ніж наполовину фальшиві (найохочіше роздебенджують про це саме ті, чий аристократизм вельми сумнівний); а якби він сам зазирнув у себе, то побачив би себе не менш набридливим і докучливим у відбілюванні і вихвалянні вельможності своєї жінки. О ця марудна марнота, в яку рядять саме чоловічі руки дружину! Якби він тямив латину, йому б треба сказати:

Чухрай: як сама недостатньо яриться, яри її сам.

Теренцій, Дівчина з Андроса, IV, 9

Я не жадаю, щоб ніхто не дорікав іншому, коли сам не без гріха (тоді б ніхто ні міг дорікати нікому), ані навіть, щоб сам був непричетний до того самого гріха. Я лише жадаю, аби наш суд, осуджуючи іншого, про кого зараз ідеться, не щадив і нас самих від внутрішнього суворого вироку. Це справа любові до ближнього, щоб той, хто не може позбутися пороку в собі самому, намагався всіляко виполоти його в іншому, в кому насіння його коріниться не так злостиво і глибоко. Так само мені здається недоречно тому, хто мене застерігає у цьому гріхові, відповідати, що і він його має. Що ж із того? Засторога зостається справедливою і

корисною. Якби у нас був добрий нюх, наше плюгавство мало б смердіти нам дужче, бо воно наше. На думку Сократа, якби хтось себе і свого сина чи врешті чужинця визнав винним у якомусь гвалті і злочині, він мав би почати із себе, повинен вимагати у правосуддя справедливої кари передусім самому собі, потім своєму синові і нарешті третьому, чужинцеві. Якщо цей припис бере річ з надто високого коня, то принаймні така людина повинна себе першу піддати карі власного сумління.

Змисли наші є для нас безпосередніми, первісними судьями: отож вони не сприймають речі інакше, як тільки за зовнішніми обставинами. Нема чого дивуватися тому, що в усіх царинах суспільного життя спостерігається така безупинна і повсюдна домішка церемоній і поверхових ознак; отож найкраща і найістотніша частина прав і порядків спирається саме на це. Адже ми завжди маємо діло з людиною, природа якої напрочуд тілесна. Хай ті, хто в останні роки прагнули утвердити релігію споглядальну і безобрядну, не дивуються, якщо хтось інший вважатиме, що така релігія вислизнула б з рук і розтеклася між пальцями, якби вона не трималася серед нас як знак, титул і знаряддя розламу та партій більше, ніж сама по собі. Так у розмові поважність, шати і високе становище того, хто промовляє, надають авторитету порожнім і нездарним словесам. Нам і не втямки, щоб такий знаменитий і грізний пан не мав за душею якогось незвичайного обдарування, і щоб людина, якій доручається стільки справ, така зарозуміла і пихата, не була бистріша розумом, ніж та, яка кланяється їй здаля, не маючи жодного особливого доручення. Не лише слова, а й міни таких людей зважуються і кладуться на шальки; і кожен силкується дати їм якесь гарне і докладне тлумачення. Якщо вони знижуються до звичайної балачки, хтось протиставляє їм щось інше, ніж послух і притакування, вони одразу пригнічують вас авторитетом свого досвіду; чули, бачили, звершили: впадеш, завалений прикладами. На це б я охоче відповів, що плід досвіду хірурга – це не історія вилікуваних ним недужників і спогад про те, як він урятував життя чотирьом чумним і трьом подагрикам, і

що оскільки він не уміє добути звідти чогось, чим би довів бистрість власного розуму, і оскільки нам не довів, що став вмілішим у практиці свого мистецтва. Так у концерті ми чуємо не лютню, спінет чи флейту, а гармонічну цілість, букет і овоч цього спілкування. Якщо мандри і високе становище принесли такому панові користь, неодмінно має збагатитися його світогляд. Недостатньо накопичити досвід, треба його зважити і зіставити, треба його перетравлювати і переганяти, щоб добути з нього сенс і висновки. Ніколи не було стільки істориків, як у нашу добу. Слухати їх завше добре і корисно, бо з гамазею своєї пам'яті вони постачають нам прекрасні й потрібні судження і повчання. У житті це, звісно, велика нам підмога. Але наразі не про це йдеться: йдеться про те, чи ці збирачі та оповідачі самі чогось варті.

Я ненавиджу всяку тиранію – і в речах, і в учинках. Я завжди борюся з нікчемними обставинами, здатними забити нам баки. Отож, тримаючись на сторожі щодо незвичайної величі, я переконався, що здебільшого це такі самі люди, як інші:

Рідко буває здоровий розсудок у наших магнатів.

Ювенал, VIII, 73

Можливо, їх поважають і бачать меншими, ніж вони є насправді, саме тому, що вони на більше пориваються і більше на видноті: вони не доростають до тієї ноші, яку взяли на себе. Треба, щоб у носіїв було більше енергійності і могуті, ніж у тягарі. Той, хто не доклав усіх своїх сил, дає змогу гадати, чи є в ньому ще якась сила, а чи він уже вичерпався до останнього подиху; той, хто впаде під тягарем, показує, які кволі його плечі. Ось чому стільки мізерних голів серед учених, навіть більше, ніж деінде; з них вийшли б добрі господарі, купці, ремісники: така природна діяльність була б їм до снаги. Наука – справа дуже нелегка, не одного вона ламає. Щоб обробляти і переробляти таку багату і важку речовину, щоб її використовувати і спомагатися нею, їхній розум не має ані достатньої моці, ані достатньої гнучкості. Наука пристала тільки сильним духом: а такі – рідкість. Кволі, мовить Сократ, принижують гідність філософії, тримаючись її; замкнена

в блаженькому пуделку, вона здається і марною, і непристойною. Ось як вони самі себе кривдять і блазнюють!

*Як спадкоємиця людського обличчя, мавпуля,
Яку хлопець для сміху вбере у розкішну тканину,
А залишить оголені плечі і зад, – то забава
Лиш на місяць.*

Клавдіан, Проти Ентропія, I, 303-306

Подібно до тих, хто нами повеліває і править, хто тримає світ у своїх руках, недостатньо мати пересічний розум і могли те, що можемо ми; вони набагато нижчі від нас, якщо не набагато вищі: більше обіцяють, то й більше тоді винні.

Тим-то мовчання для них є річчю не лише честі й шани, а ще й користі і мудрості. Мегабіз, навідавши якось Апеллеса в майстерні, довший час відмовчувався, а потім заходився розважати про його витвори: за що дочекався такого різкого відгуку: «Поки ти сидів тихо, то здавався чимось неабияким, через свої ланцюжки і помпу; але тепер, коли подав голос, нема найпоследующого челядця, який би не мав тебе за ніщо». Ті пишні строї, той високий сан не дозволяли йому бути невченим на кшталт звичайного джури і плести сухого дуба про малярство: він повинен був підтримати мовчанням ту позірну і гадану в ньому обізнаність. А скільком дурбасам за моєї пам'яті холодна і замкнена у собі міна допомогла прославитися мудрими і тямущими людьми!

Чини і посади, так уже повелося, дістаються більше випадково, ніж по заслuzі. Часто ми цілком даремно дорікаємо за це королям. Навпаки, треба дивуватися, що їм у цьому добре ведеться, за недостатнього вміння розбиратися в людях.

Знання люду свого – вища доблесть вождя.

Марціал, VIII, 15, 8

Природа не дала їм зору, який міг би обняти таку велику кількість людей, розпізнати найдостойніших і проникнути в серця, де міститься міра наших бажань і справжньої вартості. Їм доводиться перебирати нас навмання, навпомацки; за родом, багатством, знаннями, переконаннями: кволенькі, що й казати, ре-

комендації! Хто знайшов би спосіб судити по справедливості і вибирати людей за розумом, створив би тим самим найдосконалішу форму уряду.

Авжеж, але той чи інший довів до кінця велику справу. Це вже дещо, але не все. Бо справедливий вислів, що не треба судити лише з наслідків. Картагенці карали за помилки воєначальників, навіть коли їх рятував щасливий випадок. Народ римський нерідко відмовляв у триумфі великим і вигідним звитягам, оскільки поведження верховоди не відповідало його успіху. Звичайно доводиться спостерігати, що в усіх життєвих ділах доля, яка завжди намагається показати нам свою могутність і принизити нашу зарозумілість, але не може дурнів зробити мудрецами, робить їх щасливчиками всупереч заслuzі. І найдоброзичливіша вона саме до тих починань, де успіх залежить лише від неї. Ось чому ми постійно бачимо, як найубогіші духом доводять до skutku великі справи, громадські і приватні. Сирам, перський владар, відповідав тим, хто дивувався, чому його діла такі кепські, хоча наміри його завше такі мудрі: «Я пан лише намірів, а панією успіху є Фортуна». Те саме могли відповісти й вони, тільки у зворотному сенсі. Переважно справи цього світу діються самі по собі:

Доля-то знайде шляхи.

Вергілій, Енеїда, III, 395

Пер. Михайла Білика

Успіх часто покриває дуже нездарне поведження. Наше співробітництво часто йде утертою колією і частіше диктується звичаєм і прикладом, ніж розумом. Якось вражений якимсь подвигом, я узнав від тих, хто звершив його, про їхні наміри і підходи, і виявив у цьому всьому лише звичну пересічність. Отож найпересічніше і найзаложеніше може бути у практиці найпевнішим і найвигіднішим, хоча воно й куди менше вражає. Що ж його робити, коли найбанальніші спонуки найміцніше тримаються на ногах, а найниціші й найжалюгідніші найкраще підходять для справи? Для добра й авторитету королівської ради не вельми корисно, щоб некликані особи ставали її свідками і за-

зирали надто далеко. Якщо ми хочемо зберегти її репутацію, треба довіряти цілком і беззастережно. Я в міркуваннях своїх лише злегка зачіпаю суть справи, приглядаючись до неї побіжно. Що ж до головного й основного, то в цьому я звик покладатися на провидіння:

Всі інші справи – краще богам довір.

Горацій, Оди, I, 9, 9

Пер. Андрія Содомори

Щастя і нещастя – це дві, на мій суд, найвищі потуги. Нерозумно вважати, ніби розум людський може виконувати роль фортуни. Марні починання того, хто гадає, що здолає обняти причини і наслідки і вести, наче за руку, перебіг своїх справ. Надто ж марні вони у воєнних операціях. Ніколи ще люди не виявляли стільки військової передбачливості й обачності, скільки ми бачимо в наші часи: чи не зі страху збитися на манівці, чи не з намагання щасливо дійти до останнього дійства?

Скажу навіть більше: і сама наша мудрість, наша розважливість здебільшого йде випадковою дорогою. Воля моя і розум підхиляються то одному подмуху вітру, то іншому, і багато із цих порухів робляться несамохіть. Розум мій підлягає впливам і спокусам щодня одмінним і випадковим:

Міняється образ душі, серця породжують

То ті, то інші порухи, поки ще не встиг

Хмар вітер розігнати.

Вергілій, Георгіки, I, 420-422

Подивіться, які люди трясуть містом і найкраще вив'язуються зі своїх клопотів: найчастіше ви переконаєтеся, що то найнездарніші. Траплялося і жінкам, дітям і шаленцям заряджати великими державами не согірше, ніж наймудрішим владикам. Влучають в яблучко, зазначає Тукідід, натури грубі, ніж субтельні, а ми їхнє везіння приписуємо тямі;

В міру як льос сприяє комусь, він відзначається,

І тому всі ми кажемо, що він мудрий.

Плат, Псевдол, II, 3, 13-14

Ось чому я завжди маю рацію, твердячи, що перебіг подій – поганий доказ нашої вартості і наших талантів.

А ще я казав, що досить нам тільки подивитись на чолов'ягу, піднесеного на високу посаду: якби ми знали його навіть за три дні до цього мізерним чоловічком, у нашій уяві ненароком виникає образ якоїсь величі і розуму. Ми несамохіть проймаємося переконанням, що людина ця, піднісшись у громадському становищі і в думках людей, піднеслася також і своїми заслугами. Ми судимо про неї не з її вартості, для нас вона – як гральна марка, вартість якої залежить від того, куди вона ляже. Коли доля повернеться так, що вона знову впаде низько і змішається з юрбою, кожен питає з подивом: що за причина могла його випхати так високо. «Невже це він? – скажуть усі. – Невже він на таке спромігся, будучи тим чи тим? Невже королі вдовольняються будь чим? У добрих же руках ми були!» Мені часто траплялося бачити це мого часу. Ба, навіть та маска величі, яку показують нам у комедіях, спокушає нас і морочить. Щодо мене, то я в королях адорую не що інше, як лише юрбу їхніх адораторів. Усе має скорятися і підхилитися їм, окрім розсудку. Розум мій не звик гнутися і вклякати: лише коліна.

Коли Меланія спитали, що він думає про Діонісієву трагедію, він відповів: «Я її навіть не бачив, так вона тоне в словеснім тумані». Так само, судячи про виступи великих, багато хто може сказати: «Я не чув його мови, так вона була затуманена пишномовністю, поважністю і величчю».

Антистен радив якось атенцям уживати ослів для оранки нарівні з кіньми. Ті йому відповіли, що ці тварини не створені для такої роботи. «Все одно, – заперечив він, – ви тільки розпорядіться. Адже найбільші нездари і маруди, яких ви берете собі за вождів, одразу стають гідними мужами через те, що ви їх призначили».

Сюди ж належить звичай багатьох народів божествити обраного ними властителя: їм мало шанувати його, вони хочуть йому поклонятися. Мексиканці після обряду помазання свого царя уже не сміють дивитися йому в лице. Якщо вони вже його убоже-

ствили царською владою і почули його присягу, то він боронитиме їхню віру, закони, свободу, буде мужнім, справедливим і милостивим, і велітиме навіть сонцю світити своїм звичним блиском, хмарам насилати у відповідну пору дощ, рікам текти своїм річищем, а землі приносити плоди, потрібні його народові.

Щодо мене, то я не поділяю такого загального погляду на речі; я радше з більшою недовірою дивлюся на чиюсь здатність, як бачу, що її супроводжує висока гідність і повсюдний розголос. Треба брати в рахубу, яка це перевага говорити по своїй охоті, вибирати нагоду і хвилю, уривати розмову або владною ухвалою змінити тему її, відкидати закиди співрозмовника порухом голови, усмішкою або мовчанкою: ба, ще й перед слухачами, які тремтять з поможної шани.

Певний чолов'яга, високий достойник, захотівши втрутитися у легку розмову, яка вільно точилася за столом, почав дослівно так: «Треба бути брехуном або неуком, щоб заперечувати, що...» і т. д. і т. п. Хай хто спробує тягатися з такою філософською аргументацією, яка тримає гострий стилет у руці.

А от ще одна пересторога, яку я вважаю вельми корисною: під час диспуту і розмови не з кожним словом, яке здасться нам доречним, треба погоджуватися. Більшість людей черпають своє багатство з чужої науки: може легко здатися тому чи іншому, що він скаже щось дотепне, знайде добру влучну відповідь чи сентенцію і зверне нею увагу, сам не усвідомлюючи її сили. Не все, що запозичене, присвоюється собі, свідченням цього може бути мій власний приклад. Не завше слід йому піддаватися, хоч би навіть таке слівце містило найбільше правди і краси. Треба або сміливо його заперечувати, або відступити, вдавши, що не зовсім його зрозумів, аби з усіх боків промацати, як глибоко воно укорінилось у своєму авторові. Може статися, що ми самі нарвемося на вістря і тільки посилимо удар. Мені траплялося колись у запалі суперечки подавати репліки, які вражали більше, ніж я намірявся: я розраховував тільки на кількість, а їх прийняли на вагу. Коли я змагаюся із сильним фехтувальником, я відчуваю втіху

від того, що попереджую його висновки, я звільняю його від необхідності давати мені пояснення, силкуюся домовитися за нього думку, яка тільки зароджується і оформлюється; доладність і доречність розумування застерігають мене і загрожують мені ще здалеку. А от з людьми з іншого тіста я чиню все навпаки; нічого я не хочу розуміти інакше, ніж буквально, і нічого не гадати наперед. Коли вони вирікають загальники: те добре, а те зле, і коли траплять, треба ще подивитися, чи не випадково вдалося їм трафити: хай опишуть і тісніше окреслять свій вирок, чому саме, у чому це так, а не інакше. Загальники, з якими постійно стикаєшся, нічого не говорять. Виходить так, ніби хтось віншує цілу юрбу народу, не розрізняючи у ній нікого. Той же, кому вона добре знайома, звертається до кожного зокрема, називаючи його по імені. Але діло це небезпечне: я бачив, ба, частіше, ніж щодня, як не вельми розвинуті уми, бажаючи похизуватися своєю проникливістю і підкреслюючи при читанні якогось твору вдаліші місця, висловлюють свій захват таким лихим вибором, що переконують нас не в достоїнствах автора, а в своєму власному нецтві. Прослухавши сторінку з Вергілія, можна непомильно гукнути: «Як гарно!» Цим звичайно і відбуваються хитруни. Але одважитися розібрати даний уривок, дрібніше і ґрунтовно відмітити, де добрий автор сам себе перевищив, як він досяг найвищої майстерності, зважити окремі слова, фрази, образи, одне по одному – тут їх нема! *Треба звертати увагу не лише на те, що кожен говорить, а також і на те, що кожен відчуває і з якої причини він відчуває саме так. Цицерон, Про обов'язки, I, 41.* Щодня чую, як дурні виголошують фрази зовсім не дурні: говорять вірні речі, але помацаймо, настільки глибоко вони їх усвідомлюють, під яким кутом їх сприймають! Ми допомагаємо їм ужити якесь гарне слівце або правильний довід, яких вони, власне, не посідають: вони в них тільки на зберіганні. Вони виголосили їх випадково, навпомацки, ми ж ставимо це все на їхній власний карб. Ви подаєте їм рятівну руку. А навіщо? Ви не здобудете жодної вдячності і зробите з них ще більших бевзів. Не помагайте їм, полишіть їх самих

на себе; вони торкатимуться кожної матерії, як люди, які побоюються обпекти пальці; вони не сміють перемінити її положення чи освітлення або зглибити її; зруште її бодай трохи, вона враз вимикається їм з рук: вони уступають її вам, хоч би яка прекрасна і достойно була. Зброя ця гарна, але з незручним для них держакком. Скільки разів бував я тому свідком! Якщо ж ви спробуєте пояснити їм цю річ і просвітити, вони одразу хапають і користаються з вашої науки. «Власне, це я і хотів сказати, це моя думка; якщо я не так висловився, то це через обмовку». Отакої! Треба навіть бути злостивцем, щоб упинити цю переможну глупоту. Гегесій казав, що не слід ненавидіти й осуджувати, треба лиш навчати – це правило гарне і розумне в інших випадках. Тут же несправедливо і навіть нелюдяно давати допомогу і пораду тому, кому вони не потрібні і хто від них стає ще гірший. Я люблю таким давати брести і грузнути по самий ніс, якщо можна, так далеко, щоб вони врешті самі побачили.

Глупота і дефект здорового глузду не лікується простим нагадом. Ми можемо сміло сказати про таке зіцнення те, що Кір відповів комусь, хто радив йому запалити своє військо перед битвою: що люди не стають притьмом відважними і доблесними від палкої промови; як ніхто не стає враз співаком через те, що почув гарну пісеньку. Це наука, яку можна опанувати тільки довгим і докладним навчанням. Ми завдячуємо нашим близьким це старання і цю пильну і ревну науку; але правити проповідь кожному переходневі і виправляти неуцтво і глупоту – це мені видається дуже лихим звичаєм. Я рідко це роблю, навіть як сам вступаю в таку розмову; радше волю все занехаяти, ніж пускатися в ці елементарні і бакалярські повчання. Не відчуваю покликання ані говорити, ані писати для початківців. Так само і в речах, які виголошують щоденно або про які мовлять люди сторонні, я ніколи їм не противлюся, ані словом, ані жестом, якби навіть вони здалися мені найфальшивішими і найдурнішими. Взагалі ж ніщо мене так не злостить у глупоті, як те, що вона кохується в собі більше, ніж якийсь розум може в собі кохуватися. Це справжня недоля, що розум не дає нам

почуватися задоволеними і певними і завше залишає нас нерадими із самих себе і лякливими; тоді як засліплення і зарозумілість переповнюють своїх господарів любовістю і довірою. Найбільші нездари звикли дивитися на інших згори вниз, вертаючи з битви, сповнені радості і слави; до того ж найчастіше зарозуміла мова і звияжні обличчя роблять їх тріумфаторами в очах юрби, яка зазвичай складається з простаків духом і не здольна розібратися в справжній перевазі. Затятість і запал – найвірніша ознака дурості. Чи є на світі щось упертіше, рішучіше, погордливіше, заглибленіше в себе, поважніше і серйозніше, ніж осел?

Хіба не можемо ми приправляти взаємне спілкування і бесіду короткими дотепними зауваженнями, які веселість і щирість дозволяють між приятелями перекидатися жвавими і забавними жартами? Ось заняття, до якого природна веселість робить мене дуже голінним; якщо воно теж таке саме не серйозне і не напружене, як попереднє, то воно не менш винахідливе і гостре, ані не менш корисне, як це розумів уже Лікурґ. Щодо мені особисто, то в ньому я проявляю більше безпосередності, ніж дотепності, і більше удачі, ніж умільства. Зате в терпінні я незрівнянний; терплю всякий опір, не лише різкий, а й той, що далеко сягає, не моргнувши оком. Коли мене хтось притисне, а я не матиму напихваті чогось замашного, я довго не монятимусь, щоб відбивати удар у розволіклих нудних і непереконливих запереченнях: я умовкаю і, з веселою покірністю схиляючи голову, відкладаю відповідь на догіднішу пору: немає такого купця, щоб завше був із зиском. Люди найчастіше змінюються в обличчі і підносять голос, коли їм бракує сили в дискусії; але через цей невчасний гнів, замість помститися на противникові, вони тільки зраджують свою неміч і запальність. У таких сутичках ми ненароком торкаємося найпотаємніших струн наших недосконалостей, яких у спокійній розмові не могли б торкнутися без образи. І ось так ми остерігаємо себе від наших вад.

Існують інші ігри, ручні, небезпечні і завзяті, на французький лад, які я ненавиджу смертельно, бо маю вражливу і чутливу шкіру. Я бачив у моєму житті, як у таких забавах загинуло двоє княжат

нашого королівського дому. Шпетна це річ – калічитися через іграшки.

Взагалі, коли я хочу скласти собі про когось думку, я питаю його, наскільки він вдоволений собою, чи йому подобається те, що він робить і говорить. Я прагну уникнути отих гарних вимовок: «Я написав це для забави»,

Роботу цю забрали з-під ковадла.

Овідій, Скорботні елегії, I, 7, 29

«ані години мені це не коштувало; я цього навіть не переглянув». Добре, сказав я, залиш це на потім; дай же мені щось, що вийшло цілком, чим би ти прагнув, щоб тебе міряли! І скажи, що тобі видається найгарнішим у твоєму творі, себто: чар виконання, зміст, задум, інтелект, обізнаність? Звичайно я помічаю, що ми так само помиляємося в оцінці власної роботи, як і чужої. І не лише через прив'язання, яке ми туди вкладаємо, а й тому, що ми не здатні роздивитися в цьому і розібратися. Іноді завдяки власній силі і щастю твір може розростися і перевищити творця над його думку і свідомість. Щодо мене, то я про жодний інший твір не маю хиткішого судження, ніж про власний. І ці свої *Проби* я розцінюю то низько, то високо, виявляючи непослідовність і невпевненість.

Є вже багато книжок, корисних завдяки своєму змісту, які не приносять авторам жодних почестей; також є добрі книжки, як і добрі справи, які приносять ганьбу робітникам. Я можу, наприклад, написати про наші учти і строї і писати про них кострубато й невдячно; я можу оголосити сучасні мені едикти, листи княжат, подаючи їх до рук публічності; я можу зробити скорочений виклад хорошої книги (а всякий скорочений виклад хорошої книги – дурниця), а потім сама книга згине тощо. Потомство здобуде з таких творів чималий пожиток. Але ж мені яка випаде честь, окрім випадкової удачі? Добра частина славних книг такої категорії.

Коли, кілька років тому, я читав Філіпа де Коммїну, безперечно, доброго письменника, мене вразила у нього одна не зовсім

звична думка: треба не дуже старатися, аби не зробити своєму володареві таких послуг, за які він уже не зможе знайти справедливої нагороди. Отож треба тут похвалити думку, але не автора; бо недавно спіткав її у Тацита: *Благодіяння приємні лише тоді, коли знаєш, що ти можеш за них оплатити; коли ж справа стоїть інакше, то замість вдячності віддаєш за них ненависть. Тацит, Аннали, IV, 18.* Також і Сенека висловився сильно: *Хто вважає, що ганебно не відплачувати, той не хоче, щоб було кому платити. Сенека, Листи, 81.*

Квінт Цицерон говорить про те саме, хоч і не менш яскраво: *Хто вважає, що він тобі заборгував, той ніяким світом не може бути твоїм другом. Цицерон, Про домагання консульства, 9.* Предмет, залежно від свого роду, може дати мужеві видимість ученості і доброї пам'яті; але щоб оцінити більше власні і гідні прикмети, силу і красу його духу, треба б знати, що тут його, а що не його; і допіру в тому, що не його, скільки його заслуги стосовно вибору, композиції, оздоб і мови. А що, якщо зміст він запозичив, а форму погіршив, як це часто буває? Ми, невчені люди, мало оббуті в книжках, попадаємо у клопіт, бо, знайшовши гарну мисль у новішого поета, якийсь сильний аргумент у проповідника, не сміємо хвалити їх, не дізнавшись спершу у якогось науковця, чи ця деталь їхня власність, чи вона позичена. Аж до тієї хвили я сам виявляю належну обачність.

Недавно я прочитав одним подихом історію Тацита (а це зі мною рідко трапляється: ось уже двадцять років, як я не можу читати підряд одну й ту саму книжку навіть протягом якоїсь години) і прочитав за порадою одного пана, вельми шанованого у Франції як за свої особисті достоїнності, так і за властиві йому і всім його братам розум і добросердя. Я не знаю письменника, який, викладаючи історичні факти, приділяв при цьому стільки уваги звичаям і нахилам приватних осіб. І я іншої думки, ніж він сам, а саме, гадаю, що, взявши за окремий предмет життєписи цезарів свого часу, такі розмаїті і за всіма своїми проявами незвичні, а також шляхетні діяння, до яких спонукали багатьох їхніх підданців саме їхня жор-

стокість, він мав діло з предметом куди хвильнішим і привабливішим для розправ і опису, ніж якби розповідав лише про битви і громадські розрухи. Я часто навіть жалю мав до нього за його скупарство, коли він побіжно зупинявся на їхній загибелі, ніби боявся увіритися нам чисельністю їх і подробицями.

Такий різновид історії куди корисніший: перебіг справ публічних більше залежить від долі, приватних – від нас самих. Це радше суд над історією, ніж її звичне подання: там більше науки, ніж оповідань. Це книжка не до читання, а лише для вивчення і науки. Вона повна сентенцій, у них бродиш, як у лісі; істний шпихлір моральних і політичних розправ на потребу і науку тим, хто тримає у своїх руках долі світу. Вона говорить про кожну річ завше з допомогою сильних і обґрунтованих доводів, гостро й тонко користуючись бомбастичним стилем своєї доби. Ці люди так любили пнутися в усьому, що як не знаходили пуанти і субтельності в речах, то запозичали їх у словах. Багато чим нагадують манеру Сенеки: але Тацит здається мені соковитішим, а Сенека гостріший. Він більше надається для країни несталої і хворої, як наша сьогодні: не раз сказав би, що він пише про нас і нас бичує.

Ті, хто сумнівається в його добрій вірі, тим самим видають, що вони щось мають проти нього. Але погляди в нього здорові, а в римських справах він на боці блага. Не вельми до вподоби мені лише те, що він засудив Помпея суворіше, ніж слід було б, виходячи з думки достойних людей, що жили за Помпея і стикалися з ним: він прирівняв його до Марія і Сулли, з тією різницею, що він був облудніший. Ніхто ніколи не заперечував, що в Помпеевому прагненні влади було чимало честолобства і помсти; навіть друзі його боялися, щоб перемога не запаморочила йому голови, аж до таких непогамовних вибриків, як у тих. У його житті немає нічого, що б тхнуло такою відвертою жорстокістю і тиранією. Зрештою не можна ставити на одну дошку підозру з очевидністю: тому я й не поділяю в цьому думку Тацита. Що його розповідь щира і проста, то це можна довести в разі потреби власне тим, що вона не завше точно сходиться з його висновками і судженнями, ухва-

леними часто згори, часто навіть усупереч подіям, таким, як він їх нам показав, не підлажджуючи їх ні на волос до себе. Нема потреби виправдувати його, що він підносив, підкоряючись тогочасним законам, поганську релігію і поняття не мав про істинну. Це його нещастя, а не заблуд.

Я особливо пильно вникав у Тацитові судження, і не все в них мені цілком ясно. Візьмімо, наприклад, слова з листа, якого старий і хворий Тиберій послав до сенату: «Що мені вам писати, панове, або як писати, або чого не писати у такій хвилі? Хай нашлють на мене боги і богині ще гірші муки, ніж ті, що я їх щодня зазнаю, якщо я зможу відповісти на це питання». Отож я не розумію, чому Тацит пов'язує це з якимись жорстокими Тиберієвими гризотами сумління? Я принаймні, читаючи ці слова, того не побачив.

А от що теж здавалося мені трохи малодушним: згадуючи про свою колись високу посаду у Римі, він перепрошує, що мовить про це аж ніяк не з марнославства. Така риса видається мені дещо негожою для такої високої душі. Не мати відваги говорити прямо про себе, це виявляти якусь легкодухість. Судження рішуче і незалежне, тверезе і впевнене бере приклади зі свого особистого життя, як з чужого, дає свідчення про себе відверте і безстороннє, ніби про когось третього. Треба вміти піднятися над ті посполиті правила пристойності, якщо йдеться про істину і свободу. Я наважуюся не лише говорити про себе, а говорити тільки про себе: я збиваюся на манівці, коли говорю про щось інше, коли відбігаю від свого предмету. Я не милуюся собою аж так надмірно і не так зв'язаний і зрослий із собою, аби не вміти відірватися від себе і глянути на себе збоку, як на сусіду, як на дерево. Так само вадою є не бачити своєї вартості, як і говорити про неї більше, ніж бачиш сам. Більшою любов'ю ми повинні любити Бога, ніж самих себе, його ми знаємо менше, але мовимо про нього скільки душі запрагне.

Якщо Тацитові творіння іноді відбивають суть його характеру, це мав бути муж вельми непересічний, сповнений праведності і відваги, цнотливий не тією забобонною цнотою, а єдино вишньою і філософською.

Часом свідоцтво його може видатися надто вже сміливим: як, наприклад, розповідь про солдата, який ніс в'язанку дров: руки його скостеніли з холоду і примерзли до ноші і zostалися на ній, відірвавшись від пліч. Хай би там як, а в таких речах я маю звичку довіряти авторитетові таких великих свідків. Так само і розповідь його про те, що Виспасіан з ласки бога Серапіса зцілив у Олександрії сліпу жінку, помазавши їй очі своєю слиною, і ще якесь диво такого роду, він робить це за прикладом і повинністю всіх добрих істориків: вони, літописці всіх значних подій, між випадками публічними знаходять місце і поголоски, і думки людей. Історики повинні наводити і людські вірування, але не судити їх: то справа філософів і духовних керівників. Дуже мудро про це говорить його побратим по перу і такий же великий муж, як він: *сказати по щирості, я повідомляю і про те, чому сам не вірю, бо я не хочу стверджувати те, в чому сумніваюся, і не хочу замовчувати того, що мені відомо. Квінт Курцій, IX, 1.* А ще один: *Твердити або заперечувати не є достойністю твору; треба дотримуватися традиції. Тит Лівій, I, Введення і VII, 6.* Пишучи у добу, коли віра у чудеса почала загасати, він говорить, що не може не дати у своїх *Анналах* місця речам, які з вірою сприймали многі достойні люди і так побожно шанували предки. Чудово сказано. Хай історик буде щедріший на розповіді про те, що він чув, ніж що про них думає. Та і я сам, король того предмету, який обробляю, нікому не зобов'язаний звітом, зовсім не вважаю себе за непогрішного. Часто я даю волю своїй фантазії, якій не зовсім довіряю, і словесним вивертам, на які сам хитаю головою, але попускаю їх: хай летять на хибив-трафив. Бачу, що люди ласі на такі речі. Не мені одному судити про це. Я показуюся стоячки і лежачи, спереду і ззаду, справа і зліва; то правим, то лівим боком, у всіх своїх природних позах. Уми, навіть рівні щодо сили, не завжди рівні в ужитку, який вони роблять зі свого суду і смаку. Ось усе, що в матерії цього письменника підказує згрубша і досить непевно мені пам'ять. Усі судження взагалі невиразні і недосконалі.

Розділ IX

ПРО МАРНОТУ

Мабуть, нема марноти явнішої, ніж так марно про неї писати. Те, що божество об'явило нам так божественно в цьому, має бути для людей розумних предметом пильної і постійної розправи. Хто не бачить, що я обрав собі шлях, яким безперестанку і без утоми йтиму і йтиму, поки стане атраменту і паперу на світі? Я не можу вести літопис мого життя, спираючись на вчинки: доля призначила мені діяльність надто нікчемну; я веду її за моїми уявленнями. Знав я шляхтича, який виявляв своє життя не інакше, як функцією шлунку; ми бачили у нього виставлені напоказ горщики за тиждень; до них зводилися його клопоти, його розмови; всяка інша тема йому смерділа. Так оце, в дещо пристойніший спосіб, виділення старечого розуму, то твердіші, то вільніші, але завше нестравні. І коли я впораюся з цією демонстрацією безперервного руху і зміни думок, з огляду на те, який предмет випаде, скоро Діомед заповнив цілих шість тисяч книжок лише самим предметом своєї граматики? Що може видати балакливість, якщо саме затишання і мляскання язика пригнітило світ такою страшелезною купою томищ? Стільки слів про самі слова! О Пітагоре, чого ж ти не заляв цієї хвищі? Колись у старовину діставалося такому собі Гальбі за бездіяльне життя: він відповідав, що кожен зобов'язаний звітувати у своїх учинках, а не у своєму неробстві. Він помилявся: адже правосуддя переслідує і карає тих, хто байдики б'є.

Проте повинно б існувати якесь право і кара проти нездарних і нікчемних писарчуків, як проти волоцюг і нероб; тоді б витурили з лона суспільства і мене, і сотні інших, це не жарти! Письмацтво мало б бути ознакою розбещеної доби: коли ми стільки базграли відтоді, як нас жере розбрід і роздвоєння? Коли римляни стільки

писали відтоді, як занепали? Витонченість ума у суспільстві не є принаймні кроком до зрілості; ця марнославна забава виникає з того, що кожен тільки абияк справляє свою посаду і легко її покидає. Зіпсуття віку викликається особистою причетністю кожного з нас: одні вносять свою лепту зрадою, інші безчесністю, безбожністю, гвалтом, захланністю, коротше, кожний тим, у чому найсильніший; найнемічніші додають до цього глупоту, суєтність, неробство – і я належу до числа цих останніх. Здається, нам краще вітати речі суєтні і порожні, якщо шкідливі даються взнаки звідусіль. У дні, коли чинити злі речі стає таким звичним, робити єдино некорисне обертається в щось похвальне. Я тішу себе надією, що буду одним із останніх, на кого доведеться підняти руку. Коли вкручуватимуть хвоста найбільшим зухвальцям, я встигну виправитися. Адже мені уявляється, що було б нерозумно нападати на менші вади, коли нас долає стільки великих. Коли до лікаря Філотима прийшов перев'язати пальця хтось, у кого той легко з обличчя і подиху розпізнав виразки у легенях, він сказав: «Друзяко, зараз не час займатися твоїми нігтями».

Пригадую у цьому зв'язку, як кілька років тому, серед великих наших напастей, коли у нас не було ні законності, ні правосуддя, ані урядовця, що чесно виконує свої обов'язки (так як і нині), один чоловіча, чию пам'ять я шаную, оголосив, не пам'ятаю вже саме які, дріб'язкові новації у вбранні, кухні і судочинстві. Це все забавки, якими годують змучений люд, аби дати знак, що про нього не зовсім забули. Так само роблять і ті, які забороняють ті чи інші вислови, танці та ігри народові, погрузлому в мерзенних пороках. Не час митися і чиститися, коли тебе тіпає злослива лихоманка: одним спартанцям пристало чепуритися і зачісуватися перед тим, як кинутися в останній бій.

Щодо мене, то я маю інший гірший звичай: коли в мене криво зав'язаний ходак, то я так само криво застібаю сорочку і кирею: не хочу чепуритися наполовину. Коли почуваюся зле, то я купаюся в тому злі, коли бере розпука, то я на все махаю рукою: взяв чорт батіг, нехай бере і пужално! Стою пнем на тому, аби було

гірше, і вже не думаю, чи варто про це старатися. Або все добре, або все зле.

Моє щастя, що руїна мого краю припала на період мого життя так само плачевний: я охочіше терплю те, що посиляє мені недоля, ніж мав би псувати добрі літа. Якщо я озиваюся в нещасті, то щоб зірвати досаду; моя натура стає дуба замість скулуватися. На відміну од решти, я куди благочестивіший за гарних, ніж за поганих обставин, наслідуючи в цьому пораду Ксенофонову, хоча й не поділяю його підстав: охочіше звертаю схвильований зір до неба, щоб дякувати, а не щоб просити. Я більше дбаю про зміцнення мого здоров'я, коли воно мені усміхається, ніж про те, аби його повернути, коли воно занепащене. Добробут служить мені за науку і нагад, як іншим злигодні і канчуки. Люди звичайно здобувають чесність у нещасті, ніби щастя несумісне з чистим сумлінням. Удача – ось що найдужче спошукає мене до поміркованості й скромності. Просьба мене завоює, погроза відтручує; доброзичливість в'є з мене вірвовки, страх гартує. Серед людських рис широко поширена така: нам більше подобається незвичне й чуже, ніж своє, і нам любо бачити рух і зміни.

*І денне світло обливає нас ласкавим током,
Бо повсякчас летить до нас, змінивши коней.*

Петроній, Сатирикон

І я щось маю з цього. Хто тримається протилежної крайності, а саме – вдовольняється самим собою, над усе цінує те, чим володіє, і не визнає нічого прекрасного поза тим, що бачить власними очима, то як не мудріший за нас, то безперечно щасливіший: я не заздрю його премудрості, а заздрю долі.

Ця жадоба нового і незнаного чимало сприяє моєму замилюванню до мандрів; а втім, тут грають чималу роль багато інших обставин: ото ж я залюбки ухилиюся від управління моїм домом. Звісно, є певна втіха в тому, щоб розпоряджатися, хай навіть у клуні, і тримати у шорах своїх людей, але таке вдоволення надто одноманітне і марудне. І, крім того, воно пов'язане з багатьма при-

крими думками: то убозтво і затурканість підданців, то сварка із сусідом, то їхні замахы на ваші права:

*Ні лоз нищитель, град, не страшний йому,
Ні примхи грунту: то він розмок увесь, –
Маслина скаржиться, – то висох,
То заморозив її узимку.*

Горацій, Оди, III, 1, 29-32

Пер. Андрія Содомори

Ледве чи на півроку раз Господь пошле погоду, яка цілком би влаштувала нашого ратая, і при цьому, якщо вона благодатна для виноградарників, то як би не пошкодила збіжжю:

*Часом то сонце ефірне пекти почне, то недоречно
З неба проллються дощі, то пронизлива паморозь ляже,
То нищівний буревій закружляє, бува, серед поля.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 216, 219

Пер. Андрія Содомори

Додайте до цього новий і добре пошитий ходак старосвітської людини, що немилосердно тисне вам ногу, а заодно ніхто чужий не вгадає, скільки вам це коштує і скільки мусите наламатися, щоб підтримувати, бодай зовні, лад, який панує у вашому домі і який, мабуть, улітає вам у копійчку.

Я взявся до господарства запізно. Ті, кого природа привела у світ переді мною, довгий час позбавляли мене від цього клопоту; я вже освоївся з іншими навичками, більш придатними до мого характеру. І все ж на підставі власного досвіду я зауважив, що це завдання радше докучливе, ніж важке; хто здатний до інших справ, легко впорається також і з цим. Якби я прагнув розбагатіти, такий шлях видався б мені задовгим; я волів би служити королям, бо це ремесло прибутковіше за кожне інше. Я не хотів би здобути іншої слави, якою я нічого не здобув, але й не утратив, але водночас і нічого не пробухав, бо в позосталі мені дні я не в стані звершити ні чогось хорошого, ні чогось лихого і змагаю лише до того, щоб якось їх прожити. Дякувати Богу, без великих зусиль.

У гіршому разі намагайтеся завше обмеженням видатків подолати убогство; за цим я завжди стежу і готовий змінити спосіб життя, перш ніж змусить до цього konieczність. Зрештою я утвердив у своїй душі досить шаблів, аби обходитися меншими засобами, ніж я маю: я маю на увазі відійти без прикрощів: *Розміри маєтку визначаються не величиною доходів, а звичками і способом життя. Цицерон, Парадокси, VI, 3.* Моя справжня потреба не спустошить усього мого маєтку, аби фортуна могла мене надкусити, добираючись одразу до живого тіла.

Моя присутність, хоч який я необізнаний і недбалий, немало сприяє перебігові господарчих справ: я віддаюся їм, але не охоче. До того ж, якщо я окремо палю свічку з одного кінця, другий кінець принаймні через це не ошаджують.

Мандри мені обтяжливі єдине через кошти, які значні і для мене непосильні, бо я звик брати із собою пишний кінний почет, численніший, ніж потрібно. З цієї причини мені доводиться вдовольнятися подорожами коротшими і не такими частими; я витрачаю на них лише надвишку моїх доходів, відкладаючи від'їзд, поки не набереться потрібних коштів. Не хочу, щоб утіха мандрів псувала мені утіху спочинку; навпаки, я прагну, щоб одна підтримувала і живила іншу. Доля мені в цьому сприяла, а що моє головне життєве правило полягало в тому, щоб жити спокійно і безпечно і радше у лінощах, ніж у трудах, вона позбавила мене від потреби примножувати багатство ради забезпечення численних спадкоємців. Тому одному, якого я маю, якщо не вистачить того, що мені вистачає з головою, то це його шкода: така нетяма не заслуговує того, щоб я для його милості мав пнутися зі шкіри.

Кожен, за Фокіоном, досить забезпечує дітей, забезпечуючи їх так, щоб вони жили не гірше за нього.

Я ніколи не схвалював учинку Кратера, який залишив свої гроші на зберігання лихвареві з такою умовою: якщо його сини виявляться дурнями, хай він віддасть їм його вклад; якщо вони виявляться розсудливими і діловими, хай розподілить ці гроші серед найбільших дурнів у народі. Так нібито дурні через те, що

менше здатні обходитися без достатку, більше здатні ним розпоряджатися.

Звичайно, шкода, яка впливає з моєї відсутності, поки я маю чим її надолужити, не заслуговує того, щоб я відмовлявся скористатися наданою мені нагодою позбутися цього важкого домагторства.

Завжди знаходиться якась пружинка, котра іде криво: справи то того, то того дому кульгають; усе бачиш надто близько; зіркість тут лише вадить, оскільки це трапляється і в багатьох інших речах. Я уникаю приводу гніватися і не хочу знати про те, що йде погано; і все ж я не в силах влаштувати свої діла так, щоб не наражатися на якесь прикре відкриття. Гульцятство, яке від мене найбільше хтось приховує, мені, власне, найліпше відоме: воно буває таке, що сам я, для зменшення зла, повинен помагати ховати кінці у воду. Це все – нікчемні уколи, іноді суші дрібниці, але це таки уколи. Найдрібніші і найжалюгідніші клопоти найдокучливіші: як малі буквиці найбільше ріжуть очі, так і малі справи найбільше дошкуляють. Тьма дрібних досад більше дратує, ніж навальність одної, найбільшої. І чим твердіші і гостріші ці домашні терні, тим болісніші і несподіваніші їхні уколи, що заскочують нас зненацька.

Я не філософ: зло гнітить мене своєю вагою, а вага залежить так само від форми, як від змісту, не раз навіть більше. Якщо я витриваліший, ніж загал, то я і свідоміший: словом, ці всі недолі, якщо мене не ранять, то в кожному разі допікають. Життя – штука ніжна і вразлива. Коли я піддаюся горю (*адже хто втратив самовладу, тому більше себе не стримати, Сенека, Листи, 13*) навіть з якоїсь блаженської причини, у мене розливається жовч, я роз'ятрююся і дратуюся власним коштом, хапаючись за усе, що попадеться, і нагромаджуючи одне на одне, аби лиш знайти собі поживу.

Крапля камінь довбе.

Лукрецій, Про природу речей, I, 307

Пер. Миколи Зерова

Ці краплі, ненастанно падаючи, точать мене. Щоденні прикрощі ніколи не бувають дрібними. Вони безконечні, і з ними не

справитися, надто коли їхнє джерело – ваші домівники, вічно присутні і невідлучні. Коли я зважую свої справи здалеку і в цілому, мені здається (може, тому що пам'ять не бачить усього докладно), що вони йшли до цієї пори успішніше, ніж я міг на те розраховувати і того сподіватися. Здалеку видно більше, ніж це є насправді: я переоцінюю власне щастя. Але коли я весь у роботі, коли бачу дію всіх пружинок,

Перебирає в душі своїй всякі думки і турботи.

Вергілій, Енеїда, V, 720

Пер. Михайла Білика

тоді мене непокоїть і гризе тисяча речей. Занехаяти їх мені дуже легко, займатися ними без мук важко. Сущє лихо перебувати там, де все, що бачиш, забиває тобі голову і торкається тебе: куди миліше заживати радощів і втіх у чужому домі, бо там їх смакуєш безпосередніше, ніж у себе вдома. Коли Діогена спитали, яке вино смакує йому найбільше, він відповів зовсім у моєму дусі: «Чуже».

Батько мій, мешкаючи в Монтені, де він народився, любив бавитися будівництвом. Щодо мене, то в усьому віданні домашніми справами я намагаюся послуговуватися його прикладом і звичаєм і, наскільки можу, привчаю до того і моїх спадкоємців. І я зробив би для нього куди більше, якби мав таку змогу. Я пишаюся, що його воля і досі виявляє на мене вплив і беззастережно виконується. Хай не дасть Господь, щоб у Монтені, поки він у моїх руках, я з недбальства упустив хоч що-небудь з того, чим міг би пошанувати такого чудового батька! Якщо я клопотався тим, щоб докінчити якийсь старий зруб або вивести частину зле оздобленого фасаду, то тільки з огляду на його задум, ніж для власної втіхи. Шкода, що з лінивства я не вів роботи далі і не довів до кінця багато гарних починань, які залишив мені батько, тим паче, що треба зважити, що я спадкоємець роду і останній докладав до цього рук. А щодо особистого замилювання, то ані ця втіха будівництва, яке славить так багато людей, ані полювання, ані садівництво, ані інші сільські розкоші не здатні занадто мене забави-

ти: що зрештою я маю собі за зле, як усі інші погляди, які мені невігідні. Я не лише дбаю про те, щоб вони були сильні і вчені глибокій ученості, а й щоб були легкі і життєздатні. Вони досить правдиві і здорові, якщо милі й корисні.

Дехто, чуючи, як я нарікаю на свою цілковиту нездатність господарювати, вважає, що все це з погорди і що я й досі не знаю звичайного рільничого реманенту, пори польових робіт, їхньої послідовності, не знаю, як роблять мої вина, як щепляться дерева, не знаю назв і зовнішнього вигляду зілля і плодів, не маю поняття про готування страв, які я їм, про назви і ціну тканин, що йдуть мені на одяг, бо в мене в серці така собі висока наука. Такі розмови доводять мене до люті: це була б з мого боку звичайна дурість, вірніше, тупість, ніж похвалка. Я волів би бути добрим конюхом, ніж добрим логіком:

*Чом би не взятись тобі за те, що корисне,
Плести корзини з лози чи з очерету зеленого?*

Вергілій, Еклоги, II, 71-72

Ми забиваємо собі памороки цілістю і причинами, найзагальнішими справами, що чудово обходяться і без нас, і занебдуємо нашу власну справу і самого Мішеля, який нам усе-таки ближче, ніж будь-хто інший. Так ось, як казав, найчастіше я сиджу у себе вдома, і був радий, якби мені тут подобалося більше, ніж деінде.

*Ось куди я йду, щоб зустріти старість;
Війни бачив я, находивсь, наплававсь –
Час одпочити.*

Горацій, Оди, II, 6, 6

Пер. Андрія Содомори

Не знаю, чи дійду коли до цього. Я був би радий, якби покійний батько замість якоїсь частки спадщини передав мені ту палку любов, яку на старості він укладав у господарство. Він був по-справжньому щасливий, бо тримав свої прагнення у шорах своєї долі і умів радіти тому, що мав. Хай би мене потім висока політична філософія лаяла на всі заставки за вульгарність і яловість мого заняття, якщо я здолаю, як він, знайти смак у них!

Я дотримуюся тієї думки, що найдостойніша діяльність – це служити громаді і приносити користь багатьом. *Плоди хисту, доблесті і всякого іншого обдарування здаються нам найсолодшими, коли ми ділимося ними з кимось іншим. Цицерон, Про дружбу, 19.* Щодо мене, то я зрікаюся цього, почасти свідомо (так само, як я бачу важливість такого заняття, так бачу і брак моїх сил; сам Платон, найбільший знавець усяких державних справ, тримався осторонь від практики), почасти з боягузтва. Мені досить тішитися довколишнім світом, не обтяжуючи себе клопотом про нього; я живу життям, яке зовсім безвинне і не є тягарем ні мені, ні ближнім.

Ніколи жодна людина не здалася б так цілковито і безтурботно на опіку і волю іншого, як це вчинив би я, якби мав на кого звіритися. Одним з моїх прагнень у нинішній хвилі було б знайти зятя, який умів би прихистити мої старечі роки і приспати їх, у чиї руки я передав би повноправне керування і користування моїм майном і всі мої доходи, тільки б натомість він віддав щире, вдячне і приязне серце. Та ба, ми живемо у світі, де віра навіть у власних дітках – річ незнана.

Хто глядить мою саковку у подорожі, має її в своєму розпорядженні повністю і безконтрольно. Зрештою так само він міг би мене ошукати і тоді, коли б він давав мені звіт; якщо він не сам дідько, моя цілковита довіра зобов'язує бути чесним. *Багато хто навчився ошукувати інших тому, що боявся сам бути ошуканим, і через свою підозрілість дав іншим право грішити. Сенека, Листи, 8.* Звична впевненість, до якої я тікаю з моїми людьми, це несвідомість: я не припускаю зла, аж поки його не побачу. Більшу довіру я покладаю на молодих, бо вони здаються мені менше зараженими лихим прикладом. Я волію почути по впливі двох місяців, що я витратив чотириста еку, ніж щовечора мені вислуховувати про якісь там три, п'ять чи сім еку: однаке я не думаю, щоб при цьому звичаю мене обкрадали не більше і не менше, ніж когось іншого. Щоправда, я сам докладаю рук до свого невідання; навмисно підтримую у собі певну неясність і несвідомість щодо своїх гро-

шей, і дещо я навіть задоволений, що можу сумніватися. Треба залишити трохи місця і нечесності і нетямі служби. Якщо нам взагалі вистачає на задоволення наших потреб, то хай з цих щедрот фортуни і їм щось прилипне до пальців: щось на взір тих, що збирають колоски в полі. Зрештою я не стільки ціную ретельність моїх людей, скільки не зважаю на завдану ними шкоду. Яке гидомирне й безглузде заняття лічити гроші, милуватися на них, складаючи на купки, зважуючи і знову перераховуючи! Ось, воістину, шлях, яким скрадається скупарство.

От уже вісімнадцять років, відколи я керую майном, я так і не переборов себе, щоб переглянути папери і реєстри найважливіших справ, з необхідності переданих на мою голову та опіку. І це не філософська зневага до земних і минутих благ; я аж ніяк не маю вишуканого смаку і ціную їх щонайменше настільки, наскільки вони варті; ні, тут просто лінощі, легковажність і непростенне недбальство. Чого я тільки не зробив, аби лиш не читати якогось контракту, аби лиш не порпатися в закурених паперах, я, невільник свого ремесла, або, ще гірше, невільник справ чужих, як чинять стільки людей на малий гріш? Нічого для себе я так не ціную, як працю й турботу, і я б хотів до всього збайдужіти і геть зледащіти. Усе це добре зваживши, не знаю, чи при моїх уподобаннях і жеребі, і тих прикрощах, що я мушу терпіти від справ, від челяді й близьких, не більше приниження, болю і гіркоти, ніж би їх завдавала залежність від людини вищої, яка дбала б про мене, не вельми силуючи мою волю. *Рабство – це підкорення душі кволої і ницької, безвольної. Цицерон, Парадокси, V, 1.* Кратес учинив гірше: адже він просто кинувся у свободу убогства, щоб позбутися господарських клопотів і доук.

Я б цього не зробив; убогство я ненавиджу нарівні з терпінням, але охоче згодився б змінити спосіб життя на інший, не такий панський і клопітний.

Відлучаючись з дому, я збуваюся таких думок; я б легше пережив обвал цілої вежі, ніж, будучи присутнім, падіння одної дахівки. Душа моя легко перенесе таке звіддала, але, залишаю-

чись на місці, побивається як душа простого хлопа. Криво напнута попруга, стрепенний ремінець, який б'є по нозі, на цілий день вибиває мене з рівноваги. Я умію озброїти проти прикрощів розум, але очі мене не слухаються.

Чуття, о боги, чуття!

Коли я вдома, я відповідаю за все, що йде криво. Небагато є дідичів (я мовлю про людей середньої долі, як моя), а як існують такі, я заздрю їм, які можуть покластися на іншого так, щоб їм не залилася значна частка тягаря. Це легко забирає щось від гречності, яку я виявляю до гостей; не раз мені траплялося затримати когось довше моєю кухнею, ніж гречністю, як це буває у таких настир! Це позбавляє і втіхи, яку я міг би зазнавати вдома від одвідин і товариства приятелів. Дурна це роль господаря дому, коли бачать, як він клопочеться по господарству, як шепоче на вухо одному служникові, а іншому погрожує очима; такі речі повинні плинути непомітно і нібито буденним ходом. Отож мені здається непристойним забавляти гостей розмовою про прийняття, якого дознали, так ніби перепрошувати за нього чи похвалитися ним. Я люблю порядок і охайність

*Щоб ти, наче в дзеркалі, в кухлі, тарілці
Бачив себе.*

Горацій, Послання, I, 5, 23

Пер. Андрія Содомори

більше, ніж пишноту; а в себе я зважаю на те, що потрібне, і мало на розкіш. Коли в чужому домі пахолок почубиться з іншим, коли хтось із них виверне полумисок, ви тільки смієтесь; і солодко дрімаєте, поки господар укладає з маршалком меню вашого завтрашнього сніданку.

Я мовлю лише про себе; а проте добре знаю, яку розвагу й утіху справляє декому мирне, успішне, добре налагоджене господарство; я зовсім не хочу обтяжувати деякі речі власними промахами і прикрощами, ані відпиратися Платона, який за найщасливіше заняття для кожного вважає «провадити без людської кривди свої особисті справи».

Коли я мандрую, мені застається думати лише про себе і про те, як ужити свої гроші; це дається залагодити лише одним способом. Для призбирання капіталу потрібно багато талентів; на цьому я не розуміюся. Але на витрачання я дещо тямлю, як і на тому, щоб уміти вчасно витратити, а це найважливіша річ; але якладаю в це надто багато марнославства, через що мої витрати дуже нерівні і несумірні і виходять за межу розумного, як у той, так і в той бік. Якщо є нагода витратити з блиском і користю, я йду на будь-які трати; так само я неймовірно скуплюся, якщо нічого не світить і не вабить. Хай би там що, штука чи природа, ця схильність, що змушує нас жити з оглядкою на інших, завдає нам більше злого, ніж доброго. Ми зрікаємося певних вигод, аби лиш не прошпетитися перед громадською думкою. Не стільки дбаємо про те, як це відбувається в нас самих і в дійсності, скільки уявляється людській свідомості. Навіть духовне багатство і мудрість здаються нам безплідними, якщо вони відомі тільки нам, не об'являючись чужим очам. Є люди, чиє золото плине потужним струменем у підземних жилах, зате інші виклепують усе його у бляху і листки; отож, ув одних гріш лічиться за таляр, а в інших – навпаки; бо світ цінує вартість і вжиток залежно від вигляду і показу. Всяка пильна турбота про багатство відгонить скупість: навіть сам його вжиток і надто акуратна і нарочита щедрість; воно не варте такого клопітного дбання й уваги. Хто хоче витратити свої кошти розумно, той повсякчас має давати видавцем. Бережливість чи гайнування самі по собі речі байдужі; вони прибирають кольору зла чи добра залежно від забарвлення нашої волі.

Інша причина, яка заохочує мене до цих поїздок, це трудність узгодження мого життя з нинішнім політичним звичаєм нашого краю. Я б легко переболів те зіпсуття, що стосується громадського добра,

*Часи ще гірші за залізний вік,
І злочинам природа не знайшла
Імення, не назвала мінералом.*

Ювенал, XIII, 28-30

але щодо мого власного, ні: особисто я забагато від цього терплю. В околицях, де я мешкаю, внаслідок тривалої сваволі до-

машніх воєн ми помалу закрістилися у такій потворній формі державного ладу,

Де змішалось, що гоже і що не гоже.

Вергілій, Георгіки, I, 505

аж дивно, що вона може існувати.

*В зброї вони обробляють ріллю й нову здобичу завжди
Люблять шукати собі і жити лише із грабунку.*

Вергілій, Енеїда, VII, 748

Пер. Михайла Білика

З нашого прикладу я бачу, що людські спільноти за будь-яку ціну прагнуть того, щоб триматися одне одного і гуртуватися. Хоч би в якій би формі їх укладали, вони громадаються і лаштуються, тіснячись і штовхаючись: як безформні тіла, запхані абияк, без усякого ладу, до кишені, самі по собі вкладаються одне біля одного і перемішуються, і при цьому іноді краще, ніж коли б їх поклали туди найвміліші руки. Цар Філіп зібрав одного разу юрбу найдурніших і найпослідущих людей, яких тільки міг розшукати, і оселив їх у збудованому для них місті, назвавши його від їхнього імення; припускаю, що й вони створили із самих своїх пороків державну будову і якесь справедливе і складне суспільство. Я дивлюся щодня не на один учинок, не на два, не на три і не на сотню, а на скрізь освячені і поширені звичаї, такі дикі, особливо своєю жорстокістю і безчесністю (для мене це найгірший вид злочинів!), що не можу думати про них без здригання. Однак я люблююся ними, мабуть, не менше, ніж ненавиджу їх. Ці нечувані лиходійства так само відмічені печаттю душевної могуті і непохитності, як і печаттю розперезаності й облуди. Нужда злютовує людей і збирає до купи: цей випадковий шов переростає далі в закони. Бували закони дикі понад усі помисли уяви, а проте вони утримували громаду у здоров'ї й тривалості ліпше, ніж здолали б це вчинити Платони й Аристотелі. Звісно, всі ці суспільні устрої, вигадані розумом, у практиці виявляються смішними і нездарними.

Оті затяті і безконечні суперечки про найкращу форму громадського ладу і про норми положень, здатні нас згуртувати, це

суперечки, корисні для розумових управ: як у науках є багато предметів, суть яких міститься лиш у розважаннях і диспутах і які не мають жодного життя поза тим. Не один законопроект був би доречний у якомусь новому світі, але ми маємо справу з людьми, уже сформованими і приналежними до певних звичаїв; адже ми не творимо людей, як Пірра чи Кадм. І якби ми мали спосіб, як їх виправляти і перевиховувати, все одно ми не змогли б вибити їх зі звичної колії інакше, як коштом цілковитої руїни. Солонякось спитали, чи він дав атенцям найкращі закони, які тільки міг. «Авжеж, – відповів він, – найкращі із тих, які б вони знесли».

Варрон виправдується в такий самий спосіб: якби він мав писати знову про релігію, він сказав би все, що про це думає; та оскільки вона прийнята і готова, він говоритиме про неї радше згідно зі звичаєм, ніж із натурою.

Не лише в уяві, а й у самій істоті добірна і найкраща політична форма для кожного народу та, в якій він міг досі вижити. Особливість і суттєва вигідність її залежить від звичаю. Ми охоче нарікаємо на нинішню долю. І все ж я вважаю, що прагнути влади небагатьох у народній державі, де править народ, або знову в монархії іншого уряду – це злочин чи шаленство.

Свій рідний край повинен ти любити:

Шануй царя, як він біля стерна,

Республіку, як люду власть дана,

Раз випало тобі під ними жити.

Так мовив добрий пан Пібрак, якого ми втратили недавно, такий високий ум, таких здорових поглядів, таких людських звичаїв! Ця утрата, як і одночасний відхід пана де Фуа, згуба дуже велика для нашої корони. Не знаю, чи Франція зможе здобутися на нову пару людей, таку саму щодо ширості й обдарованості двох гасконців, щоб так, як вони, уміли порадою служити королю. Це були різні, але однаково високі душі, і для нашої доби надто рідкісні і прекрасні, скроєні кожна на свій лад. Воістину, хто нам їх послав у цю добу, таких чужих і таких далеких нашої відсутості і бурям?

Ніщо так не загрожує існуванню держави, як новаторства; всякі переміни вигідні лише несправедливості і тиранії. Коли якась частина пожолобиться, її можна випрямити, можна зарадити, щоб зміна і природне всьому псування не віддалили нас занадто від наших початків і основ. Але братися перетоплювати наново таку велику масу і міняти підмурок такої будови – значить замазувати мальовидло, прагнути його очистити. Це значить поправляти окремі помилки повсюдним сум'яттям, лікувати хворобу смертю; *змагаючи не стільки до зміни існуючого ладу, скільки до його спотворення. Цицерон, Про обов'язки, II, 1.* Світ не здатний сам вилікуватися; він такий нетерплячий до всього, що його гнітить, що жадає лише позбутися того будь-якою ціною. Позбуття нинішнього зла не є зціленням, якщо не спостерігається загального поліпшення стану здоров'я.

Мета хірурга не в тім, щоб убити мертву тканину; це тільки спосіб лікування. Його мета відродити здорову і повернути членам природне благополуччя. Хто жадає лише усунути те, що йому допікає, тому це вийде боком; благо не обов'язково йде слідом за злом; за ним може наступити і нове зло, та ще й гірше. Так сталося з убивцями Цезаря, які ввергли республіку у таку біду, що довелося їм жалкувати за скоєне ними. Багатьом особам згодом, аж до наших часів, сталося те саме: сьогочасна Франція могла б про це щось повідати. Всі значні переміни стрясають державою і розкладають її.

Хто б спробував одразу взятися до зцілення і задумався б над тим, як це зробити, охолов би незабаром у своїй затії. Пакувій Колавій поклав край такому жалюгідному наміру просто блискуче. Його співгромадяни повстали проти зверхників; він, особа велими впливова у місті Капуї, зумів замкнути у палаці сенат, і, скликавши люд на майдан, ознаймив, що прийшов день, коли вони без усякої перешкоди можуть помститися на тиранах, які так довго їх гнобили, бо вони тепер у його руках, самотні і беззбройні. Відтак ухвалено, щоб їх виводили по жеребку одного за одним; про кожного з них люд виноситиме окрему постанову, виконуючи на місці

присуд; одночасно треба ставити на місце покараного когось із добропорядних громадян, аби крісло не залишалося порожнє. Ледве почули ім'я першого сенатора, враз підійнявся крик загального незадоволення. «Добре бачу, – сказав Пакувій, – що його треба усунути; це злий чоловік; пошукаймо ж доброго на його місце». Нараз запанувала тиша: кожен постав перед клопотом вибору. Хтось сміливіший назвав кандидата, але тут же ще дружніше залунали голоси, настроєні проти нього: наведено сто вад і справедливих причин, щоб його відкинути. Пристрасті розгорілися ще більше, коли перейшли до другого і третього сенатора: стільки ж незгоди у виборі, скільки єдності в поваленні. Врешті, втомившись від марної бучі, зачали то той, то той помалу зникати, кожен несучи в душі переконання, що застаріле і добре знайоме зло завжди краще за зло нове і незвідане. Чого ми тільки не робили, щоб дійти до такого сумного висновку?

*Але ж – о сором! – скільки-то ран завдав
Брат брату в Римі! Що ж бо спиною нас?
На що не йшли ми, нечестиві?
Хто вже занесений меч одкинув
Задля богів хоч?*

Горацій, Оди, 35, 33-38

Пер. Андрія Содомори

Та все ж я не зважуюся сказати:

*Візьмись сама богиня Спасіння,
Не спасла б цього роду й вона.*

Теренцій, Брати, IV, 244-245

Ми, мабуть, ще не дійшли до останньої межі. Як треба берегти державу – це, мабуть, перевищує нашу тямку. Будова суспільства, за Платоном, це річ потужна і важка для розв'язання. Нерідко вона існує й далі, попри смертельні і внутрішні хвороби, попри безчесність несправедливих законів, попри тиранію, попри зловживання і невігластво посадовців, сваволю і розперезаність люду.

У всіх наших мінливостях долі ми звертаємо зори до того, що над нами, і дивимося на тих, кому краще, ніж нам; порівняймо ж

себе з тим, що під нами; нема такого нетяги, який не знайшов би тисячі прикладів для потіхи. Наша провина, що ми не любимо дивитись на те, що перед нами, а більше любимо дивитися на те, що поза нами, більше думаємо про майбутнє лихо, ніж про минуле. «Якби хтось, – говорив Солон, – зібрав в одну купу усі нещастя, то не знайшлося б жодної душі, яка б воліла за краще зостатися у своєму горі, аби лиш не брати участі у законному поділі купи напастей і не дістати свого паю». Наша держава хвора: проте бували держави ще хворіші і не померли. Боги грають нами ніби в опуку і перекидають нас з рук до рук:

Людьми гуляють боги мов м'ячем.

Плавт, Полоненики, Пролог, 24

Зірки обрали державу римську, аби на її прикладі показати свою потугу. Вона містить у собі всі форми і пригоди, яких тільки може зазнати держава, все, що приносить лад і нелад, доля і недоля. Кому пристало побиватися за свій жереб, бачучи потрясіння і розрухи, які нуртували тим краєм і які він переніс? Якщо панування на великих просторах є ознакою здоров'я і міцності держави (у чому я принаймні не переконаний і поділяю судження Ісократ, який радив Ніоклу не заздрити державцям, що панують над великими землями, а заздрити тим, які зуміли добре дбати про те, що припало на їхню долю), то Рим ніколи не був здоровіший, ніж у той час, коли йому нездужалося. Найгірше врядування було для нього найблагодатніше. За перших цезарів у ньому ледве можна добачити образ якихось законів; найстрашніша і найбезглуздіша мішанина, яку тільки можна собі уявити. І все ж він усе виніс і вижив, і то не як монархія, замкнута у своїх межах, а як зліпок народів, таких різних, таких віддалених, таких ворожих одне до одного, так незграбно керованих, так підступно підбитих:

Жодному людові не дає доля

Карати тих, хто панує

На суші і морі.

Лукан, I, 138-140

Не все падає, що хитається. Кістяк такого великого тіла тримається не на одному цвяхові, а на безлічі їх, тримається самою давниною як ота стара будова, якій вік надгриз підпору, та ще й стоїть без вапна і цементу і держить себе власною вагою,

*Вже не вритий цупким корінням,
Лиш вагою своєю тримається.*

Лукан, I, 138

Ба більше, не є доброю мірою зважати лише на фланги і рови, коли оцінюєш надійність фортеці. Треба глянути, звідки є доступ, у якому стані обложники: мало який корабель тоне від свого тягара без чужої допомоги. Отож окиньмо очима по видноколу: все розвалюється круг нас. У всіх великих державах, які ми знаємо, чи то у християнщині, чи деінде, пригляньтесь тільки: усюди можна вгледіти виразну загрозу змін і загибелі:

*Й у них свої трупи, й по них пролетіла
Буря.*

Вергілій, Енеїда, XI, 422

Пер. Михайла Білика

Легко астрологам застерігати нас, своїм звичаєм, про великі перемини і близькі перетворення. Їхню ворожбу й так уже видно і на дотик відчутно; не треба по них сягати аж до неба. Не лише ми можемо черпати потіху в тому повсюдному братерстві загрози і лиха, а також і якусь надію на виживання нашого краю; бо в порядку речей нічого не впаде там, де все падає. Загальна хвороба є здоров'ям окремих членів: одностайність є власністю, противною розпаду. Щодо мене, то я не впадаю у розпач, і мені здається, ніби я бачу для нас шлях порятунку:

*Можливо з волі безсмертних
На добре вийде все в свій час.*

Горацій, Еподи, 13, 7

Пер. Андрія Содомори

Хто знає, чи Бог не захоче, аби сталося так, як з тілом, яке очищається і приходиться до кращого стану через тривалі й тяжкі хвороби, що повертають йому повніше і міцніше здоров'я, ніж те,

яке вони у нього відняли? Найбільше мене втішає те, що, вивчивши симптоми нашої хвороби, я стільки бачу серед них природних і посланих самим небом, так само як і накликаних нашою розпусністю та людським зухвальством. Здавалося б, зірки самі прирекли, що ми проіснували досить довго і вже перейшли покладену нам межу. І ще мене гнітить, що найближче зло, яке нам загрожує, це не перетворення у цілу і збиту масу, а її розпад і розпорошення: найстрашніша небезпека!

Базикаючи тут, що мені слина на язик принесе, я боюся зради з боку пам'яті: чи з неуваги не змушує вона мене двічі писати про одне й те саме. Не люблю переглядати написане, не втикаю ніколи, хіба що з великою прикрістю, того що раз мені випорснуло з під пера. Отож я не приношу сюди жодної нової науки; це все утерті і заяложені думки: і через те, що вони спадали мені мало не сотні разів, я боюся, що я, може, їх десь уже наводив. Повторення завше докучає, навіть у самого Гомера; але воно просто згубне, коли йдеться про речі малоістотні і скороминущі. Не люблю втовкмачування у голову навіть корисних мислей, як у Сенеки, не до вподоби мені хвороблива звичка його стоїчної школи за кожної нагоди приточувати довго і широко засади і передумови і повторювати знову і знову загальники, звичні доводи і підстави. Моя пам'ять страшенно погіршується з кожним днем:

Спраглий,

Я спив до дна напій якийсь,

Здатний усі почуття летейським сном оповити.

Горацій, Еподи, XIV, 3

Пер. Андрія Содомори

Доведеться віднині (дотепер, слава Богу, великих прикрощів я не мав), як інші шукають часу і здатності подумати, що їм сказати, мені, навпаки, уникати всіх приготувань зі страху, щоб я не взяв на себе якогось зобов'язання, від якого я б цілком залежав. Свідомість пут і неволі збиває мене з тропи, а також залежність від такого немічного знаряддя, як пам'ять. Ота історія, яку я, скільки не читаю, вражає моє природне чуття: Лінкест, обвинува-

чений у змові проти Олександра, постав за звичаєм перед військом, щоб воно могло вислухати його виправдання. Він мав у голові цілу промову; однак ледве, затинаячись і йойкаючи, сказав кілька слів і все більше збивався, борючись зі своєю пам'яттю і силкуючись її опанувати, найближчі від нього вояки кинулися на нього і забили його ударами списів, вважаючи, що вина його ясна. Його заціпеніння та німоту сприйнято як визнання: адже у в'язниці він мав досить дозвілля, аби зібратися з думками, отже, його підвела не забудькуватість – совість скувала йому язик і забрала останню мужність. Оце гарний мені вирок! А тим часом саме місце, скупчення стількох людей, могли збити, коли ідеться лише про честолюбство, доброго адвоката, а що вже говорити про виступ, від якого залежало життя?

Щодо мене, то самого того, що я чую себе зв'язаним тим, що сказати, досить, щоб мене вибити з колії. Коли я ввіряю і припоручаю себе пам'яті, я тримаюся її так міцно, що пригнічую її: вона вгинається під тягарем. Як тільки опускаюся на неї, одразу втрачаю рівновагу, так що просто не можу опам'ятатися. Не раз я попадав у великий клопіт, аби приховати ті пута, які мене сковують, тим паче, що, виступаючи, я прагну говорити цілком невимушено, і вживаючи слова і жести, ніби випадкові і стихійні, породжені даними обставинами. Я волію вже краще нічого не сказати, що було чогось варте, ніж показати, що я підготувався: річ мало-пристойна, надто для людей мого стану, та ще й надто відповідальна для когось, хто не вміє на себе покластися. Підготування породжує більше надій, ніж їх справджуєш: не раз чоловік по-дурному розхристується аж до куцини, аби у ній скочити ліпше, ніж у повному панцері. *Ніщо так не шкодить охочим справити гарне враження, як покладені на нього надії. Цицерон, Академічні питання, II, 4.* Існує письмове свідоцтво про оратора Куріона: хоча він розбивав промову свою на три чи чотири часті і визначав кількість основних тез і доводів, з ним усе-таки нерідко траплялося, що він щось забував чи додавав нове. Я завжди остерігався попасти в таку халепу, ненавидячи всілякі застере-

ження і приписи, і не лише з недовіри до своєї пам'яті, а також і тому, що це все надто надумане і штучне. *Воєнним людям личить простота. Квінтіліан, Навчання оратора, XI, 1.* Зрештою я поклявся ніколи більше не виступати на почесних зібраннях. Якщо ж читати свою промову по писаному, то поминаючи, що це виглядає бездарно, воно ще й не вигідне для промовця, який міг би підсилити слова й жестами. Ще менше можу я розраховувати на приплив натхнення: воно в мене важке і неповоротке, і мені не знайтись за складних і значних обставин.

Дозволь же, читальнику, вільно розростатися цим *Пробам* і стерпи цей третій додаток до мого малярства. Я добавляю, але не поправляю. По-перше, вважаю, що той, хто віддає всьому світові до рук свій твір, по-моєму, геть утрачав на нього права. Хай, якщо може, висловиться краще десь деінде, але хай не спотворює роботи, яку продав. Купувати у таких людей треба тільки по їхній смерті. Хай вони добре подумають, перш ніж з чимось виступати: хто їх наглисть?

Моя книга завжди та сама, з тим винятком, що в міру того як вона появляється заново, то щоб набувач не відходив цілком упорожні, я дозволяю собі причепити до неї (адже вона сама по собі лише крамничка з усяким товаром) якусь нову оздобу. Це лише причинки, які принаймні не порушують її первісної форми, а додають якоїсь особливої вартості кожній наступній, з допомогою якоїсь амбітної дрібнички. Звідси легко може виникнути деяке зміщення хронології, бо мої приповістки вписуються як прийдеться і не завше за віком.

По-друге, як ідеться про мене, я боюся втратити на обміні: мій розум не завжди простує вперед, іноді повзе і рака. Я довіряю своїм вигадкам не більше від того, що вони спадають мені у голову за другим і третім наворотом, ніж коли явилися мені вперше, а не тому, що нинішніх більше, ніж минулих. Нерідко ми поправляємо себе так само недоречно, як поправляємо інших. Я постарівся на чимало літ від першого оголошення друком моєї книжки, яке припало на рік тисяча п'ятсот вісімдесятий: але сумніваю-

ся, щоб я помудрішав бодай на один цаль. Я теперішній і я тодішній – то дві істоти: яка краща, не мені судити. Гарно було б бути старим, якби ми йшли лише на поправку. Але наш рух якийсь пияцький, хиткий, хибкий, недоладний, або як рух тростинки, яку постійно колише, як хоча, вітер. Антиох палко виступав на захист Академії; одначе на старості перейшов до іншого табору; за якою з цих двох думок я не піду, хіба я не завше ступлю у слід Антиохові? Усталивши наперед сумнів, прагнути усталити певність людських поглядів, чи не означає це усталити сумнів, а не певність? І чи не значить це прирікати на те, що якби людині дано було пожити ще один вік, вона і тоді здатна на раптові захоплення, не тим, що краще, а тим, що інше.

Доброзичливість читальників додала мені трохи більше смілості, ніж я від себе сподівався. Але чого я боюся найбільше, то це переситу; я волів би радше дражнити, ніж нудити, як це сталося з одним ученим за мого часу. Похвала завше любя, від кого б вона не походила, але щоб по-справжньому навітшатися нею, треба собі здавати справу з її причини. Навіть вади можна використати для піддобрювання. Загальне і посполите визнання попадає пальцем у небо; я міг би сміливо сказати, що в мою добу найгірша писанина підносилася всіма на щит найбільше. Звичайно, я вдячний порядним людям, які рачать ласкавим оком поглянути на мої кволі зусилля. Нема речі, в якій прогріхи обробки давалися взнаки так явно, як тоді, коли матеріал не може сам за себе постояти. Не присікуйся ж до мене, читальнику, за ті з них, які закралися сюди з примхи і з недбальства когось іншого: кожна рука, кожний робітник приносить свої власні. Я не втручаюся ні в правопис (я наказую лише не відступати від давнього), ані в пунктуацію: у мене малий досвід і в тому, і в тому. Там, де мені затушовують усякий сенс, мене не дуже обходить, бо тут з мене знімається бодай відповідальність; але там, де його спотворюють або вивертають по-своєму, як це часто трапляється, там мене ріжуть без ножа. Принаймні, якщо те чи інше слівце не круте, як на мою міру, порядна людина не повинна сприймати його за моє. Хто знає, як мало я посидючий і

як у всьому керуюся вигодою, той легко повірить, що я охочіше продиктую ще стільки інших *Проб*, аби лиш не змушувати себе переглядати давнє для таких блаженьких поправок.

Я вже казав, що, спущений у найглибшу рудню, щоб добувати новий метал, я не тільки позбавлений всякого спілкування з людьми відмінного звичаю, ніж мій, та інших вірувань (через які вони пов'язані всі одним вузлом, що виключає можливість пов'язання подібним вузлом з іншими людьми); з другого ж боку, я не відчуваю себе безпечним серед тих людей, яким усе стало дозволене і які не можуть уже погіршити свого становища перед законом, внаслідок чого дозволяють собі найбільші зухвальства. Враховуючи всі загальні обставини, що стосуються мене, я не бачу нікого серед нас, кому оборона прав обходилася в утрачених зисках і в завданій шкоді, як кажуть правники, більше, ніж мені. Не один, який дуже дметься і хизується своїм запалом і затятістю, як точно все зважити, чинить менше чи більше, ніж я. Дім мій завжди був вільний, кожному приступний і гостинний (я не дав себе підбити на те, щоб зробити його знаряддям війни, і якщо беру у ній якусь діяльну участь, то лише там, де точиться вона найдалше від моїх рідних сторін). Як такий він завоював собі досить повсюдної прихильності, отож негарно було б непокоїти мене на моєму смітнику. Я вважаю це за чудовий шедевр і рідкісний приклад, що він зберігся досі в незайманому стані від крові і грабунку, під час такої довгої бурі, стількох перемін і потрясінь по сусідству. Сказати по ширості, людина мого душевного складу могла б собі радити в якійсь однаковій і сталій політичній ситуації, хоч би якою вона була; звільнитися від свого гарту і незламності, хоч би якими вони були; але ці постійні наїзди і наскоки, вчинені то з одного табору, то знову з другого, і ті постійні мінливості воєнного щастя довкола мене, як до останнього часу, куди більше роз'юшили уми людей у нашій околиці, ніж пом'якшили їх і притупили, стягаючи на мене всілякі небезпеки і нездоланні труднощі.

Отож я цілий і неушкоджений, але мене гнівить, що це вдається радше завдяки моєму щастю, а може, і розважності, аніж силі

правосуддя. Мені не до вподоби, що я перебуваю поза опікою законів і під іншою охороною, ніж право. Справа стоїть так, що я живу більше, ніж на половину, чужою ласкою; далєбі, важка залежність. Я не хочу свою безпеку завдячувати ані доброті і ласкавості можних, яких привертає моя лояльність і незалежність, ані людяності моїх попередників чи особисто моїх. Ну, а якби я був іншим? Якщо моє ставлення і щирість до людей зобов'язують моїх сусідів або родичів, то просто жахливо, що вони можуть поквитатися зі мною, зберігаючи мені життя, і що можуть сказати: «Ми даємо йому волю справляти богослужбу в домовій капличці, бо зруйнували всі навколишні храми; ми дозволяємо йому розпоряджатися майном і життям, бо і він, у потребі, оберігає наших жінок і волів». Здавна припадає нашому домові честь прославляти Лікурга Атенця, який був головним скарбником і охоронником гаманців своїх співгромадян. Отож, по-моєму, нам треба жити під захистом права і влади, а не завдяки чийсь вдячності чи милості. Скільки сміливих людей волило розпрощатися з життям, ніж комусь його завдячувати. Я уникаю брати на себе якісь зобов'язання, найбільше ті, які зв'язують мене обов'язком честі. Мені нічого так не дороге як те, що мені даровано, і через це волю мою обтяжено повинністю вдячності; я куди охочіше приймаю послуги, які можна купити. Це цілком природно: за те я даю тільки гроші, за інше – самого себе.

Узи, накладені на мене честю, здаються мені важчими і тіснішими, ніж юридичне зобов'язання. Мені легше, щоб на мене накидав зашморг нотар, а не я сам. Хіба це природно, що моє сумління чує себе зневоленим у тому, в чому йому просто довірили? В інших речах віра моя нічого не винна, бо їй нічого не позичали: досить тієї довіри і гарантії, про яку подбали поза мною. Я волів би радше повалити мури в'язниці і законів, ніж мур мого слова. Я до забобону скрупульозний у дотриманні обіцянки; тому я люблю давати їх у всьому, але із застереженням і під різними умовами. Навіть тим із них, які самі по собі не важливі, я надаю ваги, що впливає з моєї засади; вона мучить мене і давить власною

вагою. Ба, навіть у речах цілком особистих і вільних, якщо я раз щось скажу, у мене таке відчуття, що я собі це приписую і що подати щось до відома іншому означає наказати це собі. Мені здається, що я обіцяю якусь річ, якщо про неї говорю: тому я рідко ділюся моїми намірами.

Присуд, ухвалений мною мені самому, куди суворіший і жорстокіший, ніж вирок судовий: примус власного сумління стисліший і нещадніший. Повинності, до яких мене змушено, якби я їх не виконував, я виконував не дуже ревно. *Праведний учинок посправжньому праведний лише тоді, коли він добровільний. Цицерон, Про обов'язки, I, 9.* Якщо вчинок не має якогось блиску свободи, в ньому немає ні честі, ні чарів.

Бо те, до чого змушує закон,

Я б і не став охотою сповняти.

Теренцій, Брати, III, 202

До чого мене спонукає конечність, того мені не хочеться, бо *всякий наказ дає більше втіхи тому, хто його віддає, ніж тому, хто його виконує. Валерій Максим, II, 2, 6.* І я знаю таких, які доходять у цьому до явної несправедливості: вони охочіше дають, ніж віддають, охочіше позичають, ніж платять, і не вельми засвідчують повагу тому, кому найбільше зобов'язані. Я не заходжу так далеко, але іноді цим грішу.

Я так люблю відчувати себе вільним від обтяжень і повинностей, що іноді зараховував як зиск вияви невдячності, зневаги і кривди з боку тих, щодо кого, за уподобаннями і через якісь обставини, мав певні обов'язки дружби. Їхню провину щодо себе я сприймав як розплату і звільнення від боргу. І хоч я й далі плачу їм данину, належну з причини благопристойності, проте я знаходжу в цьому велику полегкість, чинячи зі справедливості те, що чинив би із симпатії, і дістаючи змогу дати попуск чомусь усередині з пам'яті і неспокою моєї волі (*мудрому потрібно стримувати пориви своєї приязні, як стримувати біг коня. Цицерон, Про дружбу, 17*), яка, якщо я до когось прихилився, завжди в мені надто пильна і наполеглива, принаймні для людини, котра

неохоче зносить усякий гніт. Ця ощадливість править мені за якусь потіху від шкоди, завданої мені недосконалістю тих, з ким я зв'язаний. Мені, звісно, прикро, що вони втрачають у моїх очах, але зате і я не дуже в програвші, бо і я ощаджую щось від моєї готовності і зобов'язання щодо них. Я не беру нікому за зле, якщо він менше любить своє дитятко за те, що воно лишаювате чи горбате, і не тільки тоді, як воно зле, а й тоді, як воно нещасне і жалюгідне (сам Господь забрав йому те з його природної ціни і вартості), аби лише в цьому охолодженні чуттів зберегти міру і належну справедливість. У моїх очах покревенство не розгрішує вад, а радше їх обтяжує.

Отож, разом узявши, наскільки я розуміюся на науці добродійства і вдячності (а це наука тонка і потрібна у житті), я не бачу особи більш незалежної і менш заслуженої, ніж я до цієї пори. Те, що я винен, я винен просто з повсюдних і природних повинностей; нема людини, яка б з усякого іншого погляду мала чистішу табличку;

Не знав він, сердешний, високих порогів.

Вергілій, Енеїда, XII, 519

Пер. Михайла Білика

Владники дають мені багато, якщо нічого не віднімають у мене, і вони творять мені досить добра, якщо не чинять зла; оце і все, чого я від них жадаю. О, який же я вдячний Пану-Богу за те, що йому було вгодно, аби я дістав прямо від його ласки все, що посилаю, що він утримав цілком за собою усі мої борги! Як ревно молю я святе його милосердя, щоб я ніколи не був винен жодного особливого дання нікому! Благодатна свобода, яка супроводжувала мене так довго! Хай же вона доведе мене до кінця! Я намагаюся не мати ні в кому пильної потреби. *Лиш на тебе вся моя надія. Теренцій, Брати, III, 168.* Це річ, яку кожен може здобути; проте легше ті, кого Господь уберіг від природної і гнітючої нужди. Важко і небезпечно залежати від іншого. Ми самі, найприродніший і найбезпечніший наш притулок, не надто у собі певні. Я не маю нічого мого, окрім самого себе, та й ця власність

частково калікувата і запозичена. Я працюю над собою і формуюся, а також виховую в собі гарт, а це річ найважливіша, і роблю це, коли фортуна до мене ще ласкава, для того, щоб я міг, як усе інше мене підведе, знайти в самому собі опертя.

Гіппій з Еліди запасся не тільки ученістю, аби, дружачи з музами, у разі потреби з радістю віддалитися від усякого товариства, і не тільки знанням філософії, аби навчити свою душу вдовольнятися собою й обходитися по-чоловічому без зовнішніх вигод, як доля так розпорядиться; а він ще й ревно докладав рук до того, щоб навчитися собі готувати, голитися, дбати про одяг, взуття та інші потрібні речі, аби, наскільки змога, покладатися на себе й обійтися без чужої допомоги.

Куди вільніше і веселіше користуємося ми благами позиченими, коли цей ужиток не вимушений і не викликаний потребою і якщо у твоїй волі і в твоїх можливостях досить засобів і способів обійтися і без них.

Я добре знаю себе, і важко мені уявити якусь таку щирю чиюсь щедрість або таку сердечну і некорисливу гостинність, яка не здалася б мені шпетною, тиранічною і не отруєною докором, якби я мусив прийняти їх з konieczності. Як давати є знамено гордоти і вищості, так і брати є знамено підлеглості. Свідомство тому образлива і гостра відповідь, з якою Баязет відкинув Тимурові дари.

А також дари, які султан Солиман прислав султанові Калькутті, вкинули його в такий великий гнів, що він відкинув їх геть, не тільки рішуче від них відмовився, кажучи, що ані він, ані його попередники не мали звичаю приймати і що їхньою справою було давати, та ще й звелів запроторити до льоху посланих з цієї метою послів.

Коли Тетида, говорить Аристотель, запобігає перед Юпітером, коли спартанці стеляться перед атенцями, вони не освіжають пам'ять про добро, яке їм зробили (нагадування завжди не мило), а пам'ять про благодіяння, які самі від них отримали. Ті, яких я бачу, як вони вільно приймають допомогу першого-ліпшого та зобов'язуються тим самим перед ним, не робили б того, якби

так, як я, уміли заживати солодкість широй вольності і якби зважували стільки, скільки треба зважувати, тягар зобов'язання: його, певне, можна іноді оплатити, але розрахуватися годі. Жорстоки пута для когось, хто любить мати вільні руки, розкидаючи їх у всіх напрямках! Знайомі мої, і вищі і нижчі од мене гідністю і станом, знають, чи спіткали коли вони когось менш набридливого, запобігливого, канючливого, а також менш причіпливого од мене. Якщо я такий понад усі нинішні приклади, то це не велике диво, бо на це складається стільки прикмет моєї вдачі: трохи природної гордості, побоювання відмови, скудота потреб і прагнень, нездатність до ведення справ і, нарешті, мої найулюбленіші чесноти – безтурботність і свобода. Звідси я набрався смертельної огиди до того, щоб відчувати себе зв'язаним з кимось або через когось, окрім себе. Перш ніж удатися до доброзичливості іншого в якійсь потребі чи okazії, блаженській чи важливій, я докладаю усіх зусиль, на які тільки здатен, щоб обійтися без цього. Друзі виставляють мене на тяжку випробу, коли наполягають, щоб я попросив щось для них у когось третього. І мені не менш коштує звільнити від зобов'язань когось, хто має його до мене, через те, що я потребую його послуги, ніж зобов'язатися перед тими, хто мені нічого не винен. Якщо виключити цю мову, а також ту другу, щоб не вимагали від мене чогось надто клопітливого і складного (бо всякій турботі я оголосив нещадну війну), я чутливий і одзивний і готовий до послуги. Але ще більше я унікав брати, ніж шукав нагоди давати, що теж, за Аристотелем, набагато легше. Доля мало мені дозволяла робити добро іншим, а те мале, яке дозволила, я вмістив досить погано. Якби вона створила мене для того, щоб я посів якесь почесне місце між людьми, я намагався б збудити любов, а не ляк чи подив. Чи мав би я висловитися ще відвертіше: я стільки б бив на те, щоб бути людям милим, як і на те, щоб бути корисним. Кір вельми мудро, устами свого чудового воєначальника і ще видатнішого філософа, оцінює свою доброту і доброчинність понад доблесть і воєнні трофеї. І Сципіон Старший всюди, де хоче піднести себе у людській думці, ставить своє

добросердя і свою людяність понад одвагу і перемоги, і завше в нього на устах те гарне слово, що й ворогам своїм він дав стільки ж приводів, щоб його полюбили, як і друзі.

Отож я хочу сказати: як і треба комусь чимось завдячувати, то це повинно бути з якоїсь пристойнішої підстави, ніж та, про яку я говорю і яка приписує мені закони цієї страшної війни. Надто дороге те добродійство – уціліти від повної заглади: ось що мене гнітить. Я тисячу разів лягав спати під власним дахом з думкою, що саме цієї ночі мене схоплять і уб'ють, і єдине, про що я благав долю: щоб усе сталося без тривоги і довгого конання. І після своєї вечірньої молитви я не раз гукав:

Жовнір захожий мої родючі виснажить ниви.

Вергілій. Буколіки, I, 71

Пер. Миколи Зерова

Що ж порадити? Я родився тут, я і більшість моїх предків; вони освятили це місце своєю любов'ю і йменням. Ми твердимо в усьому, до чого звикаємо; в такій нужденній долі, як наша, благословенним даром є те при звичаєння, яке притуплює нашу чутливість до численних мук і нападів. Громадянські війни у цьому гірші від усіх інших воєн саме тому, що змушує кожного матися на бачності у своєму власному домі:

*Сумно життя стерегти з поміччю брам лиш і мурів
І убезпечитись тільки міцністю дому свого!*

Овідій, Скорботні елегії, IV, 1, 69-70

Найбільше лихо – відчувати вічний гніт навіть у цьому обійсті і домашньому спочинку. Місцевість, де я мешкаю, – постійна арена наших смут і заворушень: тут вони найраніше вибухають і згодом знов загасають, і справжнього миру тут ніколи не видно.

Люди й тепер, хоч і мир вже панує, воєн бояться.

Овідій, Скорботні пісні, III, 10,

*Тільки фортуна порушує мир, зчиняються війни.
Лучче б ти, доле, дала мені жити десь у країні Еос
Чи в кочовому шатрі під зимною Ведмедницею.*

Лукан, I, 356, 251

Іноді в байдужості і в апатії шукаю покріплення проти таких настроїв: вони часом штовхають нас на рішучість. Мені часто трапляється уявляти собі з деякою утіхою смертельні небезпеки і чекати їх. Тупо, безвладно я занурююся в уявну смерть, не розглядаючи і не впізнаючи її, ніби в німу і темну пучину, яка одразу змикається наді мною і сковує мене нездоланим, непробудним, нечулим сном. І те, що настане, як я передбачаю, за швидкою і безболісною смертю, втішає мене куди більше, ніж страшить фактом кончини. Кажуть: як життя не найкраще через те, що довге, так і смерть найкраща та, яка нагла. Мене надто вражає не думка про те, щоб бути мертвим, як звикання з думкою про саме умирання. Я тікаю в цю бурю і поринаю у неї, і думаю, що вона мене осліпить і гвалтовно порве без моєї свідомості. Якби ж то ще відбувалося так, як кажуть садівники, що рожі і фіялки, виростаючи поблизу від цибулі і часнику, стають запашніші, бо вони ссуть і тягнуть до себе з землі всі погані запахи, якби всі зіпсуті натури висмоктали всю трутизну з мого повітря і ґрунту, вони зробили б мене через своє сусідство настільки ж кращим і чистішим; я, може, не в усьому зазнав би від них шкоди! Але се не так, хоч могло би бути правдою бодай настільки, наскільки доброта привабливіша, коли вона рідкість, що ворожнеча і несхожість довкілля посилює і зміцнює прагнення робити добро, і розпалює жагу і славу протиставлення злему. Злодії з ласки своєї не мають до мене надто великої нехоті: і я до них також ні; бо мені довелося б задиратися з цілою купою людей. Таке сумління домує у людях, належних до різних таборів, така жорстокість, зла віра, грабіжництво; і тим гірше, чим воно нікчемніше, боягузливіше і зачаяніше, коли діє під плащиком закону. Мені не такий огидний злочин явний, ніж зрадницький, воєнний, ніж мирний і нібито законний. Лихоманка, накинувшись на наше тіло, нітрохи не погіршила його стану; вогонь уже тлів, тепер спалахнув полум'ям; більше галасу, ніж справжньої біди. Звичайно я відповідаю тим, хто питає про причину моїх мандрів, що я знаю добре, від чого тікаю, але не знаю, чого шукаю. Якщо мені кажуть, що в чужому краю так само може

бути мало здоров'я, як серед нас, і що їхні звичаї варті не більше, ніж наші, я відповідаю: по-перше, малоймовірно, щоб існували

Такі численні злочинів личини,

Вергілій, Георгіки, I, 506

і по-друге, що це все-таки зиск змінити злий стан на непевний і що чужі хвороби не звикли так допікати, як наші.

Я вже не згадую про те, що я б ніколи не дувся так на Францію, аби не дивився на Париж любим оком; він володіє моїм серцем від дитинства. І з ним сталося так, як завше стається з чудовими речами: чим більше згодом я бачив прекрасних міст, тим більше краса його виростає і виграє в моєму серці. Я люблю його самого по собі, і більше в його природному вигляді, ніж приоздобленого чуженецькою пишнотою, люблю його сердечно, аж до лунин і бородавок. Адже я француз лише завдяки цьому великому місту, великому чисельності свого люду, великому щасливою розпологою, але особливо великому і незрівнянному в розмаїтті і багатстві усіх засобів і вигод: це слава Франції, одна з найшляхетніших прикрас світу. Хай відверне від нього Господь наші чвари! Поки місто єдине і ціле, воно відпорне від усякого іншого насильства: я застерігаю, що з усіх партій найгіршою буде та, яка приведе його до незгоди. Я не боюся для нього нічого, окрім нього самого. Я опасуюся за нього стільки ж, скільки за всяку іншу частину нашої держави. Поки воно стоїть, не забракне мені притулку у моїх тарапатах: мені вистачить його, щоб не тужив ні за яким іншим сховком.

Не тим, що так колись сказав Сократ, а тим, що й справді така моя натура (може, не вільна від деякого у цьому перебільшення), я вважаю всіх людей за своїх родичів; я тулю до серця поляка так само, як француза, ставлячи над національними взаєминами взаємини вселюдські і всесвітні. Власне небо не здається мені найнебеснішим. Нав'язані недавно і суто особисті знайомства варті, по-моєму, нітрохи не менше, ніж випадкові і буденні сусідські знайомства. Стосунки, зав'язані з нашого вибору, найчастіше переважають ті, які нам накидає спільність місця проживання чи крові.

Природа породила нас вільними і незалежними; ми самі замикаємося в тісних закамарках, не кажи ти перські царі, що дали обітницю не пити ніякої води, окрім як з річки Хоасп: відмовившись, з недомислу, від свого права вживати будь-яку іншу воду, вони перетворили для себе цілий світ у безводну пустелю. Сократ, будучи на схилку життя, оцінив присуд вигнання за гірший, ніж смертний вирок; я, як здається, ніколи так не зламаюся і ніколи так не прихилюся до свого краю, щоб піти за його прикладом. У життях високих духом людей наводиться багато рис, які я радше ціную, але не люблю; іноді вони бувають такі високі і надлюдські, що здаються мені не те що дивні, а навіть незбагненні. Таке поводження видається мені слабкістю для людини, яка називала весь світ своїм містом; правда, Сократ зневажав мандри, і ніколи його нога не переступала меж Аттики. Ба, більше! Саме він пошкодував грошей, які друзі хотіли пустити на викуп його життя; він відмовився вийти з в'язниці з чужою підмогою, аби не переступити законів, хоча в той час вони були як те дишло, куди повернеш, туди й вийшло. Такі приклади для мене на першому місці: але й з другого я міг би знайти багато в тієї самої особи. Багато з цих рідкісних прикладів перевищують мої можливості, а деякі перевищують навіть можливості моєї тям.

Окрім цих причин, подорож, як мені здається, справа корисна. Душа безперервно вправляється, спостерігаючи речі незнані й нові. Я не раз казав, що не знаю кращої школи життя для формування розуму, ніж ненастанно йому показувати відмінність стількох інших способів життя і дати йому пізнати безконечне розмаїття форм нашої людської природи. При цьому тіло не ледачіє і не зморюється, і цей поміркований рух утримує його в благодатній бадьорості. Незважаючи на мої кольки, я можу сидіти на коні не зсідаючи і не дознаючи змори вісімдесять годин,

Понад сили і понад старості долю.

Вергілій. Енеїда, VI, 114-115.

Пер. Михайла Білика

Нестерпної пори року в мене нема: хіба що докучає жар пекучого сонця; бо парасолька, якими з часів старожитніх римлян послуговуються італійці, більше трудить руку, ніж дає полегшу голові. Хотів би я знати, який це промисел був у персів у давню пору, ще до зародження розкоші, що вони вміли здійсмати свіжий вітер і створювати тінь, за бажанням, як розповідає Ксенофонт. Я люблю дощ і болото, як качка. Зміна повітря і клімату на мене зовсім не впливає: всяка погода для мене однаково добра. Мене мучить лише внутрішній неспокій, який я створюю сам у собі, та вони навідують мене менше під час подорожі.

Мене нелегко зрушити з місця, але, вирядившись у дорогу, ладен мандрувати скільки заманеться. Мені однаково за яке починання братися, велике чи маленьке. Вибратися на день, аби одвідати сусіда, чи на справжню мандрівку мені все одно. Я навчився їздити рідкими привалами, по-гишпанському, одним замахом; якщо вдень велика спека, я проробляю свою дорогу вночі, від заходу і до сходу сонця. Другий звичай, а саме попасати дорогою в спішці й суєті, щоб пообідати, нікуди не годиться, надто коли стоять короткі дні. Моїм коням у цьому краще ведеться. Мене ні разу не підвів жоден кінь, як тільки він витримував перший день. Напуваю їх скрізь, де тільки змога, і стежу лише за тим, щоб пройшли достатній відтинок шляху і випотіли воду. Тим, хто їде зі мною, моя лінь уставати дає змогу їм обідати, як хочуть, перед виїздом. Що ж до мене, то я їсти не спішу: апетит приходить до мене з їдою, а не інакше; я голодний буваю лише за столом.

Дехто картає мене, що я не перестаю кохатися в цій забаві, хоча жонатий і старий. Вони не мають рації. Найзручніше покидати дім тоді, коли домашні можуть обійтися і без вас, коли в домі панує лад, який не легко порушити. Куди нерозумніше відлучатися, залишаючи вдома доглядачку не дуже надійну і дбалу про те, щоб ходити коло вашого добра.

Найкорисніше і найпочесніше уміння для паніматки – це хатнє господарювання. Я часто бачу жінок скупих, а хазяйновитих мало. Одначе це головна чеснота господині, яку треба szuka-

ти перед усіма іншими, як єдиний посаг, від якого залежить руїна чи процвітання дому. Хай зі мною ніхто не сперечається: відповідно до того, чого мене навчив досвід, я вимагаю від заміжньої жінки, окрім усіх інших чеснот, господарності. Я її випробовую, залишаючи на її руки, під час моєї відсутності, кермо влади. З прикрістю бачу в багатьох подружжях, як пан повертається близько півдня, хмурий і заклопотаний купою справ, а пані ще зачісується і чепуриться на своїй половині. Це пристало королеві, та й то навряд. Смішно і несправедливо, щоб ліни्वство дружин оплачувалося нашою кривавицею і потом. Я гадаю, що не знайдеться людини (наскільки це буде в моїй змозі), яка б користувалася своїм майном так вільно, спокійно і любесенько, як я. Якщо муж постачає матеріал, сама природа жадає, щоб жінки надавали йому форму.

Що ж стосується подружніх взаємин, порушення яких хтось міг би бачити в такій абстиненції, я так не вважаю. Навпаки, це близькість такого роду, яку легко охолоджує постійне перебування разом, а звичка убиває. Всяка чужа жінка здається нам пожадною. Кожен знає з досвіду, що безперервна присутність не справляє тієї втіхи, якої зазнаєш то розлучаючись, то знову сходячись. Ці перерви наповнюють мене свіжою любов'ю до моїх рідних і надають перебуванню вдома нової солодкості; переміна розпалює моє жадання як під час від'їзду, так і приїзду. Я знаю, що руки у дружби досить довгі, щоб триматися і тісно обійматися з одного кінця світу на другий; надто такої, де є місце безперервному обміну послугами, які підсичують вдячність і пам'ять. Стоїки кажуть, що між мудрецами існує такий тісний зв'язок і порозуміння, що той, хто закушує у Франції, годує свого побратима в Єгипті; досить, щоб один у будь-якому місці простягнув бодай пальця, і враз усі мудреці на землі відчувають від нього допомогу. Насолода і посідання мешкають переважно в уяві: вона обіймає палкіше й охочіше те, за чим мусить гнатися, ніж те, що є в наших руках. Пригадайте свої щоденні забави: зауважте, що якнайдалі ви від вашого друга тоді, як він біля вас; близькість його ослабляє вашу увагу і дає думкам свободу віддалятися раз у раз з кожного приводу. Перебуваючи у Римі,

віддалеки, я тішуся домом і заряджаю ним, і смакую всіма вигодами, які залишив: у моїх очах ростуть мури, дерева, доходи і маліють знов майже до нуля, коли я поблизу;

Перед очима дім встає, витає образ місць.

Овідій, Скорботні елегії, III, 4, 57

Якби ми тішились лише тим, чого торкаємося, бувайте здорові таляри, коли вони замкнуті в скрині; і наші діточки, коли вони на полюванні. Ми хочемо мати їх близько. У саду, це далеко чи близько? Півдня дороги, десять льє, це далеко чи близько? Очевидно, близько. Ну, а одинадцять, двадцять чи тринадцять, і так крок по кроку? Воістину, та жінка, яка зуміє вказати мужеві: на такому-то кроці кінчається «близько», а починається «далеко», повинна, на мій суд, тримати його посередині між обома:

Тут хіба рік межовий розв'язав би те спірне питання:

От і керуючись тим, я немов по одній волосинці

Смичу коневі з хвоста: ось один, ось другий, ось третій,

Поки на купу складаючи їх, не зіб'ється з рахунку

Той, хто над фастами сохне.

Горацій, Послання, II, 28 і 45-47

Пер. Андрія Содомори

І хай ця жінка сміливо покличе філософію на допомогу, якщо хтось закине їй, що не бачить ані одного, ані другого кінця злуки між «надто» і «мало», «довго» і «коротко», «легко» і «важко», «близько» і «далеко», не вміючи розпізнати, де початок, а де кінець, вона вкрай непевно мусить судити і про середину. *Нам суджено самою природою пізнати межі речей. Цицерон, Академічні питання, II, 29.* А хіба не відчують себе жінками і подругами небіжчиків, які не десть на краю цього, а на тому світі? Ми можемо любити не лише неприсутніх, а й тих, які були, і тих, кого ще нема. Ми ж не укладали, одружуючись, пакту про те, що маємо держатися постійно зв'язаними за хвости, як не пам'ятаю вже які звірята або які ото зурочені з Карентії, по-псячому: як і не повинна жона отак ласо вліпляти очі в передок свого мужа, аби не мог-

ти оглядати і його гепи, якщо треба. Але чи не буде тут до речі слівце славетного маляра, який так подає причину їхніх скарг:

*Жінка, як тебе нема, дума, що в тебе інша,
Або тебе інша кохає, або ти цмулиш вино
І розважаєшся сам, а вона ж, самотня,
Страждає.*

Теренцій, Брати, I, 1, 7

або чи не йде це звідти, що суперечність і противенство є з природи їхньою поживою і забавою; і що вони бувають вдоволені, коли викликають ваше невдоволення?

У щирій дружбі, про яку я можу говорити зі знанням, другові віддається більше, ніж береться від нього. Я не тільки волю робити йому добро, ніж діставати його від нього, а й волю, аби він робив добро собі, а не мені. Найбільше він робить мені добро, коли робить його собі. І якщо йому приємно чи корисно кудись відлучитися, його відсутність для мене ще любіша, ніж присутність. Та і яка ж це відсутність, якщо є можливість подавати вісті про себе? Свого часу я вмів здобувати втіху і користь з нашої розлуки: розлучаючись, ми ще більше поглиблювали і наповнювали життя. Він жив, заживав, пізнавав для мене, а я для нього, так щедро і повно, як ніби він був зі мною. Коли ми були разом, одна половина нас зоставалася дозвільна: ми зливалися в одно. Відокремлення робило єдність нашої волі ще багатшою. Цей невситимий голод тілесної приявності свідчить про якусь слабкість у споріднених душах.

Щодо моєї старості, яку мені підкреслюють, то я думаю про це навпаки; то юності подобає зважати на громадську думку й обмежувати себе ради інших. Її вистачає на все, і на людей, і на себе; а ми маємо досить клопотів про самих себе. У міру того як нам убуває природних утіх, ми підтримуємо їх штучними. Несправедливо прощати молодості її гонитву за насолодами, а старості забороняти шукати своїх. Коли я був молодий, я приборкував свою веселість і жвавість розсудливістю; ставши старим, я розбиваю свої жалі пустищами. Та й платонівські закони забороняють подорожувати до сорока чи п'ятдесяти років, і то на те, щоб зробити подорож корис-

нішою і повчальнішою. Я б охоче пристав на другий пункт тих законів, що забороняє їх по досягненні шістдесяти.

«Але в такі літа легко не вернутися з такої довгої дороги». Ну, то й що? Я виряджаюся у неї не на те, аби з неї вернутися, ані аби її відбутися; я вирушаю, щоб трохи протрястися, якщо це мені до вподоби: я мандрую, щоб мандрувати. Вганяти за якимсь місцем або за зайцем не є гонитвою: женуть ті, хто жене до мети або змагається в бігові. Ціль моєї подорожі можна подати по-різному: вона не передбачає великих надій; кожен день сам по собі є кресом. І подорож мого життя точиться так само. А втім, я зустрічав досить місць, де залюбки осів би надовго. А чом би й ні? Хрисипп, Клеант, Діоген, Зенон, Антипатер, скільки мудрих людей, і то належних до найсуворішої філософської школи, покинули рідимий край, не маючи жодних підстав на нього скажитися; а лиш тому, щоб подихати чужим повітрям. І, звісно, найбільша прикрість у моїх подорожах це те, що я не можу здобуватися на постанову оселитися там, де мені подобалося; бо я завжди маю думати про повернення, аби пристосуватися до освячених звичаїв.

Якби я боявся умерти в іншому місці, ніж у рідному, якби мені така смерть, далеко від своїх, здавалася тяжчою, я б навряд чи рушив з Франції: ба, я б не покидав без ляку границь парафії; я чую, як смерть повсякчас хапає мене за горло або за попереk. Але у цьому я зліплений з іншого тіста: вона мені всюди однакова. Аби мені вибирати, я волів би, по-моєму, зустріти її на коні, ніж у ліжку, і далеко від близьких. У прощанні з приятелями більше муки, ніж потіхи: я радо ухилився б від цього обов'язку гречності; з усіх повинностей приязні ця єдина немила; так само я б охоче занехався цього врочистого останнього прощання. Якщо від близьких іде якесь утішання, зате іде від них сто гризот. Я бачив не раз, як жалісно умирали, обложені всією цією помпою: така тичба просто давить. Дати вам спокійно умерти вважається порушенням обов'язку і свідченням недостатньої любові і турботи; той терзає ваші очі, той вуха, той уста; нема такого чуття, такого члена, якого б не теребили. Серце стикається з жалю, коли ви чуєте лементи

друзів, а може, ще й обурення, коли ви чуєте інші, облудні квилі. Хто завше мав серце чутливе, то в часі кволості воно робиться ще чутливіше: йому треба в такій тяжкій потребі лагідної і вмілої руки, аби йому почухала там, де йому свербить, або краще зовсім не торкатися. Якщо нам потрібна повитуха, аби нас привести на світ, то нам потрібна ще вміліша людина, аби з нього нас випроводити. От саме таку людину, та ще й друга, і слід, не рахуючи видатків, наймати для послуг у цій останній потребі.

Я не доріс до тої гордовитої сили, яка кріпиться сама собою, якої ніхто не спомагає і якої ніщо не схитне; я стою на щабель нижче; я не пробую ховатись, як кролик у нору, й уникнути того важкого переходу, не зі страху, а з розрахунку. Я не маю жодної охоти відбувати у цю хвилину пробу і довід гарту. Для кого? Тоді перестає діяти всяке право і всяка мета досягнення слави. Мені досить смерті, зосередженої в собі, спокійної і самотньої, зовсім власної, згідно з моїм відлюдним і особистим життям: усупереч римському забобонові, що вважав за бідолаху того, хто умирав, не маючи до кого промовити і без нікого з близьких, хто б закрив йому очі. У мене досить роботи з тим, аби займатися ще втішанням інших, досить думок у голові, і без того, щоб обставини навіювали мені ще нові, досить тем для розмови із собою, без черпання їх зокола. Ця справляє вже не роль у товариській забаві, це гра для однієї людини. Живімо і сміймося серед близьких, страждати і вмирати їдмо між чужими. Знайдеться за плату хтось, хто вам поверне голову і розітре ноги, він вам наприкриться не більше, ніж ви захочете, і з байдужим обличчям дасть вам скаржитися і зойкати досхочу.

Я притуплюю в собі щоденно з поміччю свого розуму отой дитинний і нелюдський настрій, який спонукує нас прагнути нашим стражданням збудити співчуття і жаль друзів. Ми над усяку міру прибільшуємо свої немочі, щоб викликати їхні сльози: мужність, яку ми так хвалимо в кожному за перенесення неолі, ми ганимо й осуджуємо в наших близьких, коли йдеться про нашу долю. Ми не вдовольняємося тим, що нам співчують у муках, якщо вони ними не побиваються. Треба розпросторювати радість,

але утишувати, по змозі, смуток. Хто безпідставно скаржиться, такого ніхто не пожаліє, як і буде підстава. Хто постійно скаржиться, ніколи не збудить жалю; хто так часто бажає співчуття, ніхто такому не співчуватиме. Хто, живучи, вдає себе за умерлого, того легко в годину смерті вважатимуть за живого. Я бачив таких, хто скипав гнівом, як їм казали, що у них гарна цера і рівний пульс, і таких, хто стримував усмішку, бо вона була знаком одужування, і ненавидів здоров'я за те, що воно не викликало вболівання: і що куди гірше, то не були жінки!

Я подаю свої хвороби, щонайбільше, такими, які вони є, і уникаю всяких виразів злого передчуття і пересадних вигуків. Якщо не веселість, то принаймні спокійна поведінка найвластивіша особам, присутнім при ложі розсудливого недужника. Хоча він сам у плачевному стані, він не стає на пні зі здоров'ям; йому приємно бачити його в інших, міцних і здорових, і тішитися ним бодай за компанію. Хоча рясту йому уже не топтати, він не відкидає через те всяких думок про життя і не уникає товариської розмови. Я хочу вивчати хворобу, поки здоровий; коли я захворію, вона сама вразить мене досить сильно і без допомоги моєї уяви. Ми завчасу рихтуємося до подорожі, яку маємо зробити, і вже давно на неї наважилися: але останню годину, як сісти на коня, ми присвячуємо своїм близьким і з приязні до них дещо подовжуємо її.

Я здобуваю несподівану вигоду з цього оприлюднення моїх звичаїв, бо воно іноді мені служить за правило: у мене часом виникає нібито вагання, чи не розтрачую я марно цієї історії мого життя. Ця публічна оповідь зобов'язує мене не збиватися на манівці і не спотворювати тієї картини моїх поглядів, як правило, менш викривлених і фальшивих, ніж це припускає злосливість і зіпсутість нинішніх суджень. Одностайність і простота моїх новорів подає картину однозначну, але оскільки шлях, яким я йду, дещо новий і незвичайний, він дає простір для обмови. Щоправда, тому, хто захоче мене поштиво зганьбити, я подаю досить приводів учепитися за мої визнані і явні вади і відігратися на мені досхочу, не махаючи палашем на вітер. А якщо йому здається, що

я притуплюю його вістря через те, що сам попереджаю ті оскарження і відкриття, то йому можна нагородити їх помноженням і розширенням (бо право ображеного сягає поза справедливість). Хай ті гріхи, коріння яких я вказую йому у собі, виженуться в цілі дерева; хай спроможеться не лише тими, які тримають мене у моїй владі, а й тими, які мені тільки загрожують, стидкими і щодо природи, і щодо кількості; хай мене поб'ють за них. Я б залюбки пішов за прикладом філософа Діона. Антигон хотів його уколоти низьким родом; той, одначе, дав йому одкоша: «Я, – сказав він, – син раба, різника, затаврованого каторжника і мандрьохи, яку батько мій пошлюбив через підлість свого стану. Обое були покарані за якийсь злочин. Один ритор купив мене малим хлопцем, поласившись на мою вроду; умираючи, він заповів мені весь свій маєток, перебравшись зі скарбом до Атен, я присвятив себе філософії. Хай дієписці не завдають собі труда збирати про мене відомості; я охоче розповім усе, що їх цікавить». Щире і вільне визнання ламає вістря шпильки і обеззброює зневагу.

Зрештою, разом узявши, мені здається, що як мене хвалять, так і ганять зовсім не слушно. Так само здається, що від самого дитинства щодо рангу і почестей мені дають місце радше вище, ніж нижче того, що мені належало. Я ліпше чувся б там, де б ці порядки були б поставлені статечніше або зовсім знехтувані. У гідному товаристві суперечка про першенство висування чи місця в ту хвилину, коли вона переходить триразовий обмін зауваженнями, стає непристойною. Я ладен у разі необхідності поступатися комусь або поквартитися, аби лиш уникнути неприємних церегелів: не було й такого випадку, щоб хтось рвався сісти поперед мене, а я йому не дозволив.

Окрім користі, яку я знаходжу в писанні про себе, я сподіваюся знайти ще й іншу. Тішу себе надією, що, можливо, мої переконання сподобаються і припадуть до смаку ще за мого життя якось достойному чоловікові, отож він постарається познайомитися зі мною. Я даю йому немалу фору, бо те, що він зміг би узнати про мене лише після довгого знайомства і близькості протя-

гом багатьох років, стане йому відомо з цих моїх нотатків за три дні, ба, навіть достеменніше і докладніше. Дивна химера! Багато речей, які я не хотів би сказати жодній людині, я повідомляю публічно; бо всі мої сокровенні тайнощі і думки навіть найближчих друзів посилаю до книгарні.

Дозволяємо вивернуть осердя.

Персій, V, 22

Якби я через ці такі певні ознаки довідався про когось, хто був би мені до мислі, я поспішив би хоч на край світу, щоб його відшукати: по-моєму, ні за які гроші не купити втіхи любого і доброго товариства. Ох, друже! Яка правдива давня сентенція, що дружба потрібніша і солодша, ніж вогонь і вода!

Але вернімося до предмета. Отож, не таке вже й страшне зло умирати далеко від своїх і на одинці із собою. Отож вважаймо за повинність усамітнюватися для залагодження наших природних потреб, не такої прикрої, ніж ото та, і не такої огидної. Але навіть і ті, хто попаде в таку халепу, що скніє у немочі довгий період життя, не повинні, може, упиратись на тому, щоб клопотати своїм нещастям цілу родину. Ось чому індуси в одній провінції вважали за слухне убивати кожного, хто на тонку пряде, а в іншій – покидали його самого, аби він давав собі раду, як уміє. Кому такі люди не стануть зрештою сприкрені і нестерпні? Взаємні обов'язки не сягають аж так далеко. Навчаєш силоміць жорстокості найкращих друзів, очерствляючи і дружині, і дітям довгою звичкою серце, так що вони не чують врешті твоїх страждань і не співчують їм. Зойки моїх кольок більше не зворушують нікого. І якби ми знаходили якусь приємність у цьому товаристві (що не завжди має місце через нерівність становища, яка без огляду на особу легко породжує погорду або заздрощі), то чи ж не забагато надуживати нею цілий вік? Чим більше я бачитиму, який примус вони завдають собі з доброго серця до мене, як ради мене вони, по своїй доброті, завдають собі клопоту в усьому, тим більше я жалітиму їхніх мук. Ми маємо право спиратися на когось, але не маємо права налягати всією своєю вагою на інших і пастися їхньою

руїною, як отой, хто велів мордувати малих дітей, аби зцілитися від своєї хвороби їхньою кров'ю, або як той інший, якому поставляли молодих дівчаток, щоб вони зігрівали ночами його старі члени і змішували солодкість свого подиху з його різким і тяжким сопухом. Я б охоче обрав Венецію для притулку, якби на мене прийшла така недоля і здоров'я так підупало.

Дряхлість прирікає на самоту. Я людина товариська. А проте мені здається цілком слушним ховати від очей світу свою неміч і плекати її на самоті; аби скулитися і замкнутися у своєму панцері, як черепаха; аби навчитися дивитися на людей, не чіпаючи їх. Не гоже цього чинити на такому слизькому повороті; пора вже повернутися плечима до товариства.

«Але в подорожі ти можеш застрягти в якомусь закутку, де тобі всього збуватиме». Більшість потрібних речей я везу і так із собою: зрештою, нам не уникнути долі, як вона візьметься нас переслідувати. Не треба мені нічого надзвичайного, коли я хворий: чому сама природа безсила мені допомогти, тому не дасть ради і аптека. На самому початку гарячки чи іншої хвороби, яка мене звалить, ще при повній свідомості і майже здоровий, я еднаюся з Богом з допомогою останніх повинностей християнських; і враз чуюся вільніший і бадьоріший; мені здається, що я тепер ліпше дам собі раду з недугою. Нотарів та адвокатів я потребую ще менше, ніж лікарів. Чого я не залагодив у справах здоровим, хай ніхто не сподівається, щоб я завершив їх хворим. Те, чого я прагну вчинити у ту смертну годину, уже виконане: я б не зважився їх відкласти бодай на один день; ну, а як мною і не зроблено, виходить, що або сумнів спізнив мій вибір (адже іноді добрим вибором є нічого не вибирати), або взагалі я не хотів би нічого зробити.

Я пишу мою книжку для небагатьох і на небагато років. Аби її зміст був довговічніший, його треба було б викласти мовою досконалішою. Через постійну зміну, яка супроводжувала мову аж до цієї пори, хто ж може сподіватися, щоб її нинішній вигляд зберігся в ужитку за п'ятдесят років? Вона вислизає з наших рук майже з кожним днем: на моїй пам'яті вона одмінилася бодай на

половину. Я не схильний вважати її за усталену, допоки вона вимикається і перетворюється, як це робить нині. Саме добрим і корисним творам суджено закріпити мову; ото ж честь нашого слова залежатиме від долі нашого краю.

Тому я не боюся вмістити тут багато особистих подробиць, значення яких обмежується моїми сучасниками, а також чимало відомостей, зрозумілих лише тим із них, хто бачить у них більше, ніж загал. Я прагну уникнути того (бачучи, як часто тривожать пам'ять померлих), щоб і про мене судили і рядили. «Думав, жив так-то; прагнув того; якби міг промовити в останню хвилю, сказав би так, дав би те; я знав його краще, ніж інші».

Отож, наскільки дозволяє пристойність, я даю знати про мої схильності й вподобання: проте ще вільніше й охочіше зроблю усно кожному, хто хоче їх пізнати з тими, хто виявляє бажання узнати про це докладніше. Очевидно, що в цих мемуарах, якщо хтось у них зазирне, кожен знайде, що я все сказав або все зазначив. А чого я не можу висловити, указую пальцем:

*Сам тут усе поступово збагнеш: деś у схові найглибшій,
Думку звернувши туди, свою здобич ти виловиш – правду.*

Лукрецій, Протриподуречей, I, 403

Пер. Андрій Содомора

Тут нема ніяких недомовок і нічого загадкового. Якщо вже доведеться про це говорити, я хочу, щоб це було правдиве і справедливе: я охоче повернувся б з того світу, щоб завдати брехню всякому, хто став би зображувати мене іншим, ніж я був, бодай щоб мене пошанувати. Адже навіть про живих мовиться завше інакше, ніж вони є. І якби я не відстоював з усієї сили одного мого померлого друга, його б розтерзали на тисячу суперечливих образів.

Аби покінчити з переліком моїх слабостей, признаюся, що під час подорожі я ніколи не запиняюся в заїзді, щоб одразу мені не спало на думку, чи я міг би тут хворіти й умерти догідно. Я люблю обирати за квартиру місце, де я чувся б як у себе, без галасу, охайне, ні димне, ані задушливе. Я стараюся задобрити смерть такою блаженною обстановкою або, краще сказати, позбутися

всякої іншої перешкоди, аби я міг мати справу тільки з нею, яка й так завдасть мені чимало мороки, без інших придатків. Хочу, щоб і вона мала свою частку від вигод й утіх нашого життя: вона теж становить собою його чималий і неабиякий шматок, і сподіваюся, що він не завдасть брехні минувшині.

Смерть може мати різні лики, легші і важчі, і прибирає різні властивості, залежно від вдачі кожного. Між природними смертями наймилостивішою і найлегшою здається та, що настає від немочі й виснаження. З насильницьких важчою мені уявляється падіння у провалля, ніж поховання під руїнами; так само укол шпагою страшніший, ніж постріл з рушниці. Я радше випив би напій Сократовий, ніж мав би заколотися, як Катон. І хоча зрештою все одно, уява моя, проте, відчуває різницю, ніби між життям і смертю, між тим, щоб кинути в піч огненну чи у води широкої ріки: так по-дурному страх наш зосереджується радше на способах, ніж на skutку! Це всього лишень мить, але вона така істотна, що я б охоче віддав немало днів мого життя, аби її перебути по-своєму.

Скоро уява кожного знаходить у смерті більше чи менше гіркоти, скоро кожний має деякий вибір у способі умирання, спробуймо піти трохи далі, аби відшукати якийсь, вільний від усякої прикrostі. Чи не можна смерті самій зробитися такій розкішній, як оті співумерлини Антонія і Клеопатри? Залишу остеронь оті незвичайні і подиву гідні приклади смерті, явлені нам філософією і релігією. Але й серед людей звичайної міри траплялися деякі, як от Петроній або Тигеллін у Римі. Змушені завдати собі смерть, вони приспали її любістю приготувань; вони дали їй непомітно підкрастися до них у розпал дитинних утіх, між дівчатами і добримися приятелями, Жодних слів потіхи, жодних тут нагадувань про заповіт, жодних амбіцій у вдаванні мужності, жодних роздумів про майбутнє життя, ось так серед забав, учти, жартів, звичайних і буденних розмов, і музики, і любовних віршів! Чом би й нам не пройнятися такою самою зваженістю, надавши їй пристойнішого вигляду? Якщо бувають смерті добрі для дурнів і добрі для мудреців, знайдімо таку, яка була б добра для посередніх між

тими двома. Уява підказує мені деяку її подобу, легку і, раз доведеться вмерти, бажану.

Римські тирани розуміли, що дарують горлом злочинця, якому давали обрати, як саме вмерти. Але чи Теофраст, такий тонкий, скромний, розсудливий філософ, не був змушений визнанням самого розуму сказати вірш, златинізований Цицероном:

Доля рядила життям, а не мудрість.

Цицерон, Тускуланські розмови, V, 9

Доля дуже полегшує мені торг моїм життям, умістивши його в таких обставинах, що воно сьогодні ні для кого ні потреба, ані завада. Це стан, на який я згодився б у кожную пору: але в цей момент збирання своїх бебехів і пакування манатків особливе вдоволення я черпаю в тім, що, вмираючи, не справлю нікому ні радості, ні суму.

Фортуна розпорядилася, сказати б, якоюсь безцінною рівновагою, що ті, які можуть сподіватися якоїсь матеріальної користі з моєї кончини, зазнають у зв'язку з тим однакової матеріальної втрати. Смерть стає не раз нам тяжкою через те, що лягає тягарем на інших і змушує нас журитися їхньою журбою майже так само, як нашою власною, а часом більше, або тільки тією чужою журбою.

Турбуючись отак про зручність своєї господи, я нітрохи не думаю про пишноту й розкіш, я радше ненавиджу її; я дбаю лише про просту чистоту, що найчастіше зустрічається в місцях, де все безхитрісне, і які природа відзначає своєю власною звабою: *«Трапеза небагата, а гарна»*. Ці слова цитовані Марцеллом і Липсієм у *Сатурналіях*, I, 6, автор невідомий. *«Більше смаку, ніж пишноти»*. Корнелій Непот, *Життєпис Аттіка*, 13.

А зрештою тільки тим, кого справи змушують у розпал зими мандрувати через Альпи, загрожує, що їх може захопити в дорозі ця крайність! Що ж до мене, то я найчастіше подорожую задля своєї втіхи і незле справляюся з обов'язками провідника: якщо погано праворуч, беру ліворуч; якщо не досить бадьорий, аби сісти верхи, спиняюся. І, роблячи так, я не бачу, власне, нічого, що здавалось би мені не таким приємним і зручним, ніж власний дім. Щоправда, зайвина для мене завжди зайва і тягарем для мене є

сама вибагливість і достаток навіть убачаю для себе щось незручне. Якщо я минув щось гідне уваги, то вертаюся назад: кожна дорога для мене однаково добра: я не накреслюю собі непорушної лінії, ні прямої, ні кривої. Якщо там, куди я подався, не знайду того, що мені казали (як трапляється, що думки інших не збігаються з моїми і найчастіше здаються мені хибними), я не шкодую мого труду: так я узнав, що те, що казали, виглядає інакше.

Тіло у мене гнучке і податливе, і вподобання такі прості, як тільки можна. Різниця звичаїв між одним і другим народом завдає мені лише втіхи одміни. Кожний звичай має свою рацію. Нехай тобі це буде на мисці циновій, дерев'яній, череп'яній; печене чи варене; масло, смалець, горіхи чи олія; холодне чи гаряче, мені все одно; і це так байдуже, що старіючи я ганю цю шляхетну прикмету, і для мене було б, мабуть, корисніше, якби перебірливість і вибагливість впиняли вибрики мого апетиту і давали б іноді спочити шлункові. Коли я буваю поза межами Франції і коли, аби мене пригостити, запитують, чи не хочу я, щоб мене частували по-французькому, я відмовляюся від такого щастя і завше пхаюся до столу, найчастіше обсадженого чужоземцями.

Мені сором дивитися на наших краян і на їхню дурну зашкарбульність у своєму звичаю. Їх аж корчить від усіх форм, одмінних від власних: їм здається, що вони поза своєю стихією, ледве вибравшись за царину свого села; куди не потраплять, вони тримаються своєї моди, і трясуться на чужу. Наткнувшись на земляка в Угорщині, уже радісно відзначають цю щасливу пригоду! Вже тримаються разом, нерозлучні, нібито зшиті, вже дружно паплюжать варварські звичаї, які бачать навколо: як же не варварські, раз вони не французькі? А ще належать до найкмітливіших ті, які ознайомлюються з ними, аби їх поганити. Але більшість вирушають у путь лише на те, щоб вернутися: подорожують затушковані і з укутаною головою, в обачній і непроникній мовчанці, оберігаючи від зарази незнайомого повітря.

Те, що я розповідаю про таких мандрівців, нагадує мені ще одну рису, підмічену колись у молодих двірських паничів. Вони

водяться лише з людьми свого кола, дивлячись на нас ніби на істот з іншого світу, зі зневагою, з жалем. Відніміть у них їхні придворні плітки, і вони опиняться як риби на піску; такі ж нецікаві для нас і не биті, як ми для них. Правильно говорять, що порядна людина має бути людиною різнобічною.

А от я, навпаки, подорожую, ситий по зав'язку нашим способом життя, і, звісно, не для того, щоб шукати гасконців у Сицилії (їх досить у мене вдома), я волію радше шукати греків і персів: з ними братаюся, їх уважно слухаю; саме цьому я віддаюся усією душею і замилюванням. І що найцікавіше: я, здається, ні разу не стикався зі звичаями, які б не були варті наших. Хоч би як далеко я заїхав, мені завжди видається близько, нібито я заледве згубив з очей флюгера на моїм даху.

А втім, більшість випадкових компаній, які трапляється спіткати в дорозі, більше завдають незручності, ніж приємності, ото ж я рідко до них пристаю, і найменше тепер, коли старість відособлює мене і виринає із загального плину життя. Ви страждаєте через когось, або хтось страждає через вас, і те, і те тяжке, але останнє видається мені ще дошкульнішим. Це рідкісна і дуже щаслива нагода знайти гідну людину, не вбогу на розум і подібну норовом, якій би подобалося з вами мандрувати. Мені в усіх поїздках дуже на цьому збувало. Але таке товариство треба підшукати і добрати собі уже з дому. Жодна приємність не має для мене смаку, якщо вона неподілена: навіть влучна думка не прийде мені в голову, щоб не гризло мене, що я повзяв її сам і не мавши нею кого ущедрити. *Якби мудрість дарувалася природою з неодмінною умовою тримати її про себе і ні з ким не ділитися нею, я б її зрікся. Сенека, Листи, 6.* А цьому подавай ще вище: *якби мудрагелеві судилося таке життя, що живучи серед цілковитого достатку і всолоджуючись тихомирним дозвіллям, він мав би змогу споглядати все гідне вивчення й обмірковувати про себе пізнане, але при цьому не міг би порушити своєї самотності і побачити бодай одну людину, то йому тільки і залишилось би, що розлучитися з життям.* Цицерон, Про

обов'язки, I, 46. Мені подобається думка Архита, що йому було б неміло навіть у небі ходити серед великих і божистих небесних тіл, без товариства якогось друга.

Проте ліпше все-таки самота, ніж нудне й дурне товариство. Аристип любувався в тому, щоб скрізь жити як чужому.

Якби доля жить за бажанням дала.

Вергілій, Енеїда, IV, 340

Пер. Михайла Білика

Я згодився б провести її в сідлі:

Щоб бути там, де палить сонце,

Й там, де в імлі все й дощах сльотливих.

Горацій, Оди, III, 3, 54

Пер. Андрія Содомори

«Невже ти не маєш милішого проведення часу? Чого тобі брак? Чи не стоїть твій дім у гарній і здоровій містині? Чи він не досить обмислений і не більше ніж доволі просторий? Королівський має-стат вмістився в ньому не один раз із цілою помпою. Чи ж родина твоя не перевищує статечністю дуже велику кількість родин, тоді як мусить поступатися гідністю тільки не багатьом? Чи не мешкає в домі якась думка, гризучи тебе, нестерпна і непозбутня?

Що тепер, зачаївшись у грудях, мучить тебе й гнобить.

Енній у цитаті Цицерона, Про старість, 1

Де ти гадаєш, що можна жити без прикрощів і клопоту? Доля ніколи не потурає. Квінт Курій, IV, 14. Тепер ти бачиш, що тільки ти сам собі за тягар: і ти підеш сам за собою і всюди нарікатимеш на свій жереб. Нема втіхи на цій землі, окрім душ нищих або божистих. Хто не знайде радості за таких сприятливих обставин, де ж він її знайде? Для стількох тисяч душ те, що ти маєш, становить остаточну мету бажань? Зміни лише себе: в цей період ти можеш усе, коли доля судила тобі лише терплячість. *Нема правдивого спокою, якщо розум його не підготував. Сенека, Листи, 56.*

Я бачу слушність цього напучування, ба, бачу дуже добре: а втім, ще простіше і доречніше міг би хтось сказати одним словом: «Будь мудрий». Така рішучість поза мудрістю; вона його діло і витвір. Дос-

тоту так само робить і лікар, коли бідолашному недужникові кричить над вухом, аби той був веселий. Він порадив би йому не так бездарно, якби сказав: «Будь здоровий». Ну, а я зі звичайного тіста. Ось рятівний, ясний і зрозумілий припис: «Вдовольняйся своїм», тобто зоставайся в межах можливостей. Але здійснити це важко і наймудрішому, як мені. Вислів цей звичний, але страшенно розтяжний: чого тільки не обіймає? Всі речі мають свою міру й одміну.

Я добре знаю, що як брати дослівно, ця жадоба до мандрів свідчить про мій неспокій і нерішучість: бо це теж наші головні і найважливіші ціхи. Так, я визнаю, що навіть уві сні і в мріях не бачу нічого, на чому б я міг зупинитися. Мене задовольняє лише відмінність і посідання розмаїтості; якщо взагалі мене щось задовольняє. В подорожах я знаходжу приємність саме в тому, що можу зупинитись без жодної перешкоди, де заманеться, і легко занехаяти її на якийсь час. Я люблю приватне життя, бо люблю його на свій розсуд, а не через незмогу громадського життя, яке, може, теж по моїй натурі. Я служу своєму князеві тим охочіше, що роблю це з вибору мого переконання і розуму, а не в силу особистого зобов'язання; і до цієї служби мене не змусило і не зневолило те, що я був небажаний у якійсь іншій партії і бачений злим оком: так і в усьому. Я ненавиджу шматки, які мені викроює примус; кісткою в горлі стала б мені всяка користь, від якої я був би залежний.

Хай вже із весел моїх одне за пісок зачіпає.

Проперцій, III, 3, 23

Одним мотузом мене ніколи не утримати на місці. «Щось є марнославне (скажете ви) у цій забаві!» А де йому не бути? І ці гарні перестороги марнославні і марнославна сама мудрість:

Господь знає думки мудрих, що вони марні.

І Послання до коринтян, 3, 20

Ці чудові субтельності добрі лише на проповіді: відмінно служать на те, щоб нас переправити, як ми стоїмо, з острогами, в небо. Життя – це рух матеріальний і тілесний, діяльність недосконала в самій своїй суті і безладна; і я стараюся служити згідно з його природою.

*По смерті тут кару належну
Кожен відбуде.*

Вергілій, Енеїда, VI, 743

Пер. Михайла Білика

Нам належить діяти так, щоб нічим не ображати загальних законів природи, але, пильнуючи їх, іти за власною натурою. Цицерон, Про обов'язки, I, 31.

На що здадуться ці високі верхи філософії, на яких жодна людська істота не може присісти, і ці приписи, які перевищують нашу можливість і сили? Я часто бачу, як нам проголошують такі взірці життя, яких ані сам глашатай, ані слухачі не мають жодної надії наслідувати, ані, що гірше, жодної охоти. Від того самого папірця, на якому виготовив обвинувальний вирок перелюбникові, суддя відриває клаптик, щоб накатати цидулку до жони свого колеги. Жінка, з якою ви хвилику тому терлися голим об голе, не вагається насипатися, навіть у вашій присутності, на подібний прогірх у приятельки: ба, ще гостріше, ніж могла б це вчинити Порція! Цурка Катона і жона Брута! Не один засуджує людей на смерть за злочини, які навіть не вважає за помилки. У моїй молодості мені довелося бачити, як такий собі хват одною рукою представляв людові вірші, видатні і щодо гожості, і щодо розгнужданості, а другою, в ту саму хвилику, проект богословських реформ, найдраконівських з усіх, які бачив світ.

Люди такі: ми дозволяємо законам і заповідям іти своєю дорогою, а самі тримаємося іншої; і то не тільки через розперезаність норовів, а часто з переконання і внаслідок відмінного підходу. Послухайте якесь філософське міркування: думка, красномовність, аргументація – все несхибно вражає ваш ум і захоплює його, але в ньому не знайдете нічого такого, що б полоскотало чи припекло ваше сумління, адже звертаються не до нього. Хіба не так? Аристотон говорив, що ні лазня, ані наука не мають жодного пожитку, якщо вони не очищають і не змивають бруду. Можна звернути увагу і на кістку, але тоді, як з неї висмоктано шпик: так само як, осушивши вино з гарного пугара, ми оглядаємо його оздобу і роботу.

У всіх школах старожитньої філософії бачимо, як той самий майстер проголошує поміркованість і водночас пускає у світ інші свої твори, любовні і розпусні. І Ксенофонт на лоні Клінія писав проти аристидової насолоди. Це не означає, що тут мало місце якесь чудородне перетворення, напливаючи ніби хвилюю. Ні, це те саме, через що Солон постає почергово то у власній постаті, то знов у постаті праводавця; то він говорить для публіки, то для себе й обирає для себе вільні і природні правила, відчуваючи себе певним зуповного і статечного здоров'я:

Хай важко хворий до кращих іде лікарів.

Ювенал, XIII, 124

Антистен дозволяє мудрому любити і робити як-хоча все, що йому здається пожаданим, не оглядаючись на закони: адже він має кращу розсудливість і більшу свідомість чесноти. Учень його, Діоген казав: «Протиставляти пристрастям розум, долі гарт, законам натуру!»

Для чутливих шлунків треба штучних і вимушених приписів; здорові шлунки просто дотримуються приписів природного апетиту: так роблять наші лікарі, які їдять диню, і потім запивають холодним вином, тоді як пацієнтів тримають на сиропках і киселях. «Я не знаю, що то за книги, – говорила куртизанка Лаїса, – що за мудрість, що за філософія, але знаю, що ці люди так само часто стукають у мої двері, як і вся решта». Через те, що сваволя штовхає нас за межі того, що дозволене і допустиме, взято в лещата, часто поза правилами здорового глузду, засади і закони нашого життя:

*Ніхто не вважає, що як грішить він,
То тільки у міру.*

Ювенал, XIV, 233-234

Було б бажано встановити розумніше співвідношення між наказом і послухом; адже мета, досягнути якої годі, хибна. Нема такої чесної людини, яка при перевірці законності її учинків і думок, не заслуговувала б шибениці десятки разів у житті; ба, навіть такої, яку карати і страчувати була б велика шкода і несправедливість:

Що, Ол, тобі в тім,

Як шкури своєї обидва вони не щадять?

Марціал, VII, 10, 1-2

Зате інший, який і не порушував законів, може не заслуговувати звання чесної людини, і філософія вчинила б слушно, звелівши його відшмагати. Взаємини тут складні і заплутані. Нам далеко до того, щоб бути порядними людьми перед Богом; ми не зуміли б бути ними перед собою! Людська мудрість ще ніколи не досягла тих обов'язків, які собі приписала; а якби їх досягла, то приписала б собі понад тими інші, до яких могла б вічно тягнутися і змагати: ось як натура наша ворожа до всякої сталості! Людина накладає сама собі мус, щоб завжди бути винною. Не надто розумно викроювати обов'язки на мірку когось іншого, а не себе. Кому ж вона приписує те, чого не сподівається, аби хтось виконав? І невже їй здається негожим не зробити того, чого вона не в стані зробити? Закони, які прирікають нас на неможливість, карають потім нас за ту саму неможливість.

У найгіршому разі ця обачна свобода, явлена у двох іпостасях: діяти по-одному, міркувати по-іншому, – може бути дозволена тим, хто говорить про справи; але вона не можебна для тих, хто, як я, говорить про себе: перо мусить у мене йти в ногу зі мною. Життя людини повинно бути у згоді і в порозумінні з життям спільним. Катонові чесноти були для його доби надмірно суворими; тож людина, чиїм завданням було вести інших, призначена служити громаді, могла б сказати, що це була справедливість якщо не зовсім несправедлива, то принаймні марна і несвоєчасна. І мої звичаї, які ледве, може, на цаль відбігають від нинішніх звичайних і біжучих, роблять мене іноді надокучливим для близьких і нетовариським. Не знаю, чи обґрунтована моя нехоть до світу, де я обертаюся; зате знаю, що я не мав би рації, якби скаржився, що світ чує до мене нехоті більше, ніж я до нього.

Чеснота, призначена для справ публічних, має різні складки і петлі, щоб пристосуватися і приладнатися до людських слабостей, це чеснота мішана і штучна, а не пряма, ясна, стала, не зовсім невинна. Хроніки ще й досі дорікають одному з наших королів, що

він надто простодушно пильнував добрих і праведних настанов сповідника. Державні справи вимагають сміливішого кодексу:

Кидай двір,

Якщо хоч поштивим бути.

Лукан, VIII, 493

Я спробував колись у своїх публічних переговорах дотримуватися поглядів і правил строгих, незвичних, шорстких і непорочних, набутих з народження або з виховання, які служать мені, якщо не завжди вдало, але принаймні певно у житті приватному. Ба, що ж! Виявилася ця чеснота надто схоластичною і молодечою; максими мої були тут у всьому непридатні і небезпечні. Коли хтось пробирається в тиску, йому треба обминати, притискати лікті до себе, відступати чи сунути вперед, ба навіть звертати з дороги залежно від того, як прийдеться. Йому треба жити не стільки для себе, скільки для інших, не стільки згідно з тим, що він собі накреслить, а з тим, що накреслять йому; згідно з часом, людьми, справами. Платон говорить, що хто вибереться з чистими чобітьми з ведення громадських справ, може вважати за чудо, що так вибрався. І він же говорить, що, ставлячи свого філософа на чолі держави, він не має на увазі держави зіпсутої, як атенська, а ще менше такої, як наша, на якій мудрість зуби зламала. Добре зілля, пересаджене в непридатний для нього ґрунт, радше саме пристосовується до нього, ніж пристосовує його до себе.

Я відчуваю: якби я брався за такий труд, мені б довелося неабияк змінитися і перебудуватися. Навіть якби я зміг це зробити (а чом би й ні, доклавши часу й праці), я б цього не захотів. З того, що я виніс із досвіду, я пройнявся до нього відразою. Чую іноді в душі опари якихось амбіцій; але я захищаюся і стою на своєму:

А ти, Катулл, терпи! Твердим, Катулле, будь!

Катулл, VIII, 19

Мене не кличуть до цього і я не запобігаю. Свобода і безжурність – мої основні, отож і противні цьому ремеслу, прикмети.

Ми не вміємо розпізнавати людські здібності: вони мають свої поділи і межі, важкі для визначення і ледве вловимі. Висновува-

ти з розважності приватного життя про якусь там розважність у справах публічних – помилковий висновок. Хтось може добре поводитися, але не зумів би вести за собою інших; чиркає *Проби*, але не вмів би написати цілий Твір. Хтось може добре вести облогу, але зле проводив би битву; той добре розмовляє вдома, але не здолав би виступити перед державцем чи людом. Ба, навіть як хтось потрапить одне, то це радше доказ, що не потрапить іншого, ніж навпаки. Я вважаю, що великі душі однаковою мірою не здатні до маленьких справ, як малі – до великих.

Чи хто б повірив, що Сократ виставляв себе перед атенцями на сміх через те, що ніколи не умів порахувати голосів своєї філи і здати з них звіт перед радою?

Захоплення, з яким я ставлюся до досконалостей Сократа, мабуть, заслуговує того, щоб доля явила мені такий чудовий приклад, як вимовку моїх головних недосконалостей.

Здатності наші роздроблені, і кожна дробинка приурочена чомусь дуже конкретному. Мої теж скромні і жалюгідні числом. Сатурнін сказав тим, хто вручив йому до рук усю владу військом: «Друзі, ви втратили доброго полковника, аби зробити з нього поганого вождя». Хто хвалиться в такий нездоровий час, як наш, що він віддає на служіння суспільству безкорисливу і щиро чесноту, той зовсім не знає її: бо погляди псуються враз зі звичаями. Послухайте, по суті, як вам її малюють, послухайте, як більшість людей хвалиться своїми вчинками і креслить свої правила! Замість малювати чесноту, малюють звичайнісіньку підлість і порок. Так само фальшиво вказують її зразки у вихованні наших княжат. Не знає її або, як знає, хвастає неслухно і, хоч би що казали, раз у раз чинять речі, противні власному сумлінню.

Я охоче повірив би досвіду, який здобув Сенека в подібній okazії, якби він побажав говорити про це відверто і щиро. У такій потребі найпочесніша ознака доброти – це щиро визнати свою помилку і помилку іншого, втримати і переважити всією своєю владою нахил до зла, неохоче опускається по тій похилій площині, сподіватися і прагнути кращого. У цьому розчленуванні і

поділі Франції, в які ми попали, бачу, що кожен силкується працювати для своєї справи, але кожен, навіть найліпший, брехнею й облудою. Писати про це широко означало би писати зухвало і непристойно. Навіть найсправедливіше сторонництво все ще є членом прогнилого і згризеного раком тіла. У такому тілі найменш хворий член називають здоровим, і слушно, бо прикмети оцінюються лише через порівняння: громадянська чеснота визначається залежно від місця і часу. Даремно шукали б ми у Ксенофонта такої похвали Агесилаю: сусідній царьок, з яким Агесилай раніше воював, попросив у нього дозволу пройти через його землі; Агесилай відповів на це згодою і дав йому вільно перетнути увесь Пелопоннес, і не лише не ув'язнив і не отруїв, маючи його у своїх руках, але прийняв люб'язно, як і обіцяв, не чинячи йому жодної кривди. За тогочасних звичаїв у цьому не було нічого особливого: але деінде і в інші часи вважали б за щось велике шляхетність і великодушність такого вчинку. Наші школяріки посміялися б з нього: так мало скидається доблесть спартанська на французьку!

І ми, звичайно, все-таки маємо мужів доброчесних, але на нашу мірку. Хто свої звичаї поставив вище за звичаї нашого віку, або хай перекрутить і потопче свої правила, або, і це б я йому скоріше за все порадив, хай замкнеться у своїй халупі і не лізе у справи: та й що йому тут робити?

*Як я святого й виборного мужа побачу,
То порівняю це чудо з дитям двоголовим,
Чи з появою дивною риби під плугом,
Чи із мулом вагітним.*

Ювенал, XIII, 64-66

Можна жалкувати про кращі часи, але не тікати від сьогоднішніх. Можна прагнути інших урядовців, але треба, попри все, бути слухняним тим, що нині: більше, може, заслуги в тім, аби слухатися злих, аніж добрих. Поки образ давніх і освячених законів нашого королівства світитиме в якомусь закуткові, я триматимусь його обіруч. Якщо, на лихо, вони попадуть у те, що поч-

нуть суперечити і боротися між собою, і творити дві партії, вибір між якими нелегкий і викликає сумніви, тоді я легко піду на те, щоб утекти і сховатися від цієї бурі; у цьому може легко подати мені руку природа або воєнні випадки. Між Цезарем і Помпеем я б визначився без вагання: але між тими трьома різунами, які прийшли по них, треба або критися, або йти за вітром; це мені здається цілком дозволеним, якщо розум відмовить своїй бусолі:

Куди завертаєш, сховаєшся де?

Вергілій, Енеїда, V, 166

Ось що мені підвернулося поза темою. Я збився на манівці, але радше з власної примхи, ніж з необачності. Мої думки тримаються купи, але інколи трохи вільно, а на певній відстані: презираються між собою, але дещо скося. Я скинув очима на певний діалог Платона, надто химерний і пістрявий; початок про ніжність, продовження про риторику: вони не бояться тих нюансів і мають особливий чар у тому, аби дати гуляти вітрам або бодай прибирати такої видимості. Титули моїх розділів не завжди вичерпують зміст; іноді накидають його лише якимсь знаком; подібним до таких: *Андрій, Євнух*, або такі імена: *Сулла, Цицерон, Торкват*. Люблю поетичний крок, підскачистий і порвистий. Це мистецтво, як мовить Платон, легкокриле, стрімке, натхненне. У Плутарха є розправи, де він забуває про свою тему, де заповіданий зміст спливає лише принагідно, придушений чужим матеріалом; подивіться на розгін його пера в *Сократовім Демоні*! О Боже, стільки краси в цих юрливих відбігах і в тому розмаїтті; і це тим більше, чим більше вони мають у собі випадкового і недбалого! То неуважний читальник губить з очей мій предмет, а не я: він завжди знайде десь у куточку якесь слівце, котре, хоча й стисле, легко все збирає до купи. Іде за моєю фантазією, без ладу і міри: стиль мій і дотеп вештаються в ногу. Треба допустити в собі трохи шаленства, хто не хоче впасти у стільки і більше глупоти. Так свідчать і приписи майстрів, і, ще більше, їхні приклади. Тисячі поетів плентаються і шкутильгають прозаїчною стопою, але найліпша проза старожитніх (і я не раз уплітаю її нарівні з віршем) висяває всюди якоюсь міццю і поетич-

ною сміливістю і проймається натхненною одержимістю. Треба їй, вірю, уступити майстерності і переваги у мистецтві.

Поет, за словами Платона, засідаючи на тринозі Муз, виливає у своїм піднесенні все, що прийде на уста, наче водотриск, не перетравлюючи і не важачи: з нього вириваються речі розмаїтої барви, суперечливої субстанції, але не плавко, а поривами. Сам він – уся поезія, і стара теологія – вся поезія, кажуть учені, і перша філософія; отож це первісна мова богів.

Я хочу, аби зміст вилонювався сам із себе: він сам показує, де змінюється, де замикає, де розпочинає, де підіймає піткання, без шва, скріпок і слів, впроваджених до послуг слабих чи недбалих ушей, без з'ясування самого себе. Де є автор, який волів би зовсім не бути читаним, ніж бути читаним крізь сон або побіжно? *Що приносить нам користь мимохідь, то не так уже й корисно. Сенека. Листи, 2.*

Якби брати книжку до рук означало збагнути її, приглянути-ся до неї, ввійти у неї; а пробігти очима, перетравити; тоді неслухно видавав би я себе за такого неука, як я це роблю.

Якщо не можу привернути уваги читальника вагою предмета, *і то добре!* Може, мені вдасться привабити його бодай моєю плутаниною. «Гм, так, але потім пошкодує про змарнований час». Безперечно, але час на мене все таки він потратить. І потім зустрічаються душі, що зневажають те, що зрозуміле, які ставитимуть мене ще вище, чим менше вони бачитимуть, що я хотів сказати; вони судитимуть про глибину моєї думки з її темноти. Сказати по-щирості, я сам ненавиджу її всім серцем і уникав би її, якби умів уникнути себе. Аристотель десь хвалиться тим, що у нього схильність до такої темноти: воістину порочне уподобання! Осільки мені здалося, що всяке переривання розділів, яким я спершу широко послуговувався, порушує увагу, перш ніж вона встигає пробудитися, і розпорошує її так, що її вже годі зосередити і прикласти до такої дрібнички, я почав писати довші розділи, що вимагають напруження уваги й вільного часу, спеціально на таку лектуру відведеного. За цим заняттям, хто не хоче комусь присвятити навіть години, то взагалі нічого не хоче йому присвати-

ти. Нічого не робиться для когось, якщо воно робиться лише мимохідь, серед інших занять. Окрім того, я може маю особливі причини, щоб говорити тільки упівслова, говорити безладно і суперечливо. Визнаю, що я не раз шлю до всіх чортів той розум, який убиває всяку радість, і ті горні задуми, що їх з'їдає життя, і ті думки, прядені так тонко, що якби навіть мали якесь зерно істини, обходяться, на мій суд, надто дорого і завдають надто багато клопотів. Навпаки, я стараюсь допустити до голосу навіть марноту й осячу дурість, якщо вони справляють мені утіху; дозволяю вести мене природним нахилам, не озираючись на задні колеса.

Бачив я і деінде зруйновані будинки і статуї, і небо, і землю: всюди лише люди. Все це правда, проте мені не доводилося оглядати, і то часто, гробницю того міста, такого великого й могутнього, щоб мене не огортало захоплення і благоговіння. Не забувати мертвих похвально. А з цими мертвими я знайомий з дитинства: я познайомився з історією Рима набагато раніше, ніж з історією мого роду. Я знав Капітолій і його план, перш ніж узнав Лувр, і Тибр раніше за Сену. У мене в голові живіше поставало життя і доля Лукулла, Метелла і Сципіона, ніж багатьох моїх сучасників. Правда, мертвих; та й мій батько теж мертвий, так само як вони, і віддалився від мене і від життя на вісімнадцять років, як вони на тисячу шістсот; а проте, я не перестаю плекати і жити його пам'ять, приязнь і товариство у плідному і живому спілкуванні. Ба, через свої уподобання я радо роблю послуги померлим. Вони не можуть допомогти собі самі; тим більше, здається мені, вони жадають моєї допомоги. Це вияв вдячності, та ще й у її найчистішому вигляді. У благодії тим менше шляхетності, чим більша імовірність, що її відплатять. Аркесилай, навідавши хворого Ктесибія і побачивши його нужду, сунув під його подушку гроші: роблячи це нишком, він нібито поквитався за всяку вдячність. Ті, хто заслужив у мене на дружбу і вдячність, зовсім не потерпали від того, що їх уже нема. Я розплачувався з ними тим щедріше і старанніше, що вони були відсутні і несвідомі цього. Про своїх друзів я говорю з особливою ніжністю, коли вони уже не можуть

довідатися про це. Я, може, сто разів сперечався, захищаючи Помпею і заступаючись за Брута. Це панібратство і досі триває між нами: отож навіть нинішні речі живуть у нас силою уяви. Відчуваючи себе не потрібним у наші часи, я переносуюся в ті інші, і так я в них залюбився, що справи старого Риму, вільного, справедливого і квітучого (бо я не люблю ні його народин, ані схилку), захоплюють мене аж до нестями. Ось чому, скільки мені не трапляється оглядати наново розташування вулиць і його будинків, і ці руїни, вриті в землю так глибоко, аж нібито сягають до антиподів, я незмінно зазнаю все те саме хвилювання. І чи це плине з натури нашої, чи з гри уяви, то тільки вигляд майданів, де збиралися і де мешкали ті, чиї славетні імення зберігаються у моїй пам'яті, хвилюють нас куди більше, ніж коли б нам розповідали про їхні діяння або ми самі читали їхні власні творіння. *Настільки сильне враження справляють на нас самі місця. А в цьому місті таких куточків незліченна безліч: адже хоч би куди ми подалися, ми всюди ступаємо слідами, залишеними історією. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, V, 1-2.* Мені любо оглядати їхні обличчя, постать, убори: шепчу про себе їхні великі імена, і вони бринять у моїх вухах. *Я благоговію перед ними і встаю, коли називають їхні імена. Сенека, Листи, 64.* У речах, які мають щось величне й чудове, я захоплююся навіть і тим, що не становить собою нічого видатного. Я охоче спостерігав би і за тим, як ці люди гомонять між собою, як прогулюються і сідають вечеряти. Було б чорною невдячністю легковажити останки й образи стількох зацних і достойних мужів, життя і смерть яких стоять у нас перед очима і які дають своїм прикладом стільки корисного й повчального, якби ми лише вміли його наслідувати.

Азрештою і той Рим, який ми бачимо сьогодні, заслуговує нашої любові: зв'язаний так довго і стількома узами нашою короною; єдине місто, спільне і всесвітнє. Найвищий владика, що править ним, однаково шанований у цілому світі. Це столичне місто всіх християнських народів: іспанець і француз, кожен там у себе. Щоб належати до княжат цього краю, треба належати до християнства, хоч би де

воно було. Нема місця на землі, яке огортало небо з такою виразною і незмінною ласкою; навіть звалища його величаві й славні.

Руїнами своїми ще цінніше.

Сідоній Аполлінарій, Пісні, XX, 62

Навіть і в гробі зберігає воно знаки і подобу цезарства. Тільки в одному цьому місці природа тішиться своїм творінням. Пліній, *Природнича історія*, III, 6. Не один ганив би себе за це і дорікав би самому собі, що він лоскоче своє самолюбство такою марною втіхою: так ось, жодне наше чуття не таке вже й марне, якщо воно приємне. Хай би яке воно було, якщо воно дає вдоволення людині, не позбавлений здорового глузду. Я не пішов би на те, щоб кивати над ним з жалем головою.

Я багато завдячую фортуні, що до цієї пори не вчинила мені жодної кривди, принаймні жодної понад мої сили. Чи ж не був такий її капрыз, давати спокій тим, хто їй не докучає?

Як обмежиш себе – так і боги тобі

Замість того дадуть. Тож, майже голий, я

Перекинчиком рвусь від багачів – до тих,

Що й малим задоволені.

Скільки бажань у нас,

Скільки й зайвих потреб.

Горацій, Оди, III, 16, 21, 42

Пер. Андрія Содомори

Якщо такою буде вона і надалі, вона одішле мене звідси радим і вдоволеним:

І вже богів не турбую.

Горацій, Оди, II, 18, 11

Пер. Андрія Содомори

Але стережись! Тисячі розбиваються в гавані. Я заздалегідь мирюся з усім, що може статися, коли мене вже не буде: мені в голові речі сьогоднішні:

А втім, покладаюсь на Долю.

Овідій, Метаморфози, II, 140

Пер. Андрія Содомори

Я не знаю того міцного вузла, який, кажуть, прив'язує людей до прийдешності з допомогою дітей, спадкоємців їхнього імені і честі, і повинен їх, може, прагнути ще менше, якщо вони такі бажані. Я й так надто зрісся зі світом і з життям через самого себе. Досить мені змагатися з долею у справі конечній для мого існування, не поширюючи ще деінде її влади наді мною. Я ніколи не вважав, що бездітність є нещастям, яке позбавляє нас радощів і повноти життя. Бездітний стан також має свої переваги. Діти належать до ряду тих речей, яких нема чого надто прагнути, зокрема, в такі часи, коли так важко виховати їх добропорядними. *Уже не може родитися нічого хорошого, так зіпсуते насіння. Тертулліан, Апологетика.* Можна тільки жалкувати, якщо хтось утратить їх, мавши раніше.

Той, хто передав мені у спадок мій дім, казав, що я доведу його до руїни, з огляду на мою не вельми доматорську натуру. Він помилявся. Я такий самий, яким до нього вступив, хай і не багатший: і це без усяких посад і бенефіцій.

Якщо фортуна не заподіяла мені жодної несподіваної і незвичайної зневаги, то водночас не виявила і жодної ласки. Усе, що є з дарів її в моєму домі, набуто більше, ніж за вік до мене. Особисто я не маю жодної тривалої і значної користі, яку б я завдячував її щедроті. Вона принесла мені якісь зиски, скажімо, титули і пошану, але загалом нічого істотного; та і їх вона, сказати по щирості, не дала мені, а тільки офірувала: мені, хто є, Бог це знає, матеріалістом і цінує тільки речовність, і то досить грубу, хто, якби смів у цьому признатися, прирівнював би скупарство до честоловства, страждання до ганьби, здоров'я до ученості, а багатство до шляхетства.

Серед тих суєтних милостей нема жодної, яка б тішила те безглузде, зачаєне у мені дивацтво більше, ніж достеменна була римського громадянства, яку мені вділили в останні мої відвідини; оздоблену печатками і золотими літерами, її було вручено мені з великою урочистістю. А що подібні були складаються у різному стилі, менш чи більш почесному, і що перш, ніж її побачи-

ти, мені було дуже цікаво ознайомитися з її текстом, хочу (аби вдовольнити тих, хто буде цікавий не менше, ніж я) переписати його дослівно:

На внесення Ораціо Массіні, Марцо Чечо і Алессандро Муті, блюстителів міста Рима, у справі надання римського громадянства Ясновельможному панові Михайлові з Монтеня, рицареві ордену святого Михайла, підкоморієві найхристияннішого короля Сенат і Люд Римський Квіритів ухвалили таку постанову:

Понеже за давнім звичаєм і установою ми завше з доброзичливістю і готовністю приймали тих, хто, вирізняючись чеснотами і шляхетством, принесли нашій Республіці велику користь і хвалу або могли їх колись принести, ми, спонукувані прикладом і заповідями наших предків, прагнемо наслідувати і зберегти цей давній звичай. Ось чому Ясновельможний пан Михайло з Монтеня, рицар ордену святого Михайла і шамбелан найхристияннішого короля, горливий почитувач імення римського, завдяки славі і блиску роду свого, а також особистим заслугам гідний того, аби найвищим судом і волею Сенату і Народу Римського його було прийнято до римського громадянства, Сенат і Народ Римський Квіритів ухвалив Ясновельможного пана Михайла з Монтеня, оздобленого великими чеснотами і дорогого цьому славному народові – його самого і його потомків – занести до списку римських громадян і оздобити всіма привілеями і почестями, якими тішаться народжені або законно вчинені римські громадяни і патриції. При цьому Сенат і народ Квіритів вважають, що вони не стільки дарують йому право громадянства, скільки віддають належне, і не стільки виявляють добродійство, скільки його самі від нього отримують, бо завдяки прийняттю громадянства він прикрасив і вшанував наше місто.

Цю ухвалу Сенату згадані блюстители міста повеліли писарям Сенату і Народу Римського Квіритів внести до актів і зберегти в архівах на Капітолії, а також скласти даний документ і звичною міською печаткою скріпити.

Року від заснування міста 2331, по Христі 1580, 13 марця.

Ораціо Фуско, писар Св. Сенату і Люду Римського,
Вінченцо Мартолі, писар Св. Сенату і Люду Римського.

Не будши громадянином жодного міста, я дуже радий, що став ним у місті найшляхетнішому з усіх, які були і будуть колись. Якби й інші приглядалися до себе уважно, як це роблю я, то вони виявилися б, як я, дитинними і марнославними. Збутися цього не можна, як збуваючись самих себе. Усі ми цим пройняті, так само як ці, так і тамті: але ті, хто цього свідомі, краще це відчують: ба, і цього я не певний!

Світовий звичай і прагнення вглядатися в що завгодно, але тільки не в самих себе, дуже нам спасенні і корисні. Це предмет, сповнений незадоволення; ми бачимо в ньому саму нужду і марноту. Щоб нас не гнітити, природа, вельми до речі, спрямувала діяльність нашого зору назовні. Ми пливемо за течією, а повернути наш біг до себе – це рух вельми трудний; адже і море бурхає і клекоче, коли вертається в свої межі. Подивіться, говорить кожен, на відміни неба, подивіться на людей, на суперечку того, на пульс іншого, на духівницю третього; словом, дивіться завжди вгору чи вниз, або вбік, або перед собою, або назад. Далебі, дуже суперечливий зі звичаєм був розказ, даний колись від дельфійського божества: дивіться в себе; пізнайте себе; тримайтеся себе: ваш дух і вашу волю, які марнуються деінде, спрямуйте до себе; ви розпливаєтеся, розпорошуєтеся; підберіться, покріпіться: світ вас зраджує, розвіює вас, краде у вас самих. Хіба ти не бачиш, що цей світ зосереджує зір усередину і його очі споглядають лише себе? Все марнота для тебе, зокола і всередині, але ця марнота не така марна, якщо менш поширена. Опріч тебе, о, людино, сказав цей бог, усяка річ передусім пізнає себе і за своїми потребами окреслює межі своїх трудів і прагнень. І нема ані одної такої марної і жаждивої, як ти, яка обіймає всесвіт. Ти дослідник без знань, суддя без влади; і, врешті, блазень із вертепу.

Розділ Х

ЯК ПАНУВАТИ НАД СОБОЮ

Проти людського загалу мало речей мене стосується, або, краще сказати, захоплює; хай вони й зачіпають нас, аби тільки не брали у полон. Я старанно дбаю про те, щоб з допомогою вправи і роздуму посилити ту перевагу нечулості, яка з натури у мені глибоко вкоренилася: що за тим іде, не надто переймає мене і хвилює. Погляд у мене ясний, але його спиняє небагато чого; чуття у мене делікатні і погідні. Одначе вразливість і похопливість мляві і притуплені. Нелегко я до чогось прив'язуюся: поки є змога, віддаюся весь самому собі. Навіть у цьому предметі я охоче стримував і обмежував свою любов, щоб вона не поглинула мене всього, ніби це той предмет, яким я володію лише з чужої ласки і над яким доля має більші права, ніж я. Отож навіть здоров'я, яке я так ціную, мені б краще було не бажати і не чіплятися за нього так шалено, щоб хвороби ще не здавалися мені чимось надто нестерпним. Треба зберігати міру між нехиттю до страждання і любов'ю до насолоди; тож Платон радить посередню путь між обома.

Але таким захопленням, які відривають мене від себе і прив'язують до чогось іншого, я опираюся з усієї сили. Я вважаю, що іншим треба прислуговуватися, але віддаватися тільки самому собі. Якби моя воля легко давалася загарбувати і вести себе, я б цього не переніс; я надто лагідний з натури і звички:

Ворог клопотів, для дозвілля вроджений.

Овідій, Скорботні елегії, III, 2, 9

Затяті і вперті суперечки, в яких виграш зрештою припав би моему супротивникові, обертаючи на ганьбу всі мої старання, був би, імовірно, для мене жорстокою гризотою. Якби я поринав у

справи з головою, так як інші, моя душа ніколи б не мала сили впоратися з тривогами і хвилюваннями, невідлучними від особистих справ: вона деморалізувалася б неодмінно від такого внутрішнього збудження. У тих випадках, коли мене умовляли узятися за чужі діла, я обіцяв брати їх у свої руки, але не в легені і не в печінку; обтяжити себе ними, але не заганяти в себе. Дбати про них, звичайно; але пройматися до живого, ніколи: я ходжу коло них, але не висиджую їх як писклят. У мене досить клопотів, аби залагоджувати і впорядковувати домашній неспокій, який маю у печінках і жилах, щоб брати і звалювати на себе ще й чужі. Мене досить поглинають мої істотні, власні і природні справи, не кажучи вже про інші, зовнішні. Хто бачить, скільки завинив собі і скільки обов'язків перед собою, той розуміє, що природа поклала на нього досить складне і несумісне з гулянням доручення. Маєш чимало роботи у себе – не швендяй поза домом.

Люди йдуть у найми. Їхні здібності служать не їм, а тим, кому вони в неволю продаються; у них живуть їхні наймачі, а не вони самі. Цей загальний звичай мені не до вподоби. Треба оберегати свободу своєї душі і не давати її в заставу, хіба що тоді, як це вкрай необхідно; а таких випадків, якщо міркувати зважено, не гурт. Гляньте на людей, звиклих рватися і гарбати: всім кортить своє докласти, у малому чи у великому, як у тому, що їх зовсім не обходить, так і в тому, що їх обходить; лізуть у все, де є якісь клопоти й обов'язки; для них не життя, якщо нема суєти і гарячки. *Поринають у справи для справ. Сенека, Листи, 22.* Шукають занять лише для самого заняття. Це не означає, щоб вони хотіли кудись іти, бо не здатні стояти на місці; вони мов той камінь, пущений згори, котиться, поки знов не заляже. Зайнятість для деяких людей – це ознака їхніх здібностей і значущості; їхній дух шукає спокою у похиті, ніби діти в колисці. Вони можуть про себе сказати, що такі ж послужливі для друзів, як нестерпні самим собі. Ніхто не роздає грошей іншим, кожен роздає їм свій час і життя. Ні в чому ми не є такі гайновиті, як у тих речах, у яких скупість була б похвальнішою і кориснішою.

Моя звичка зовсім інша. Я живу зосереджений у собі і звичайно досить мляво прагну того, чого прагну, а прагну теж мало; працюю і вчуся так само зрідка і байдуже.

Коли люди чогось хочуть і домагаються, вони рвуться до цього з усією наполегливістю і силою. Але тут стільки небезпечних переходів, що для більшої певності треба тільки легше і ледве торкаючись поверхні ступати по цьому світу і більше ковзати, ніж западати ногою. Насолода навіть болісна у своїй глибині:

На стежку ставши, де зрадливо

Тліє під попелом жар палючий.

Горацій, Оди, II, 1, 7

Пер. Андрія Содомори

Радці міста Бордо обрали мене мером свого міста тоді, коли я був далеко від Франції і ще далі від такої думки. Я відмагався, але мене повідомили, що так чинити не гоже, бо є про це і королівський розказ. Це така посада, яка повинна здаватися тим гарнішою, що не приносить жодної плати і зиску, окрім пошани, пов'язаної з її виконанням. Термін перебування на ній два роки, але він може бути подовжений повторним обранням, що трапляється дуже рідко. Так сталося і зі мною, а перед тим траплялося лише двічі: кілька років тому з паном де Лансаком, а зовсім недавно з паном де Біроном, маршалом Франції, чие місце я і посів, а звільнив своє для пана де Матіньйона, також маршала Франції: справді почесне і шляхетне сусідство:

І в війні і у мирі

Добрими помічниками.

Вергілій, Енеїда, XI, 658

Пер. Михайла Білика

Доля захотіла взяти участь у цьому вивищенні, приносячи від себе цю особливу і зовсім не почесну обставину. Олександр згордував коринтськими послами, коли вони офірували йому громадянство міста; але скоро вони пояснили, що Бахус і Геракл також носили це звання, він подякував їм і прийняв його зі щирим серцем.

Прибувши до міста, я описав панам радцям чесно і сумлінно, який я на мій власний погляд; без пам'яті, без уваги, без досвіду та енергії; до того ж без ненависті, амбіції, хтивості і гвалту: аби вони відали і знали, чого їм сподіватися від моїх послуг. А що тільки знайомість небіжчика мого батька і шана його пам'яті схилила їх до цього кроку, я додав без обрізок, що мене б у край зажурило, якби щось у моєму житті мало б мене поглинути і клопотати так, як колись мого вітця журили справи їхнього міста, коли він обіймав цю саму посаду. Я пригадував його собі за мого дитинства, уже підтоптаного віком, з душею жорстоко гнобленою тими громадськими клопотами, як, вигнаний з любого тепла свого дому, де неміч ув'язнила його на довший час перед тим, забуваючи і про господарство, і про здоров'я, не дбаючи зовсім про життя, яке він мало не втратив, він змушений був вирушати для них у довгі і тяжкі подорожі. Такий він був; і ця жертовність впливала з великої доброти його натури: не було у світі доброзичливішої і милосерднішої душі. Я хвалю цей звичай у іншому, але сам нерado ступаю у його слід; і не думаю, що я повинен виправдуватися. Мій батько чув, що ради ближнього треба забувати про себе і що особисте ніщо проти загального добра.

Більшість правил і приписів світу ведеться таким трибом, що витручує нас із нас самих, виганяє на майдан, на благо суспільства. Нашим наставникам здається, що вони домоглися чогось доброго, відвертаючи нас і відриваючи від себе, у припущенні, що ми тримаємося себе надто міцно і надто природним прив'язанням. Вони не змарнували нічого, що можна сказати з цією метою. Адже мудрецам не первина малювати речі так, як їм вигідно щоб були, а не так, як вони насправді. Істина іноді буває для нас трудна, незручна і непридатна. Нас нерідко треба ошукувати, аби ми самі не ошукалися; примикати нам очі, притуплюючи наші поняття, аби їх виправляти і направляти: *Судять люди темні, і часто їх треба дурити, щоб вони не помилялися. Квінтіліан, Навчання оратора, II, 17.* Коли нам велять любити три, чотири, п'ятдесят розрядів різних речей, то наслідують мистецтво луч-

ників, які, аби попасти в яблуко, цілять високо над мішенню. Так само, вирівнюючи закандзюблений цурпалок, гнуть його у протилежний бік.

Думаю, що у святині Паллади так само, як і в інших віруваннях, були деякі містерії явні, щоб показувати їх людові; і інші таємниці, секретніші і вищі, щоб їх показувати тільки втаємниченим. Вельми ймовірно, що між цими таємницями і є той правдивий ступінь приязні, яку кожен завдячує собі: не тієї фальшивої приязні, яка велить нам любити славу, науку, багатство і тому подібні речі, любов'ю сильною і неосяжною, як ніби члени нашого тіла; і приязні не потворної і нерозумної, з якою трапляється те, що бачимо в плуцці, що псує і нищить стіну, на яку опирається; а приязні спасенної і статечної, однаково корисної, як і любові. Хто знає її обов'язки і виконує їх, той засідає у правдивому виталищі Муз: він осягнув верхів'я мудрості людської і нашого щастя. Знаючи докладно, в чому його повинність перед собою, він вичитає у своїй ролі, що йому належить пильнувати звичаю, прийнятого іншими людьми і світом; а натомість служити громаді, виконуючи обов'язки, які вона на нього покладає. Хто не живе іноді для інших, той зовсім не живе для себе. *Знай, що хто друг собі, той друг і всім. Сенека, Листи, 6.* Головне завдання кожного – шануватися: для цього ми тут. Так як той, хто сам би забув жити свято і праведно і гадав би вив'язатися зі свого завдання, спрямовуючи до цього і формуючи інших, був би дурнем, так і той, хто занедбує, щодо власної особи, жити здорово і весело, аби в цьому слугувати іншим, обирає, на мій суд, поганий і облудний шлях.

Я не хочу, аби хтось на посаді, яку обіймає, мав право скупитися на увагу, турботу, слова, а також на піт і кров у разі потреби:

Такий за друзів, за вітчизну

Голову й нині складе безстрашно.

Горацій, Оди IV, 9, 51

Пер. Андрія Содомори

Проте це все нібито позичка і пригода; так, аби дух завше кріпився у здоров'ї і спокої: не безчинний, а безжурний і погідний.

Сама діяльність обходиться людині так мало, що вона діє навіть уві сні: але треба підганяти її до цього обачно. Тіло приймає тягар, покладений на нього, відповідно до того, скільки він важить; а вже дух підсилює його й обтяжує, часто на шкоду собі, даючи йому вагу і міру скільки заманеться. Одне й те саме можна робити з неоднаковими зусиллями і неоднаковим напруженням волі. Прямо вони не зв'язані. Скільки людей щодень важать життям у війнах, які їх не обходять; скільки кидаються в небезпеку битви, поразка в якій не скаламутить їм сну найближчої ночі? Не один у своєму домі, далеко від усякої небезпеки, якій не смів би глянути у вічі, куди більше прибитий клопотом про кінець війни і переживає куди сильніше, ніж жовнір, що віддає на ній кров і життя. Щодо мене, то я умів спевняти громадські обов'язки, не визуваючись із себе навіть на нігтик, і віддавати себе іншим, нічого не віднімаючи у себе.

Гострота і непогамовність жадань радше перешкоджають, ніж сприяють нам домогтися того, що задумано; вони проймають нас нетерплячістю перед супротивними чи запізнілими подіями, недовірою і підозрілістю щодо тих, з ким маємо справу. Ми ніколи не керуємо тим, що саме над нами панує і нами керує:

Пристрасть всім погано керує.

Стацій, Тибайда, X, 707

Хто покладається лише на розум і сприт, той діє вільніше: маскується, пристосовується, викручується там і сям за потребою. Якщо й дає маху, то без досади і гризоти, завжди готовий і жвавий до нової спроби: йде вперед, не випускаючи повіддя. Навпаки, у того, хто ніби п'яний у своєму гвалтовному і тиранічному завзятті, бачимо багато нерозважливості і несправедливості. Гвалтовність прагнення бере над ним гору; рухи його необачні і, якщо доля йому не усміхнеться, марні. Філософія вимагає, щоб ми, помщаючись за кривду, погамували свій гнів: і не на те, щоб помста наша була легша, а навпаки, на те, щоб вона була краще відміряна і дошкульніша, чому, здається, поривчастість становить перешкоду. Гнів не лише баламутить розум, але з природи своєї втомлює руку того, хто карає:

той вогонь виснажує і підриває його силу. Так само у поспіху, *поспiх повiльний*. *Квiнт Курцiй, IX, 9*, і поспіх сам собі підставляє ногу, перечіпає себе і зупиняє. *Квапливiсть сама собі заважає*. *Сенєка, Листи, 44*. Так само, наприклад, судячи з того, що я бачу в щоденному житті, скупарство не має більшого шкідника над самого себе: чим захланніше воно і невситиміше, тим безплідніше. І звичайно йому легше збивати багатство тоді, коли воно прибране в маску щедрості.

Певний шляхтич, дуже славна людина і мій приятель, мало не скрутився з розуму через велике старання і запал у веденні справ одного князя, свого пана. А цей його пан сам себе змалював переді мною: він бачить ясно, не гірше ніж інший, вагу подій; проте у тих, на які немає ради, він одразу уміє примиритися з долею; у решті ж, врядивши все, що визнає за необхідне (що може зробити швидко завдяки жвавості свого розуму), він спокійно чекає, як усе обернеться. І справді, я сам бачив, як у ході справ дуже великих і ризиковних, він зберігав цілковиту незворушність і в своїх діях, і в своїй подобі. Цей князь бачиться мені більшим і діяльнішим у недолі, ніж у добрій долі; поразки його приносять йому більше слави, ніж звияти, жалоба більше, ніж тріумф.

Зауважте, що навіть у таких пустих і легковажних заняттях, як гра у шахи, в м'яч та подібних їм, ця гостра і скажена запеклість прагнення одразу доводить наш розум і члени до нестями і безладу. Людина сліпне і нестямиться. Той, хто байдужіший до виграшу й поразки, завжди залишається самим собою; чим менше він запалюється і віддається грі, тим певніше й успішніше грає.

Крім того, ми послаблюємо сприймання і силу хватки душі, коли даємо їй безліч вражень. Одні речі треба їй лише показувати, інші прив'язувати до неї, треті в неї вкладати. Вона може бачити і чути все, але жити вона повинна тільки себе. Вона має добре розпізнавати те, що їй прямо стосується і що, власне, становить її зміст і набуток. Закони природи визначають, що саме нам потрібно. Мудреці, прищеплюючи нам, що за природою ніхто не є убогим і що кожен є ним лише за судженням про це, тонко

відрізняють прагнення, які походять від неї, від тих, які походять від вибриків буйної уяви. Ті, мету яких видно, походять від природи; а ті, які тікають перед нами і кресу яких годі досягнути, то наші. Убозтву легко зарадити, убозтву душі неможливо.

*От, аби те, чого вистачало людині, її вдовольняло,
То було б їй і досить, а що діло стоїть в нас інакше,
То які ж то багатства здолають наситити душу?*

Луцилій у цитаті Нонія Марцелла

Сократ, бачучи, як обносять з помпою по місту незчисленні скарби, клейноди і коштовне начиння, гукнув: «Скількох речей я не прагну!» Митродор заживав харчів дванадцять унцій щодень, Епікур ще менше; Метрокл спав узимку в овечій кошарі, влітку – у церковних кружганках. *Природа доволі дає того, чого треба. Сенека, Листи, 90.*

Клеант жив працею своїх рук і хвалився: Клеант, якби хотів, прогонував би ще одного Клеанта.

Якщо те, чого природа строго і сама собою вимагає для утримання нашого побуту, суцця дрібниця (так воно і є: яким невеликим коштом можна підтримувати життя, найкраще передає таке міркування: це така дрібниця, що через свою малість вона уникає впливу та ударів долі), то розпросторимося трохи ширше; наречімо природою ще і стан, і звички кожного з нас; оцінуймо себе; застосуємо до себе цю міру; розтягнімо наші приналежності і рахунки аж так далеко; адже доти, як мені здається, у нас знайдеться виправдання. Звичка – друга натура і не менш потужна. Чого бракує моїй звичці, я маю чуття, що бракує мені. Далєбі, мені було б усе одно, чи віднімуть у мене життя чи тільки пограбують і тим самим погіршать моє становище, до якого я встиг за довгі роки призвичаїтися.

Я не маю вже років на таку велику зміну, ані часу переходити на новий і незвичний триб життя, навіть на поліпшення його. Я не маю часу стати іншим, так само як бажати якогось великого щастя, яке б мені нині впало у руки, бо не прийшло впору, коли б я міг навтішатися ним;

Що мені долі дари, якщо з них я не матиму втіхи?

Горацій, Послання, I, 5, 12

Пер. Андрія Содомори

так би як побивався над якимсь внутрішнім набутком. Стати порядною людиною і навченим жити, коли вже нема життя перед тобою, адже ж краще ніколи, ніж так пізно! Я, який уже на відході, відступив би радо комусь, хто приходить, те, що я накопичив, спілкуючись з людьми: муштарда по обіді! Мені нічого робити з добром, з якими я уже нічого не в стані зробити. Навіщо наука тому, в кого більше нема голови? Хіба це не злостивість і образа фортуни, що офірує нам дари, які наповнюють нас справедливим жалем, що збувало їх у слухну пору? Не ведіть більше мене, я не можу йти. Зі стількох рис, з яких складається мудрість, мені досить терпіння. Подаруйте уміння пускати предивні фіоритури співцеві, у якого з'їдені легені, а красномовство схимникові, закопаному в аравійській пустелі. Щоб упасти, не треба мистецтва; по завершенні всякої справи сам собою приходить кінець. Мій світ запав, моя плоть звітріла: я цілком у минулому і мушу до цього пристосувати мій відхід. Я хочу навести це як приклад: оце недавнє папське розпорядження викреслити десять днів з календаря, застукало мене так пізно, що я до нього ніяк не звикну. Я з тих літ, коли їх лічили зовсім інакше. Такий давній і довгий порок зв'язує мене і притягує до себе; через це я мушу бути якимсь схизматиком; не чую здатним до новинечі, навіть ради поправки! Уява моя, наперекір волі, незмінно тікає на десять днів уперед чи назад, і шепче мені у вуха: «Це правила для тих, які мають прийти». І якщо здоров'я, річ така пресолодка, навідує мене іноді несподівано, радше, аби збудити у мені чуття жалю, ніж посідання: мені нема чого з ним робити. Час мене покидає, а без нього і радість не радість. Ох! Як же мало я дбав би про ті великі почесті і ранги, які бачу по світу, які даються людям на відході; і, даючи їх, не так думають про те, чи зможе такий-то належно справляти свою посаду, а про те, чи довго він буде її справляти: на самому початку позирають уже на кінець. Словом, я тут на те, аби докінчити цю

людину, а як ні, щоб переробити її на нову, від часу її заміщення починають загадувати, коли ж вона знову звільниться. Через довгий ужиток моя оболонка сталася моєю сутністю, а моя доля натурою.

Отож, я кажу: кожного з нас, небораків, можна виправдати, що він цінує як своє те, що міститься у межах його звичної міри. Поза тими межами це вже саме замішання; то був найширший простір, який ми могли признати нашим правам. Чим більше ми множимо потреби і посілости, тим більше виставляємо себе на удари і противенства долі. Гін наших бажань має бути окреслений і обмежений до щуплих границь простих і безпосередніх пожитків; далі гін цей повинен формуватися не по прямій, що йде назовні, а в колі, дві точки якого спадають і закінчуються в нас самих невеличким обрисом. Діяльність, що ведеться без цієї загогулини до середини (тобто до речей близьких і суттєвих), скажімо у скупарів, честолюбців і багатьох інших, які женуть по прямій і все вперед і вперед, ця діяльність виникає з помилкових і хворих потягів.

Більшість наших занять – лицедійство. *Весь світ лицедіє. Петроній, Полікратик, III, 8.* Треба сумлінно грати свою роль, але як роль узятої особистості. З маски і подоби не треба робити реальної істоти, а з чужої – власної. Ми не вміємо відрізнити тіла від сорочки; вистачить лише шмарувати собі обличчя, не треба шмарувати і груди. Я знаю таких, які перекидаються і переінакшуються в стількох нових постатей і нових істот, скільки справляють посад; приндіяться і надимаються аж по печінки і кишки, і носяться з тією гідністю аж до своєї вбиральні. Я не можу їх навчити відрізнити шапкування, яке їм належне, від того, яке належне їхньому становищу, почту або їхньому мулові; *так покладаються на свою долю, що навіть природу забувають. Квінт Курцій, III, 2.* Здіймають і надимають свою душу і природний розум до висоти службового крісла. Пан мер і пан Михайло з Монтеня завше були дві особи, поділені між собою дуже чіткою межею. Через те, що ти адвокат чи банкір, не можна закривати очі

на ошуканство, яке притаманне цим фахам. Порядна людина не є відповідальною за пороки чи дурниці свого ремесла і через те не повинна кидати його; такий звичай її краю, а її самої вигода: треба жити зі світу і користатися ним так, як його вона застала. Але суд цезаря повинен сягати поза власну цезарськість і бачити її і розглядати ніби чужу пригоду; хай він сам уміє ставити себе відрубно від цього і ділитися враженнями, мов якийсь Жак чи П'єр, принаймні із самим собою.

Я не вмію поринати в щось так глибоко і цілковито. Коли своєю охотою я стаю на бік якоїсь партії, я не зливаюся з нею аж так, щоб мій суд втрачав безсторонність. Серед нинішніх наших чвар партія, в якій я, не затьмарює в моїх очах ні хвальних прикмет противників, ні того, що заслуговує догани у тих, за ким я пішов. Люди божествлять усе, що є по їхній бік: я не виправдую більшої частини того, що діється по мій.

Добре діло не втрачає в моїх очах своїх достоїнств від того, що виступає проти мене. Поза сутністю суперечки я зберігаю душевну рівновагу і цілковиту безсторонність, *і поза конечністю війни я не маю особливої нехоті ні до кого*, чого я зичу собі тим більше, що зазвичай бачу, як грішать противним: *Хто не може йти за велінням розуму, хай іде за поривом душі. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 25.* Хто виносить свій гнів і ненависть поза межі самої справи, як робить більшість, виказує тим, що його пристрасті виходять з якогось іншого джерела і з причин особистих. Так само, як от у когось, після зцілення виразки, ще утримується гарячка, це доводить, що вона корениться десь глибше. Це відбувається тому, що у людей, як правило, лежить на серці не справа в цілому, і їм не зрозуміло, що вона зачіпає інтереси всіх разом узятих і всієї держави, а вони бачать у ній тільки те, що допікає їх особисто. Ось чому вони киплять від обурення, всупереч справедливості і громадському інтересу. *Не так усі разом, як кожен зосібна лаяв те, що його стосувалося. Тит Лівій, XXXIV, 36.* Я хочу, щоб перемога залилася за нами, але я не безумствую, якщо виходить інакше. Я цупко тримаюся найобач-

нішої партії, але не хочу, щоб мене вважали заклятим ворогом решти, коли розум на їхньому боці. Особливо я не переносю такого недоречного способу міркування: «Він належить до Ліги, бо в захваті від гречності дука Гіза. Активність короля Наваррського його вражає, отже, він гугенот; він те-то й те-то закидає поведженню короля: це бунтівник!» І я не визнаю би правоти за суддею, якби він засудив цілу книжку лише за те, що серед кращих поетів нашої доби до неї потрапив схизматик. Як можна казати про злодія, що з нього добрий хват? І невже через те, що самодайка, дівка має бути ще й вошивою? Чи ж у давніх, мудріших віках відібрали б у Марка Манілія той чудовий титул Капітолін, яким його раніше удостоєно як оборонця релігії і громадянських свобод? Чи ж пустили в непам'ять його щедрість і воєнні подвиги, а також військові нагороди, дані йому за мужність, за те, що згодом прагнув королівської влади всупереч законам свого краю? Якщо люди зненавидять адвоката, то він назавтра втратить для них красномовство. Я вже згадував деінде про запеклість, яка штовхала чесних людей на такі помилки. Щодо мене, то я завжди умію сказати: ось тут він учинив зле, а тут добре. Так само у заповідях і пророцтвах лихих подій люди хочуть, аби кожен у своїй партії був сліпий і тупий; щоб наші переконання і розум слугували не істині, а задуму наших прагнень. Я б радше згрішив другими крайнощами; так-бо боюся, як би моє прагнення не уярмило, та й ще я не цілком собі довіряю, коли мені щось дуже кортить. Я надивився свого часу немало див; я бачив зовсім незбагненну і безрозсудну легковажність люду в тому, щоб дати себе вести і маніпулювати їхньою вірою і надією, як було вигідно і потрібно проводу, всупереч сотням розчарувань, нагромадженим одне на одне, всупереч усім, мріям і примарам! І я більше не дивуюся тим, кого охмарили блазенства Аполлонія і Магомета. І здоровий глузд і розум пригноблені у них пристрастями. У них немає іншого вибору, окрім того, що їм усміхається і зміцнює їхню правоту. Я це помітив найкраще на прикладі найзавзятішого нашого сторонництва. Те друге, яке виникло пізніше, ступило у слід тамтого,

перевищуючи в багато чому його. Звідси я роблю висновок, що це неминуча властивість усіх масових заблудів. За першим судженням, яке зривається з місця, інші товчуться між собою, підхоплені вітром як хвилі; ти не належиш до тіла, якщо здатний мати відрубну думку, якщо не гойдаєшся з усіма в такт. Але, далєбі, шкода завдається і пристойним сторонництвом, якщо гадають спомагати їх дурисвітством. Я завше противився цьому. У такий спосіб можна вплинути лише на макоцвітні голови; щодо людей розумних є шляхи не лише чесніші, а й певніші для підтримання духу і надолуження ворожості долі і випадків.

Небові не доводилося бачити іншої такої потужної звади, як звада між Цезарем і Помпеем, і не побачить, може, в прийдешності, хоча нам треба визнати в цих великих душах дивовижну терпимість одного до одного. Це було суперництво за славу і першість, яке не призвело їх до лютої і сліпої ненависті; суперництво без злосливості, без паплюження: в їхніх найгвалтовніших сутичках я бачу сліди пошани і доброзичливості і розумію, що, якби то було можливе, кожний з них волів б добитися свого, не прирікаючи на загибель суперника. Зовсім інакше було у Марія із Суллою! Майтеся ж на бачності.

Не треба так нестямно упадати за нашими прив'язаннями і справами. Ось так замолоду я противився підступам любові, коли чув, що вона надто мене опановує, і старався, щоб вона не стала мені такою милою, аби цілком мене скорити і зробити своїм невольником. Так само я чиню в усіх інших okazіях, коли мої бажання стають надто захланными. Я кидаюся до противаги моєї схильності, як тільки бачу, що вона починає занурюватися і впиватися своїм вином: я уникаю жити свою любашність до такого ступеня, аби не міг віддертися пізніше без кривавого ущербку.

Ті, хто завдяки своїй тупості бачать речі лише наполовину, тішаються цим щасливим станом, що речі прикрі ранять їх менше. Це духовна мізерія, що має якийсь вигляд здоров'я, і то такого здоров'я, яким філософія аж ніяк не гордує; проте нема найменшої підстави називати її мудрістю, як це ми робимо часто. Так, у

давнину хтось позбиткувався з Діогена, який взимку, зовсім голый, облапав снігову бабу для випробування свого гарту. Отож хтось, здибавши його за тим заняттям: «Дуже тобі холодно?» – спитав. «Ані трохи», – відповів Діоген. – «В такому разі, – вів далі тамтой, – чому ти гадаєш, що робиш щось трудне і виняткове?» Для того, щоб виміряти слабість, треба неодмінно знати міру терпіння.

Але душі, які відчують ворожість долі та її зневаги в усій повноті й гостроті, зі свого нерозуму бачать речі лише наполовину, які здольні зважити їх і засмакувати згідно з їхньою природною терпкістю і тягарем, нехай спрямують своє вміння, щоб усунути причини всіх цих незгод і закрити до себе приступ. Так учинив цар Котис: щедро заплатив за принесений йому гарний і багатий сервіз; а що він був незвичайно крихкий, він стовк його одразу власноруч, аби завчасу позбавити себе легкого приводу для гніву на свою челядь. Так само і я охоче уникаю всякої okazji до неладу у моїх справах. Так, наприклад, стараюся, аби мої маєтності не сусідували з добрами кривних і тих, з ким мене єднає тісна дружба; адже таке сусідство звичайно призводить до сварок і незгоди. Колись я любив азартні ігри в карти і кості: я зрікся цього давно, і при цьому лише через те, що як би я не вдавав у разі програшу цілковиту байдужість, все ж мені не вдавалося позбутися цієї внутрішньої скабки. Людині честі, яка має відчувати викриття на брехні і зневагу аж до глибу серця, яка не може задовольнитися будь-якою вимовкою як заплатою і потіхою втрати, повинна уникати лізти в сумнівні справи і в галасливі суперечки. Я тікаю, як від чуми, від похнью і злюк, у розмови, які не можу вести безсторонньо і спокійно, не вдаюся, якщо обов'язок мене не змусить. *Їм легше не починати, ніж зупинятися на півдорозі. Сенека, Листи, 72.* Отож найкраще – підготувати себе заздалегідь, не доходяючи, коли в цьому виникне потреба.

Мені добре відомо, що деякі мудреці обрали для себе інший шлях і не боялися зіткнень і запальних суперечок на розмаїті теми. Ці люди впевнені у своїх силах, під прикриттям яких чуються

безпечно і спокійно проти всіх погроз ворога, долаючи зло силою витримки:

*Він, наче скеля, що видалась в море безкрає далеко,
Шалу вітрів і хвилі підставлена, силу й погрози
Неба і моря сама лиш витримує і не ворухнеться.*

Вергілій, Енеїда, X, 693

Пер. Михайла Білика

Не хапаймося за ці приклади; нам не сила їм дорівняти. Ці люди зі звагою і спокоєм могли дивитися на загладу свого краю, який володів усіма їхніми помислами і чуттями. Для наших буденних душ це б вимагало надто великих зусиль і гарту. Катон покинув через це найшляхетніше життя, яке коли-небудь було прожите: нам, мізерним людям, треба тікати від бурі якнайдалі; треба запобігати переживанням, щоб потім не мучитися, і ухилятися від ударів, відбити які ми не в змозі. Зенон, бачучи, як до нього підходить Кремонід, молодик, якого він кохав, аби сісти коло нього, підхопився на ноги. Присутній Клеант спитав у нього, в чому річ. «Відомо, – відповів Зенон, – що лікарі при великих набряках радять спокій і забороняють хвилюватись». Сократ не говорив: «Не піддавайтеся спокусам краси, боріться з ними, старайтеся чинити їм опір»; тільки казав: «Тікайте від неї, тікайте від очей її і зустрічей з нею, як від могутньої отрути, яка нападає на вас і вражає вас здалеку». А його вірний учень і послідовник, вигадуючи чи передаючи правду – по-моєму, радше передаючи правду, а не вигадуючи – про рідкісні досконалості Кіра Великого, розповідає, що той, не довіряючи самому собі, що він зуміє устояти перед спокусою божественної вроди славетної Пантеї, своєї бранки, доручив охорону її і догляд за нею іншому, не такому вільному у своїх діях, як він. Та й святий дух глаголить нам те саме: *не введи нас у спокусу*. Ми молимо не лише про те, щоб хіть не перемогла і не підкорила нашого розуму, але щоб його не ввела навіть у спокусу, аби не довела нас до стану, коли б ми мушили терпіти бодай саму близькість, намови і спокусу гріха. Ми благаємо творця, щоб він дав спокій нашому сумлінню, цілком і назав-

ше вільному від зіткнення зі злом. Ті, хто кажуть, що вони здолали мстивість чи якусь іншу плюгаву пристрасть, мовлять часто правду так, як речі є, а не так, як були; вони мовлять це нам тоді, коли причини їхніх заблудів потьмарилися й ослабли самі по собі, але відійдіть трохи назад, верніть ці причини до їхніх витоків; тільки там ви придибаєте їх зненацька, на гарячому вчинку. Невже вони гадають, ніби їхній переступ менший через те, що давніший і що несправедливий початок може мати справедливі наслідки?

Хто зичить своєму краєві добро, як я, не худнучи від того всіляко і не наживаючи виразки в печінці, той буде засмучений, але не замучений до живого, бачучи, що йому загрожує згуба або не менш згубне животіння: бідолашний кораблисько, якого хвилі, вітри і стерник тягнуть у різні боки!

Тягне нас візнобіч

Вітер, хвилі й стерник.

Б'юкенен, Францисканець, I, 2.

Хто не зітхає за ласкою княжат як за річчю, без якої не обійтися, той не вельми зважає на холодність їхнього прийняття й обличчя, ні на хиткість їхньої доброзичливості. Хто не трясеться над своїми дітьми чи своїм становищем зі сліпою відданістю, той не перестає по їхній утраті жити так само спокійно. Хто чинить добро переважно для власного вдоволення, той не переймається, бачучи, що люди судять його вчинки суперечливо з їхніми вартостями. На такі клопоти вистачить чверть унції терплячості. Мені щастить з таким рецептом; я зразу викупаю себе з рабства, і при цьому дешевим коштом, і тим самим позбуваюся багато мозолів і труднощів. Украй незначними зусиллями я впiniaю ще в зародку душевні переживання і занехаюю предмет, що починає мене обтяжувати, перш ніж він мене захопить. Хто не спинить їх з першого кроку, той не спинить на повній ході: хто не здолає їм замкнути двері, той не вижене їх, коли вони ввійдуть досередини. Хто не дасть собі ради на початку, той не дасть уже й наприкінці і не стримає падіння, як не зумів утримати першого поштовху. *Адже*

пристрасті самі себе збуджують, лиш тільки перестаєш іти за розумом; а неміч сама собі потурає і нерозважно йде у глибину, не знаходячи місця опертя. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 1. Я чую завчасу вітерці, які починають мене штовхати і гойдати всередині як провісники бурі:

Як перший

*Подув легенький по лісі війне, то стримано й глухо
Ліс зашумить, морякам недалеко віщуючи бурю.*

Вергілій. Енеїда, X, 97-99.

Пер. Михайла Білика

Скільки разів я сам собі вряждав геть-то очевидну несправедливість, аби уникнути небезпеки узнати ще гіршу з рук суддів після цілого віку мороки, шпетних і плюгавих каверз, ще огидніших моїй натурі, ніж тортури й огонь?

Треба зробити все можливе і, більше того, неможливе, щоб уникнути тяганини. Адже поступитися іноді чимось із своїх прав не лише шляхетно, а часом навіть вигідно. Цицерон, Про обов'язки, II, 18. Якби ми були й справді мудрі, то мали б радіти і хвалитись так, як я чув раз, як дитина з великого дому обвіщала всім з дуже щирою радістю, що мама програла недавно процес, так як нібито позбулася кашлю, гарячки або іншої такої ж халепи. Навіть тих щедрот, яких доля могла мене ущедряти завдяки покровенству і знайомству з людьми, наділеними у тих речах найвищою владою, я вважав за обов'язок сумління уникати і не послуговуватися ними на шкоду комусь іншому і випинати свої права більше, ніж дозволяла слухність. Словом, у житті я поводився так, – хай це буде сказано в добрий час, – що й донині зберіг оту незайманість від усяких судів, хоча не раз вони пропонували мені послуги, і то з достатньою підставою, варто було мені тільки прислухатися. У сварках я теж той самий дівич: без жодної поважної образи, в очі чи непрямої, провів я добрий шмат життя, не почувши жодної прикладки до свого імені: рідкісна ласка небес!

Наші найбільші хвилювання мають смішні пружини і побудки: скільки лих спало на останнього дука бургундського через

дурну сварку за візок з баранячими шкурами! А хіба якась там печатка не було першою і головною причиною найстрашнішого спустошення, якого куля земна коли зазнала? Бо Помпей і Цезар – всього лише наступники і спадкоємці тих. Я теж за мого часу бачив, як наймудріші голови королівства урочисто зібралися державним коштом укладати трактати й угоди, справжнє розв'язання яких залежало в остаточній інстанції від вироку дамського алькову і прихильності тої чи іншої самички. Це добре розуміли поети, коли за одне яблуко видали Грецію та Азію на кров і пожар. Подивіться на того чи тамтого, чому він кладе долю своєї честі і життя на вістря шпади чи кинджалу; хай він вам скаже, звідки береться початок і джерело звади; ледве він здолає це зробити, не почервонівши: все це виїденого яйця не варте.

Вирушаючи з гавані, треба лише трохи відваги; але як уже впливеш у чисте море, вихор дме в усі вітрила; тут треба вже великих засобів, куди трудніших і важливіших. Настільки легше не пуститися в цю дорогу, ніж вернутися з неї! Отож треба діяти навсупір тростині, яка із самого початку виганяє довге і пряме стебло; але потім, ніби вже виснажилася і їй бракувало віддиху, починає творити часті й грубі вузли, наче перепочинок, свідчення, що в неї вже нема первісної моці і витривалості. Куди правильніше починати спокійно і холоднокровно і зберегти подих і потужний розмах на розпал і кінець діла. Ми провадимо справи на їхньому початку і маємо над ними повну владу; але згодом, коли вони набирають розгін, це вони ведуть нас і спрямовують, а ми мусимо не відставати від них.

Чи означає це, що ця порада мала б мене позбавити від усіх труднощів і не раз легко присаджувати і приборкувати мої пристрасті? Не завжди ці пристрасті керуються подіями, нерідко із самого початку події бувають раптові і гвалтовні. І все ж у такий спосіб приносить гарні плоди ощадливість; плоди ці марні лише тим, хто, роблячи добро, не вдовольняється жодними плодами, якщо вони не приносять йому слави. А втім, сказати по ширості, такий skutok може підрахувати тільки кожний сам у собі; ти чер-

паєш з нього вдоволення, але не славу у людей, бо не опам'ятаєшся, як підеш у танець і як річ сама вийде на людські очі. У кожному разі, не тільки в цьому одному, а й усіх накладених на нас життям обов'язках шлях тих, хто домагається почестей, дуже відмінний від того, яким простують ті, хто за мету ставить собі розум і лад!

Я скрізь бачу таких, які ревно, але нерозважливо вступають до бою і скоро в'януть. Як говорить Плутарх про тих, хто з сором'язливості чи з фальшивого сорому поступливий і легковажний у тому, щоб обіцяти, про що його не просять, легковажний і в тому, щоб зламати слово і зректися його; хто легковажно зчиняє сварку, так само легковажно занехає її. Та сама трудність, що перешкоджає мені у щось лізти, змушувала б мене стояти на своєму, як я вже розпалюся і скиплю. Це погана звичка: але коли вже почав, треба йти або вперед або знідити. «Починайте справу прокволом, – говорить Біант, – а ведіть її заповзяливо». Брак розваги веде до браку відваги, а це заслуговує ще більшого осуду.

Більшість договорів у наших нинішніх звадах ганебна і брехлива. Ми стараємося лише зберігати видимість, заперечуючи одночасно і маскуючи справжні заміри: замазуємо лише вапном зверху. Ми знаємо, як щось сказали і в якому значенні, і присутні при цьому знають, і друзі, перед якими ми хочемо показати нашу перевагу. Коштом щирості, честі і відваги ми заперечуємо наші думки і шукаємо всяких фальшивих вивертів, аби порозумітися: ми завдаємо брехню самим собі, аби лише викрутитися з брехні, яку завдаємо іншому. Не треба зважати на те, чи ваш учинок або слово може мати інше значення; треба триматися вашого правдивого і щирого тлумачення, чого б це не коштувало. Я промовляю до вашої чесноти і сумління: це не те, що можна убрати в маску, зоставмо ці шпетні манери і викрути суддівським крючкодерам! Вимовки і роз'яснення, на які, як я щодня бачу, ніхто не скупиться, щоб відмитися від невчасного вибрику, здаються мені ще паскуднішими, ніж саме порушення. Краще було б образити ще раз, ніж образити самого себе, чинячи таку покуту щодо противника. Ти збиткувався над ним у запалі гніву, то будеш підси-

патися до нього і леститься при доброму розумі: так ти більше тепер понизишся, ніж тоді п'явся надто високо. Жодне поводження не видається мені таким шпетним у шляхтича, як відмова від даного слова, якщо ця відмова вирвана силоміць; набагато легше можна вибачити упертість, ніж боягузтво.

Настільки ж мені легко пристрастей уникати, як важко їх стримувати. *Їх легше викоринити з душі, ніж приборкати.* Хто не може досягти тієї шляхетної стоїчної нечулості, хай рятується на лоні моєї посполитої черствості: те, що вони робили з чесноти, я змушений робити з фізики. Серединна зона таїть у собі бурю: дві крайні зони, філософів і селяків, сходяться у спокої і щасті між собою.

*Щастя довідався, хто зміг розпізнати в силах природи,
Хто всі жахи потоптав і долю свою невідхильну
Кинув до ніг і суворого рев Ахеронта зневажив.
Але щасливий і той, хто спізнався з сільськими богами:
Паном старезним, Сільваном і німф хоровими танками.*

Вергілій. Георгіки, VII, 490-494

Пер. Миколи Зерова

Усе на світі народжується вутлим і кволим: тому треба мати очі відкриті на початку. Як тоді в їхній малості не видно небезпеки, так само, коли вони підростуть, не видно уже ради. Давши волю честолюбству, я б наткнувся на мільйони перепон, і справлятися з ними мені би кожен день коштувало куди більше праці, ніж на приборкання природного нахилу, який би мене до цього штовхав:

*тим-то й боюсь я так
Видне місце зайнять.*

Горацій, Оди, III, 16, 18-19

Пер. Андрія Содомори

Усяка громадська діяльність підлягає суперечливому і довільному трактуванню: надто багато голів про неї судить. Дехто говорив про моє урядування у місті (я радий вкинути про це слівце не тому, що воно було б того варте, а щоб воно послужило

за приклад мого поступування в таких речах), що я поведився як людина надто млява у веденні справ і незворушна; і вони, може, не так уже далекі від істини. Я завжди стараюся зберігати спокій і в душі, і в мислях. *Завжди спокійний як за вдачею, так і внаслідок мого віку. Квінт Цицерон, Про домагання консульства*, 2. Якщо вони дають себе захопити якомусь несподіваному і сильному враженню, це діється, сказати по щирості, без моєї хоті. Така вроджена млявість не може, одначе, служити доказом розумової немочі (адже нехлюйство і нерозум – речі, звісно, різні) і ще менше – нечулості і невдячності щодо того люду, який зробив усе, що тільки було в силах, щоб підтримати мене, і тоді, коли я був йому зовсім невідомий, і пізніше. Він зробив для мене ще більше, обравши мене мером повторно, ніж тоді, коли обрав уперше. Я прагну для нього усякого добра, яке тільки можливе; і, звісно, якби в цьому була пильна потреба, я б нічого не пожалів на його службі. Я крутився для нього, як для самого себе. Ради них я напружувався ніскільки не менше, ніж роблю це задля себе. Це славний люд, войовничий і шляхетний, здатний, проте, до послуху і дисципліни, і здольний робити багато хорошого, якщо його добре вести. А ще кажуть, що моє урядування пройшло без знаку і сліду. Нічого собі! Звинувачують мене в поміркованості тоді, коли майже всьому світові закидають, що чинить забагато. В усіх справах, якими запалююся, я здатний діяти гарячково, але така гвалтовність неприятелька витривалості. Хто хоче мною послужитися за моєю вдачею, хай мені доручить справи, які вимагають сили характеру і вільнолюбства, шлях до яких прямий і короткий, хай і небезпечний; у цих я буду здольний щось довести. Якщо дорога випадає довга, складна, тяжка, клопітна і крута, ліпше зробіть, звертаючись із цим до іншого. Не кожне важливе завдання тим самим трудне: я був готовий до того, аби взятися до справи енергійніше, якби була велика потреба; адже в моїх силах зробити щось більше, ніж я роблю і ніж люблю робити. Я б не занехаяв, наскільки мені відомо, жодного вчинку, якого б зажадав від мене обов'язок. Я б легко забув про ті, які честолобство примішує до нашої по-

винності і прикриває його іменем; це те, що дає поживу очам і вухам і подобається людям. Не сама річ їх вабить, а видимість; якщо не чують гуку, вони думають, що засинають. Якщо до них не доноситься гомін, їм здається, що тут сонне царство. Мої манери суперечать усякому галасу. Я зумів би приборкати розрухи без того, щоб хвилюватись самому: покарати заколот, не впадаючи у гнів. Якщо не обійтись без гніву і вибухів, я позичаю їх собі, і вдягаю їх як маску. Характер у мене млявий, і я радше байдужий, ніж черствий. Я не обвинувачую посадовця, що спить, тільки б ті, хто під його владою, спали вкупі з ним: і закон спить так само. Щодо мене, то я хвалю життя тихе, тіняве і німе: *не підлегле і не нище, але не крикливе. Цицерон, Про обов'язки, I, 34.* Так хоче моя доля. Я походжу з пня, який вів дні без блиску і грюку і споконвіку дбав про славу чесних людей.

Нинішні люди настільки втягнуті в крутанину і марноту, що доброта, поміркованість, врівноваженість, сталість та інші людські прикмети, спокійні і некрикливі, не промовляють уже ні до кого. Шерехаті тіла чуються на дотик, гладенькі тільки ковзають під рукою; хвороба відчувається, здоров'я мало або зовсім ніц; і так усі речі, що нас пестять, у порівнянні з тими, що нас колють. Діє ради власної слави й особистої вигоди той, хто відкладає для залягоджування на майдані те, що можна залагодити в кабінеті, і на повний полудень те, що можна було зробити попередньої ночі; і той, хто ревно працює, аби доконати самому того, що інший колега міг би виконати так само добре. Так, деякі грецькі хірурги проводили операції на риштуваннях, на очах у перехіднів, щоб здобути більше практики і пацієнтів. Люди вважають, що розумні розпорядження можна донести до людських ушей тільки під звуки сурем.

Честолюбство це не той порок, який пристав би бідним небожерам і таким ділам, як наші. Олександрові казали: «Отець залишить тобі велику державу і легку до управління»; от і хлопчина позаздрив звитягам свого батька і справедливості його ладу; він би не захотів тішитися владицтвом світу мирно і спокійно! Ал-

кивіад у Платона воліє радше вмерти молодим, багатим, шляхетним, ученим у всіх науках, ніж удовольнитися тим, що має. Ця хвороба, мабуть, вибачлива в душі такій сильній і обдарованій. Але коли ті душиці, мізерні і карликові, беруть собі щось у голову і думають, що увічнюють своє ймення через те, що добре розсудили якусь справу або ж уміло розставили сторожу біля міських брам, тоді вони тим більше світять своєю сідницею, чим вище сподіваються задерти голову. Оці дрібненькі великі подвиги не мають тіла і життя: вони умирають бляклою смертю уже на першій губі і не розходяться далі як від одного до другого рогу вулиці. Можете про це розповідати сміло вашому синочкові і служникові, як той старожитній, який, не маючи іншого слухача, ані подивача своєї хвальби, чванився перед челядкою, вигукуючи: «Га, Перетто, якого ж ти маєш умілого і розторопного пана!» Можете в найгіршому разі погомоніти про це сам із собою, як певен радник, мій знайомий: той, коли з великим зусиллям і ще більшою глупотою витрусив цілий ворок з параграфами, геть зосереджений, по дорозі до вбиральні при трибуналі, бубонів крізь зуби: *Не нам, Господи, не нам, а імені твому дай славу по милості твоїй, по правді твоїй. Псалтир, 115.* Хто не може інакше, пригощається з власного капшука.

Слава не проститує себе таким дешевим коштом. Рідкісні і взірцеві чини і вичини, яким вона належить, не потерпіли б товариства тієї незчисленної тичби дріб'язкових щоденних справ і справунків. Мармур увічнить ваші заслуги, скільки вам тільки заманеться, за те, що ви залатали якийсь зруб муру чи очистили публічний риштак; але не люди, які мають олію в голові. Розгос не йде за кожним добрим учинком, бо з ним не пов'язуються якісь труднощі чи його винятковість. Ба, навіть звичайного визнання не заслуговує, на думку стоїків, кожне діяння, яке родиться зі цноти; не гоже навіть ставити в заслугу комусь, що він через здержливість утримався від утіхи з каправою бабцею. Ті, хто добре знав високі прикмети Сципіона Африканського, відмовляють йому хвали, якою ущедрив його Панецій за те, що

він не приймав приносів, вважаючи те за хвалу не лише йому, а всій його добі.

Наші насолоди скроєні на міру нашої долі; не рвімося ж до тамтих, нерозлучних з величчю! Наші натуральніші і тим триваліші і певніші, чим нижчі. Якщо не через сумління, то принаймні з честолобства ми й зреклися честолобства. Згордуймо цим голодом хвальби і розголосу, голодом нищим і нужденним, який велить нам жебрати визнання у всякого роду людців. *Чого варта слава, яку можна придбати на базарі? Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 15*, за допомогою способів мерзенних, бодай за найпідлішу ціну! Безчестя бути у такій честі. Учімося прагнути не більшої слави, ніж ми до неї здатні. Надиматися після кожного корисного і чесного вчинку пристало лише людям, яким це є чимось незвичайним і рідкісним: вони хочуть продати його за ті гроші, в які він їм самим обійшовся. І чим голосніший якийсь гарний учинок, тим менше він вартий для мене з огляду на підозру, що його радше вчинено для розголосу, ніж для блага. Викинутий на ринок, він уже наполовину проданий. Куди більше чару мають ті учинки, які вимкнулися з рук того, хто робить їх знічев'я і без галасу, щоб потім якась достойна людина підняла їх і винесла з тіні, виставляючи на світло задля самої їхньої вартості. *Мені уявляється хвальнішим усе те, що робиться без хвальковитості і не перед очима людю. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 26.* – мовить найславетніша людина на світі.

Моїм завданням було тільки зберігати, доносити, а це діло глухе й непомітне. Новаторство – ось чим можна блиснути; але воно заборонене в наш час, коли усією нашою морокою і небезпекою, перед якими нам доводиться боронитися, стали новинки. Утримуватися від діянь іноді не менш похвально, ніж діяти, але таке поведження менше на видноті. Майже вся моя мізерна вартість, власне, цієї категорії. Одне слово, здібності, які проявилися в мене на цій посаді, відповідали моїм настановам; і за це я їм дуже вдячний. Чи є хтось, хто б хотів бути хворим, щоб дати лікареві практику? Хіба не заробив би різок лікар, який зичив би

нам зарази, аби виявити усе своє уміння? Я ніколи не підтримував такого дикого, а проте досить поширеного настрою: скажімо, вмерле прагнути, щоб нелад і баламутство, прокотившись по нашому місту, возвеличили і прославили моє урядування. Я від щирого серця робив усе для нашого спокою і процвітання. Хто не захоче віддячитися мені за порядок, за благословенний і нічим незворушний спокій, що панує при мені в місті, той усе-таки не зможе позбавити мене лепти, що належить мені в цьому везінні. Така вже в мене натура, що я так само, ба, навіть більше ціную щастя, ніж розум. Волію завдячувати своїми успіхами виїмково ласці Божій, ніж посередництву моїх заходів. Я досить красномовно об'явив світові мою невинність у виконанні таких публічних обов'язків. Але в мені є і щось гірше, ніж ця невинність, а саме те, що вона мене зовсім не засмучує і що я не стараюся принаймні від неї зцілитися, беручи під увагу спосіб життя, який я собі накреслив. Це не означає, що я в цій постанові був цілком вдоволений собою; але я більш-менш досягнув того, що намірявся; я набагато перевищив те, що обіцяв тим, з якими мав справу. Я охоче обіцяю трохи менше, ніж я можу і ніж сподіваюся виконати. Я певний, що не залишив по собі жодної образи, ані ненависті. Що стосується жалю і туги, то я про це в кожному разі ніколи і не запобігав:

*Кажеш, забути мені, чого варті погідне обличчя
Моря і тихої хвилі?*

*Вергілій, Енеїда, V, 849
Пер. Михайла Білика*

Розділ XI

ПРО КУЛЯВИХ

Ось уже два чи три роки, як у Франції скорочено рік на десять днів. Скільки змін така реформа мала принести з собою! Адже це означало, що рушиться нараз і небо, і земля. Одначе ж нічого не пересунулося з місця. Сусіди мої застали пору сівби і жнив, пору, підхожу для свого порання, дні щасливі і зловорожі якраз у той самий термін, який їм запроваджено одвіку. Як колись не відчували ми в наших звичаях похибки, так і тепер не чуємо поліпшення: стільки непевності панує скрізь! Такі грубі, темні і тупі наші уявлення! Кажуть, що цю поправку можна було зробити не в такий клопітний спосіб, усуваючи за Августовим прикладом на кілька років день високосний (який так чи інакше є днем замішання і безладдя), поки не дійшло б до повного погашення боргу; чого навіть не досягнуто цією поправкою: адже ми й тепер відстаємо на кілька днів. Так само з допомогою того самого способу можна було зарадити на будучину, приписуючи, аби по впливі стількох-то літ той додатковий день постійно випускався; тоді наша помилка ні за яких обставин не перевищувала б однієї доби. Ми не маємо іншого числення часу, як рік; одвіку світ ним послуговується; а проте цієї міри ми не здолали ще остаточно упорядкувати! Ми навіть не знаємо певно, якої форми надали їй інші народи і як нею користувалися. А може, як стверджує дехто, небеса нависають усе нижче над нами, старіючи, і сіють у нас непевність щодо тривалості днів, навіть годин і місяців? До того ж Плутарх говорив, що ще в його добу астрологія не могла точно визначити рух місяця. Отож ми, я вірю, добре озброєні, щоб вести хроніку минулих подій!

Ось я міркував недавно, як часто мені трапляється, над тим, яке примхливе і ненадійне знаряддя розум людський. Бачу як

звикле, що люди охочіше забавляються перед представленими їм фактами пошуком причини, ніж пошуком істини. Вони нехтують засновки, зате пильно вивчають наслідки: кидають саму річ, зате рвуться до причин. Потішні причинники! Обізнаність з причинами виявляє лише той, хто веде самі речі, а не ми, які тільки пасивно терпимо і які користуємося ними якнайповніше, як при-таманно нашій натурі, не цікавлячись їхнім походженням і сутністю. Вино не стає смачнішим комусь, хто знає його перші властивості. Навпаки, і тіло, і душа порушують і баламутять дане нам право користуватися світом, мішаючи в це думку про знання. Визначення і пізнання, так само як давання, належать тому, хто має владу і панування; користування і приймання – це річ підлеглості, підданства, навчання і практики. Але вернімося до нашої звички. Люди поминають факти, зате пильно досліджують наслідки. Починають вони звичайно так: «Як це відбувається?» А треба б сказати: «А чи відбувається це насправді?» Наш розум здатний помітити сто інших свідків і відкрити їхні засади і будови. Для цього не вимагається ані речовини, ані підстав: дайте йому тільки волю! Будує він однаково добре у пустці, як на твердому ґрунті, з нічого так само, як з матерії,

Здатне ваги навіть диму

Надати.

Персій, V, 20

Я вважаю, що майже в усьому треба казати: «Нічого подібного нема», і часто удавався б до такої відповіді, але не смію. Зараз кричать, що так відповідають лише з немочі розуму і неуктва. І мені доводиться звичайно базікати з іншими, за компанію, розводитися про всякі дурниці, в які я нітрохи не вірю. По правді це дещо шорстко і сварливо отак просто відкидати поданий факт. Адже більшість людей мають звичку, надто коли йдеться про речі, переконати у яких важко, твердити, що самі це бачили, або ж посилаються на таких свідків, чий авторитет змушує замовкнути суперечника. Завдяки цій звичці ми знаємо причини й обставини багатьох речей, яких ніколи не існувало. Світ сперечається з

приводу тисяч речей, щодо яких і твердження, і заперечення однаково фальшиві. *Фальш так близько сусідує з істиною, що мудрець повинен остерігатися такої небезпечної близькості. Цицерон, Академічні питання, II, 21.* Істина і фальш схожі подобою, поставою, смаком і поведками: ми споглядаємо їх тим самим оком. Я вважаю, що ми не лише легковажно піддаємося ошуканству, а я й самі дуже стараємося, щоб нас ошукали. Ми залюбки даємо себе обплутати марнославному, притаманному нашій власній істоті.

Я бачив народини багатьох див за мого життя; хоча вони, ледве народившись, знову оберталися в ніщо, ми маємо змогу передбачати, що вийшло б, якби вони вижили. Тож досить знайти кінець нитки, і тоді розмотаєш її з клубка скільки заманеться. Від Нічого до найменшої речі у світі відстань більша, ніж відстань від найменшої в світі речі до найбільшої. Отож перші, які упилися тим дивом біля самого витоку, щойно почнуть розсівати свою історію, одразу чують із закидів, які їм роблять, де міститься трудність переконання, і зміцнюють це місце якимсь фальшивим аргументом. *Через вроджене у людей замилювання до навмисного поширення поголосок. Тит Лівій, XXXVIII, 24,* ми, природно, вважаємо за обов'язок совісті вернути те, що було нам позичене, не без якоїсь лихви і додатків власного хову. Спервовіку чийсь особистий заблуд стає джерелом повсюдного заблуду, а потім, у свою чергу, повсюдний заблуд спроваджує заблуд особистий. От і росте ціла будова, до якої кожний докладає руку; причому найдлегліший свідок обізнаний краще, ніж найближчий, а останній з обізнаних переконаний більше, ніж перший. Це цілком природний поступ: кожний, хто у щось повірив, вважає, що обов'язок християнина переконати у тому інших; і ради цього не боїться додати з власної вигадки стільки, скільки вважає за потрібне для своєї оповістки, аби попередити опір і нерозуміння, які він передбачає у свідомості іншого. Я сам, який з особливою сумлінністю остерігаюся брехні і зовсім не дбаю про те, аби завоювати віру і шану до того, що мовлю, помічаю, одначе, що досить

мені запалитися розповіддю або чийсь опором, або власним жаром, як я починаю прикрашати і роздувати предмет голосом, жестами, силою і яскравістю слів, а також прибільшенням і оздобленням, не без шкоди для голої правди. Але роблю я це тільки до певних меж; ото ж, як хтось мене опустить на землю і зажадає голої і чистої правди, я збуваюся одразу свого запалу і викладаю все йому без пересади, без будь-яких прикрас і пишномовності. Жвавий і гучний спосіб мовлення, який у мене буває зазвичай, легко вдається до гіпербол. Нема нічого, до чого люди були б завзятіші, як добиватися того, щоб їх слухали: де звичні засоби хибують, там вони додають наказ, силу, меч і вогонь. На жаль, ми дійшли до того, що кращим доказом істини вважаємо чисельність вірян. Наскільки ж у такій юрбі дурні перевищують лічбою розумах! *Оплот розуму – юрба шаленців. Цицерон, Про ворожбу, II, 39.*

Оборона для мудрості, натовп шаленців! Августин, Про Град Господень, VI, 10. Важка то річ підтримати своє судження проти повсюдного переконання. Перший доказ, узятий із самого предмета, здобуває собі простаків, після того переходить до розсудливіших, підтриманий авторитетом кількості і давністю свідчень. Щодо мене, то якщо в чомусь не повірю одному, то й сто одному не пойму віри і не стану також судити про погляди на підставі давності.

Недавно один із наших княжат, якого подагра позбавила приємної зовнішності і веселого гумору, так сильно повірив звісткам, які принесли до нього про цілителя попа (той словами і рухами рук виліковує всі хвороби), що вирядився в довгі мандри, щоб його відшукати. Сила уяви здолала опанувати і приспати на кілька годин його страждання, і йому знов стали служити ноги, які давно вже не служили. Якби це сталося ще п'ять чи шість разів, то це диво визнали б усі як безперечний факт. Згодом виявлено у чудотворця стільки простацтва і так мало уміння, що його визнано недостойним жодної кари: так треба поводитися у більшості таких випадків, якби їх оцінили за джерелом, з якого взяли початок. *Ми захоплюємося тим, що манить нас на відстані. Сене-*

ка, Листи, 118. Зір часто указує нам звіддала химерні образи, які розвіюються з наближенням. *Ніколи поголоска не приводить до щирої правди. Квінт Курцій, IX, 2.*

Дивно, з яких блаженьких підстав і легковажних причин народжуються такі гучні переконання! Це саме й утруднює слідство; поки ми шукаємо істотних і вагомих причин та цілей, достойних такої великої слави, ми губимо справжні; вони тікають від наших очей через свою малість. По суті, в таких пошуках треба дуже обережного, уважного і меткого, а також безстороннього і неупередженого дослідника. Досі я не мав щастя узріти жодного з тих див і незвичайних випадків. Я не бачив на цьому світі ні потвори, ні чуда дивезніших, ніж я сам. Час і звичка освоює нас з усякою чудасією; але чим більше я із собою спілкуюся і себе пізнаю, тим більше дивує мене потворність, тим менше я розбираюся в собі самому.

Головний привілей творення і народження таких незвичайних явищ припадає долі. Проїжджаючи позавчора через одне село, за два льє від дому, я знайшов місце ще тепле від дива, шахрайство якого було саме викрито. Цим дивом околиця жила кілька місяців; отож захвилювалися і сусідні провінції, і почали сюди збігатися великі гурти людей усякого стану. Один місцевий молокос зробив собі забавку, вдаючи вночі у себе вдома голос духу, при цьому він не мав іншої мети, як тільки пожартувати. Оскільки йому повелося ліпше, ніж він сподівався, аби надати своєму жартові більшого розголосу, він залучив собі помічницею одну сільську дівку, цілковиту дуринду. Зрештою таких підібралось троє, всі однакового віку і розуму. Домашні віщуни стали публічними, ховаючись у церкві під вітварем, промовляючи лише вночі і не допускаючи, щоб у цей час запалювали світло. Від проповідей про каяття і погроз страшним судом (це все предмети, під святістю яких і благоговінням дурисвітству маскуватися найлегше) вони перейшли до якихось видінь і знаків, але таких дурних і смішних, що навряд чи малі діти забавлялися б так грубо. А все ж якби доля захотіла в цьому їм посприяти, хто знає, куди б завели

ці блазенські вибрики? Нині небожата сидять у цюпі і самочинно відпокутують загальну глупоту; хто знає, як помститься на них за свою власну якийсь суддя! У цій речі все ясно, оскільки вона відкрита; але в багатьох речах такого роду, що перевищують нашу тяму, по-моєму, ми зарівно схильні і сумніватися і вірити.

Багато зловживань, або, говорячи сміливіше, всі зловживання на світі виникають тому, що нас навчили боятися визнання нашої темноти і змусили приймати за правду все, чого не здатні заперечити. Ми говоримо про всі речі тоном повчання і розв'язання. Стель римлян відзначався тим, що навіть те, що свідок визнавав за побачене власними очима, і те, що суддя ухвалював на підставі свого достеменного знання, вимагало формули: «Мені здається». Починаєш ставитися з нехиттю до речей правдоподібних, коли хтось видає їх за щось непохитне. Я люблю слова, що пом'якшують і згаджують сміливість наших тверджень: може бути, цілком імовірно, трохи, кажуть, я думаю і тому подібне. І якби мені довелося виховувати дітей, і я вкладав би їм в уста такі вирази, що свідчать про вагання, а не про рішучість: «Що б можна думати про це? Я не розумію, може бути, чи це можливо?». Щоб вони і в шістдесят років поводитися б, як школярі, замість грати з себе докторів у десять, як це заведено. Хто хоче вилікуватися від невігластва, повинен одверто в ньому признатися. Ірида – Тавмантова дочка. Подив є основою всякої філософії; дослідження поступом; незнання кінцем. Так воно є: існує певний рід сильного і пишного незнання, яке у честі і відвазі нічим не поступається знанню; незнання, для осягнення якого треба знання не менше, ніж для права називатися обізнаним.

Пам'ятаю з дитинства опис процесу, який Корас, тулузький суддя, оголосив друком, і йшлося там про те, що двоє людей видавали себе за одну й ту саму особу. Пам'ятається (це єдиний спогад, який мені запав), мені тоді здалося, що обман, звершений тим із них, кого суддя визнав винним, був такий чудний і так перевищував нашу тяму і тям самого судді, що я вважав за надто сміливий вирок, який засудив його на шибеницю. Краще було б, щоб

формула судового рішення говорила: «Суд у цьому розібратися не може». Це було б щиріше і чесніше, ніж ухвала ареопагитів, які, попавши у клопіт у певній справі, для них геть-то неясний, постановили, щоб сторони зголосилися повторно через сто років.

Чарівниці з моєї околиці попадають у смертельну небезпеку щоразу, як якийсь новий автор висловить думку, що віддає їхні тіла упирам. Аби пристосувати приклади, які Святе Письмо дає нам про такі явища, приклади безперечні і неспростовні, і прив'язати їх до наших новочасних подій, причина і перебіг яких нам незрозумілі, потрібна інша сила духу, ніж у нас. Може, лише цьому всемогутньому свідченню пристало сказати нам: «Цей чоловік є, власне, таким і ця жінка так само, а тамтой не є». Богові треба в цьому вірити, бо він усевіда; а не комусь із нас, який дивується власним казочкам (і неодмінно мусить дивуватися, якщо сам ума не тронувся), байдуже, повідомляє він про чужий досвід чи про свій власний.

Сам я за вдачею невіра і люблю вірити тому, що солідне і правдоподібне, уникаючи старожитніх закидів: *Люди охоче вірять тому, чого їм не збагнути. Людському розумові властиво охочіше вірити незбагненному. Тацит, Історія, I, 2.* Я добре бачу, не один гнівається на мене; мені забороняють сумніватися, погрожуючи найстрашнішими образами: новий, вірю, спосіб переконувати! Але, дяка Богові, моєю вірою не можна керувати стусанами. Хай лають тих, хто закидає фальш їхнім переконанням; я лише закидаю їм, що ці надто сміливі думки дуже важко довести, і твердження протилежні відкидаю нарівні з тими, хоча й не так рішуче. *Хай це й правдоподібно, але наполягати на цьому неприпустимо. Цицерон, Академічні питання, II, 27.* Ті, хто підкріплює свої промови зухвалою поведінкою і владним тоном, лише доводять німіч своїх доказів. Коли ведеться суперечка чисто словесна і схоластична, вона може мати стільки ж позорів слушності, скільки у їхніх противників. Але щодо речових висновків, які вони звідти виводять, ті мають над ними значну перевагу. Якщо йдеться про те, щоб позбавити когось життя, треба щоб уся

справа поставала в геть ясному і чесному освітленні: наше життя надто реальна й істотна річ, надто важливе, аби його робити запо-рукою таких надприродних і фантастичних подій.

Що ж до дання і труй-зілля, їх я зовсім не беру в рахубу. Адже це смертовбивство, та ще й найгіршого стибу: проте в цьому не завше можна покладатися на власне визнання нібито винних. Бувало іноді, що оскаржували у вбивстві людей, які потім вияв-лялися живими і здоровими. Щодо таких незвичайних обвину-вачень я сказав би так: досить бодай би того, щоб людині, гідній найбільшій довіри, вірити в тому, що людське: у тому, що є поза її тямомою і з царини речей надприродних, слід їй вірити лише тоді, коли слова її дістануть надприродне підтвердження. Того при-вілею, якого рачив Бог уділити деякі свідчення, не гоже зневажа-ти і надавати надто легко. У мене вуха пухнуть від преріжних таких оповідок: «Троє людей бачили його такого-то і такого-то дня на сході; троє бачили його назавтра на заході: такої-то годи-ни, в такому-то місці, убраного так-то»: присяйбогу, я не повірив би самому собі! Настільки природніше і правдивіше допустити, що двоє з цих свідків брешуть, ніж те, що одна людина могла за дванадцять годин зі швидкістю вітру перенестися зі сходу на захід! Наскільки природніше вважати, що розум наш зрушився на хвилику з місця шпаркістю нашої схибнутої тямі, ніж те, щоб хтось із нас вилетів на мітлі через комин, з тілом і кістями, волею якогось чужого духу! Не шукаймо зовнішніх і невідомих оман, ми, яких постійно шарпають домашні і власні омани. Мені здаєть-ся, що цілком простимо засумніватися у чуді, принаймні на-стільки, наскільки можна відвернути і заперечити його прав-дивість не чудесним способом. Я поділяю думку святого Авгу-стина, що в речах трудних для доведення і небезпечних для віри краще схилитися до сумніву, ніж до певності.

Кілька років тому я проїздив через землі одного князя, який з уваги до мене і для посоромлення моєї невіри вчинив мені ласку, показавши у своїй присутності у певному місці десяток такого роду в'язнів, між ними бабцю, справжню відьму за потворною

своєю зовнішністю, вельми славетну у своєму ремеслі. Я дістав і докази, і добровільні визнання, і різні непомітні знаки у тієї нужденної старизни: я розпитував її і балакав з нею сам, скільки хотів, узявшись до цього якнайсумлінніше і найрозважливіше, як тільки міг; я не та людина, яка б легко дозволила збити своє судження упередженням. Зрештою, як на мене, я радше прописав би цим людям чемерицю, ніж цикуту. *Більше скидалося, що це справа божевільців, а не злочинців. Тут Лівій, VIII, 18.* Ба, що ж! Правосуддя має свої власні ліки на такі хвороби.

Що ж до закидів, які достойні люди мені робили, і там, і часто деінде, то я не чув таких, які переконали б мене і які не допускали б іншого розв'язання, куди правдоподібнішого, ніж їхні висновки. Звичайно, доказів і доводів, оснований на досвіді і фактах, цих я не розплутаю; я розмотувати не став би, бо й вони не мають кінця: я часто розтинаю їх, як Олександр свій вузол. Хай би там як, дуже високу ціну дає своїм припущенням той, хто задля них велить спекти людину живцем. Приточують чимало прикладів, подібних до того, який подає Престанція про свого батька – той, одурений і приспаний якимсь сном куди тяжчим, ніж зазвичай, марив, що він кобила і що служить в'ючаком для солдатів. І те, що марив, було правдиве. Отож якщо чарівниці снуть у такий матеріальний спосіб, якщо такі сни можуть іноді втілитися у вчинки, я все-таки не вважаю, що воля наша була б за це відповідальна перед правосуддям. Кажу я так тільки для себе, як людина, яка не є ні суддею, ні королівським радником і яка аж ніяк не вважає себе гідним важити на це, як звичайна людина, народжена і призначена для того, щоб і вчинками своїми і словами виявляти всіляку повагу громадським інститутам. А той, хто брав би мої базікання за чисту монету, щоб підірвати бодай найгірший закон свого села, чи вірування, чи звичаю, вчинив би собі велику кривду, а заодно і мені; адже в те, що я кажу, я не вкладаю ніякої певності, окрім тієї, що це, власне, я мав тоді на думці, думці нетвердій і плутаній.

Я мовлю про все, щоб вибалакатись, а не повчати. *І мені не сором, як тамтим, признатися, що я не знаю, чого я не знаю.*

Цицерон, Тускуланські розмови, I, 25. І я б не говорив так сміливо, якби був людиною, якій хтось зобов'язаний вірити; отак я й відповів недавно великому панові, який нарікав на безоглядність і затятість моїх тверджень. Коли я бачу, як ви пов'язані з одною стороною і вперто її держитесь, я намагаюся роз'яснити ваше переконання, а не щоб його завоювати. Бог владає вашим серцем і надає вам змогу вибирати. Я не такий зарозумілий, аби прагнути бодай опінією своєю вплинути на когось у речах такої ваги: доля не покликала мене до таких важливих і високих ухвал. Далєбі, у мене багато не лише таких рис характеру, а й таких поглядів, від яких я охоче відучив би мого сина, якби його мав. Що ж робити, скоро найправдивіше не завше людині найзручніше? Така вже дика її натура!

До речі чи не до речі, менше з тим: ото ж, є в Італії прислів'я про те, що не знає Венери в усій її солодкості той, хто не мав справи з кривоніжкою. Випадок або якась особлива подія в давнину вклали це слово в уста люду: і мовлять так як про самців, так і про самиць. Цариця амазонок не дарма відповіла скитові, що домагався її любові: *кульга вчиняє це найкраще*. Щоб уникнути панування самців, учасниці цієї жіночої республіки калічили їм у дитинстві руки, ноги та інші члени, які дають перевагу над самицями, і послуговувалися мужчинами тільки для того, для чого ми послугуємося жінкою деінде. Я думав, що нерівні рухи кривоніжки додають любовцям якоїсь нової втіхи і особливої солодкості тому, хто з нею має діло. Аж це я узнаю, що вже старожитня філософія подбала про все. Оскільки ноги і стегна кривоніжки через каліцтво не дістають потрібного їм живлення, геніталії, розташовані тут вище, стають повнішими, сочистішими і юрливішими. Або ще, оскільки кульгавість утруднює всі справи, ті, що нею вражені, менше витрачають сили і тому палкіші у Венериних іграх. З цієї причини греки прославили ткаль, бо вони чутливіші від інших невіст через сидячий спосіб життя і брак фізичних занять. Але до чого можна отак домовитися! Про цих останніх я теж міг би сказати, що совгання, до якого їх

змушує тканиня у сидячій позі, збуджує і дрочить так само, як у дам тряска і гойданка карети.

Чи ж ці приклади не служать тому, що я казав на початку: що аргументи наші часто випереджають факт і розлеглістю своїх суджень забираються так далеко, що вже судять і діють навіть у самій пустці і небутті? Окрім гнучкості нашого розуму в добуванні доказів на користь будь-якої вигадки, уява наша так само легка у сприйманні оманливих вражень на підставі дуже благовісних позорів. Отож я сам, довірившись давній і поширеній приказці, зазнав свого часу враження більших розкошів з одною жінкою, яка не ходила прямо, і відніс це до її принад.

Торквато Тассо, порівнюючи Францію з Італією, сказав, ніби помітив, що ноги у нас шупліші, ніж у італійської шляхти, через те, що ми часто на конях. З цієї самої причини Светоній виводить зовсім протилежний висновок: говорить навпаки, що Германік огрубив собі литки через постійну верхову їзду. Нема нічого такого гнучкого і піддатливого омані, як наше розумування: справжній ходак Тераменів добрий на кожну ногу. Воно двозначне і відмінне, як і кожне явище двозначне і відмінне. «Дай мені срібну драхму», - сказав філософ-цинік Антигонові. – «Це не дар для короля», - відповів той. – «Дай мені тоді талан». – «Це не дар для циніка».

*Чи ж тепло це відкриє численні дороги і пори,
Потаємні, щоб сік міг до стебел текти,
Чи покріпить кору і стисне прожилки,
Проти стріл дощових і опіків сонця
Або гострої стужі Борею.*

Вергілій. Георгіки, I, 89-92

Всяка медаль має зворотний бік. Ось чому Клітомах сказав колись, що Карнеад перевищив Гераклові подвиги тим, що вирвав у людей дозвіл, тобто їхні переконання і сміливість судження. Цей славний намір Карнеада, по-моєму, виник внаслідок безчільності отих існих всевід і від їхньої непомірної зарозумілості. Езопа виставили на продаж вкупі з двома іншими рабами. Поку-

пець спитав першого, що він уміє. Той, похваляючись, наговорив сім мішків вовни, що він і те уміє, і те. Другий сказав про себе стільки ж, як не більше. Коли ж прийшла черга Езопа, і в нього спитали, що уміє, він відповів: «Нічого, адже все вже забрали ті двоє: вони вміють усе». Так сталося і в філософській школі; пихатих, хто приписує людському розумові здатність пізнавати все, викликала в інших з досади і духу суперечності переконання, що він не здатний ні до чого. Одні держаться в невіданні таких самих крайнощів, що інші в знанні; щоб не можна було заперечувати, що людина ні в чому не знає міри і що для неї нема іншої межі, як межі конечності і незмоги посуватися далі.

Розділ XII

ПРО ФІЗІОНОМІЇ

Майже всі наші переконання черпаються з якогось авторитету і на віру. В цьому нема злого; у таке лихоліття ми не могли б учинити гіршого вибору, ніж опираючись на себе самих. Сократові повчання, збережені в писаннях його друзів, ми знаємо єдине через славу повсюдного визнання, а не з власної оцінки. Вони не для нашого ужитку; якби сьогодні об'явилося щось подібне, небагато людей зуміло б їх оцінити.

Ми бачимо гожість лише в постаті кінчастій, напушеній і надутій штукаю; якщо вона ж постає в органічності й простоті, то легко тікає від нашого грубого зору. Така краса надто делікатна і зачаєна: треба мати ясний і добре притертий погляд, щоб уловити це тихе сяйво. Але чи така натуральність не є, як на нас, покривна глупоті і радше вадою, ніж достоїнстю? Сократ дає проявитися своїй душі у безпосередніх і звичайних порухах: так висловлюється селяк, так говорить проста жінка. На устах у нього нема нічого іншого, окрім візників, теслярів, шевців і мулярів. Його висновки і порівняння снуються з найпростіших, повсякденних людських дій. Кожному вони зрозумілі. Ніколи ми б не розпізнали під такою благоденською формою шляхетності і блиску його чудової тямущості, ми, хто вважає за пласке і нище все, чого не піднесе вченість, хто не визнає іншого багатства, як тільки в пишноті й помпі. Наш світ створений ніби єдино для пихи: люди здійснюються лише вітром і рухаються самими підскоками, як повітряні кулі. Той же мудрець не тішить себе марними вигадками: його мета дати нам відомості і засади, які найбезпосередніше служать у житті,

Зберігати міру, триматися цілі

*І за природою йти.**Лукан, II, 381-382*

Він завжди був одним і тим самим і піднісся, не якимись підскоками, а з натури своєї, до найвищих верховин духу; або, краще сказати, не піднісся, а радше знизився і прийшов до свого природного і натурального рівня, і підкорив собі всяку силу, всі труднощі, всі перешкоди. У Катоні видно ясно, що його хід куди напруженіший, ніж звичний крок; у подвигах його життя і в його смерті ми завше бачимо його на коні. Сократ же завше простує по землі і тихою, розміреною ступою освоює наймудріші предмети. І в хвилі смерті, і в найважчих випробуваннях, які тільки можна уявити, він веде звичний спосіб життя.

Як добре, що про мужа, найдостойнішого для того, щоб світ пізнав його і ставив за взірець, залишилися такі певні і надійні свідчення. Нам освітили його діяння найтямовитіші люди, які коли існували: свідки, які говорять про нього, дивовижні своєю сумлінністю і талантом. Велика це справа – так спрямувати нічим не заплановану уяву дитини, не змінюючи її і не розширюючи, щоб здобути з неї найпрекрасніші порухи душі. Він показує нам її ні високою, ні багатою, а тільки здоровою, але, на правду, здоров'ям дуже міцним і квітучим. За допомогою тих звичайних і природних засобів, за допомогою зрозумілих і приступних образів і понять, не порушуючи їх і не силуючи, він встановив не лише найпорядніші, а й найвищі і найміцніші погляди, учинки і звички, які коли існували. Це він вернув людську мудрість з неба, де вона тільки час марнувала, аби віддати її людині, де є для неї найсправедливіша, найсумлінніша і найкорисніша праця. Подивіться, як він борониться перед своїми суддями, подивіться, якими доводами підсичує свою відвагу у воєнних пригодах; які аргументи покріплюють його терплячість проти наклепу, тиранії, смерті і злосливості власної жінки! У цьому немає ніякого запозичення з мистецтва чи науки, найбільші простаки пізнають там свої засоби і свою силу; відступати вже більше назад і нижче годі. Він зробив велике благо людській натурі, показавши їй, як багато вона може сама по собі.

Загалом ми багатші, ніж самі думаємо; але привчені жити позичками і жебрацтвом; ми охочіше послуговуємося чужим, ніж власним. Ні в чому не вміє людина вдовольнитися тим, що їй потрібно. З розкоші, багатства, влади вона гребе більше, ніж може захопити. Захланність її не знає стриму. Я гадаю, що так само і в жадобі до знань. Людина визначає собі куди більше, ніж їй до снаги і ніж це взагалі треба, розтягуючи користь науки на все, що вона охоплює. *У науці, як у всьому, ми хворіємо на нездержливість. Сенека, Листи, 106.*

І Тацит має рацію, коли хвалить матір Агріколи за те, що стримувала у сина надмірне лакомство науки. Якщо уважно придивитися, то це користь, яка, як інші людські блага, має в собі багато вродженої і природної марноти і яка обходиться вельми дорого. Купувати її куди небезпечніше, ніж якусь іншу потраву чи напій. В інших випадках те, що ми набуваємо, приносимо в начинні додому; там можна розглянути вартість його й оцінити, скільки і о котрій годині треба приймати. Але науку ми із самого початку не можемо умістити в іншу скуделю, ніж у душу: купуючи її, поглинаємо її, і вже при самій купівлі або отруєні нею або покріплені. Серед наук є й такі, які лише шкодять нам і обважнюють нас замість живити, і такі, які під виглядом лікування отруюють нас.

З приємністю бачив в одному місці, як люди з набоженства давали обітницю невігластва, як дають обітницю незайманості, убогства, умертвіння плоті. Це добрий спосіб холощіння наших непогамовних пожадань – усмиряти хіть, яка попихає нас до вивчення книг, і позбавляти душу того розкішного вдоволення, яке спокушає нас думкою, що ми посідаємо знання. Обітниця убогості ще повніша, коли до неї долучається убогість духу. Для щасливого існування ученість зовсім не потрібна. Сократ показує нам, що вона – в нас самих, і навчає нас, як віднайти її і послуговуватися нею. Всяка наша ученість, яка за межами природності, завжди більш чи менш марна і зайва. Добре ще, якщо вона не обтяжує нас і не пантеличить більше, ніж допомагає. *Щоб мати здоровий глузд, небагато треба освіти. Сенека, Листи, 106.* Це все га-

рячкове буяння нашого розуму, зняряддя плутанини і неспокою. Зосередьтеся в самому собі; ви одразу знайдете аргументи природи проти смерті, істинні і здатні послужити вам у потребі; саме завдяки їм хлоп та й цілі народи умирають ще мужніше від найбільшого філософа. Чи вмер би я не так погідно, якби прочитав *Тускуланки*? Гадаю, що ні. Коли я добре в це вдумаюсь, відчую, що мова моя збагатилася, але серце – анітрохи; воно залишилося таким, яким скувала його природа й озброюється до цієї борні не інакше, як звичайним і посполитим способом.

Книжки послужили мені не стільки для науки, скільки для вправ. Ба, а що, як наука, силкуючись озброїти нас якоюсь новою бронею проти природних страждань, більше вбила нам у голову їх величину і вагу, ніж зуміла обслонити силою своїх доводів і тонкощів? Насправді тонкощі ці такі, якими вона турбує нас часто зовсім даремно. Навіть обачніші й мудріші автори, подивіться, як вони біля доброго аргументу громадять інші, легковажні і благенські, і, як придивитися до них зблизька, зовсім безтілесні. Це все лише оманливе плетиво словес. А що серед них попадаються і корисні, то я не хочу їх тут чіпати; знайшлося б і в цій книжці досить речей такого роду, у rozmaїтих місцях, це або запозичення, або наслідування. Треба матися трохи на бачності і не називати силою те, що є лише зграбністю, і міцним того, що є лише кінчастим; ані добрим того, що є лише гарним; ...*що приємніше скуштувати, ніж випити. Цицерон, Тускуланські розмови, V, 5. Не все, що смакує, ситить ...де йдеться про дотеп, а не переконання. Сенека, Листи, 106.*

Бачучи зусилля, яких задає собі Сенека, щоб підготуватися до смерті, бачучи, як сходить сьомим потом, щоб покріпитися і підбадьоритися, і як хитається на тій жердині, я б засумнівався у його славі, якби, умираючи, не підтримав її так мужньо. Його пристрасне збудження, що так часто находило на нього, показує, як він жив і горів борнею. *Велика душа висловлюється спокійніше і певніше. Сенека, Листи, 115. І розум і душа обарвлені однаково. Сенека, Листи, 114.* Перемога далася йому дорого, і видно,

що противник ледве не переміг його. Плутархові розважання, спокійніші і безсторонніші, на мій погляд, є мужніші і переконливіші: я схильний вважати, що душевні порухи були в нього певніші і гармонійніші. Один, живий і гострий, вражає нас і збуджує нібито знагла; більше хвилює нашу душу. Другий, статечніший, учить нас, підбадьорює і покріплює, промовляючи більше до розуму. Перший пориває нашу думку, другий переконує її. Я бачив подібне і в інших творах, ще вище цінованих, які в образі змагання душі з плотськими спокусами передають останні такими жагучими, владними і нездоланими, що нам, людям простим, доводиться дивуватися незвичності і силі їхніх спокус не менше, ніж їх опору.

Навіщо нам здалося піднімати всі засоби науки? Погляньмо на землю; бідні людиська, яких ми на ній бачимо, з понуреною по денній праці головою, не знають ні Аристотеля, ні Катона, жодних прикладів, ні приписів; і ото з тих добуває природа щодень докази твердості і терплячості, чистіші і міцніші, ніж оті так ревне товчені нами у школі. Скільки звичайно я бачу між ними таких, які не зважають на убожество; скільки таких, що прагнуть смерті або приймають її без страху і гризоти! Чоловік, який копає у моєму саду, поховав оце вранці батька чи сина. Навіть слова, якими вони називають хвороби, пом'якшують і згладжують їхню докучливість. Сухоти у них – *кашель*, дизентерія – *бігунка*, запалення легенів – *застиуда*, і згідно з тим, як лагідно називають, так само їх і переносять. Хвороба має бути надто вже тяжка, щоб уривала їхню звичну роботу; злягають вони лише на те, щоб умерти. *Ця проста і щира чеснота обернулася на темну і хитру науку. Сенека, Листи, 95.*

Я писав це більш-менш у той час, коли сильне загострення нашої ворохообні окошилося через кілька місяців усім своїм тягарем на мені. Діймав мене, з одного боку, неприятель під брамою, а з другого – мародери, найгірший ворог, – воюють не зброєю, а злочинами. Я терпів усілякі воєнні напасті нараз.

Чигає ворог лютий зліва, справа,

З обох боків грозить близька біда.

Овідій, Листи з Понту, I, 4, 57

Потворна війна! Інші чиняться назовні, ця проти себе самої; точиться і розкладається від власної трутизни. Природою своєю вона така злослива і спустошлива, що руйнує і себе разом з усією рештою, роздирає себе і шарпає в нестямній люті. І найчастіше ми бачимо, що вона нівечиться сама по собі, а не через брак необхідного конту чи ворожої сили. Всяка дисципліна цурається її: хоче вилікувати бунт, але сама украй бунтівна; хоче покарати непослух і сама подає його приклади, ведена в обороні законів, сама зриває ребелію проти своїх власних. До чого ми прийшли? Наше лікарство приносить заразу:

Хіба ліки когось лічать?

Вони тільки нас калічать!

Ще дужче горить він, від ліків

Дужче хворіє.

Вергілій. Енеїда, XII, 46

Пер. Михайла Білика

Змішалось добро і зло у люті злочинній,

І боги позбавили нас своєї опіки.

Катулл, LXIV, Весілля Пелея і Тетиди, 405-406

У цих суспільних заразах можна на початку відрізнити здорових від хворих; але коли вони тривають довше, як власне наша, все тіло її вражене: і голова, і п'яти; ні один орган, жодна частина не збереглася від зараження, ото ж нема повітря, яке б не вдихалося так лакомо, так ширилося і проникало, як сваволя. Наше військо скріплюється і тримається купи лише чуженецьким цементом: із французів ніхто не здолає вже набрати стало-го і регулярного війська. Яка ганьба! Є лиш стільки дисципліни, скільки нам її виявляють наймані жовніри! Щодо нас, у нас командує примха, і то не примха командира, а своя власна. І боротися нам доводиться не стільки із зовнішнім ворогом, скільки з

внутрішнім. Один командир слухається, запобігає ласки і скоряється; вся решта вільна і розперезана. Мені забавно спостерігати, скільки підлості і легкодухості міститься в честолюбстві; через стільки капостей і раболіпства треба їй пройти, щоб досягти своєї мети; але мені не подобається, як люди, на вдачу свою великодушні і справедливі, псуються з кожним днем у походах і боях з цим гультьайством. Довге терпіння творить звичку; звичку, згоду і наслідування. Ми й так мали досить нищих душ з природи, аби псувати доблесні і шляхетні. Якщо так піде далі, нікому буде повірити здоров'я цієї країни, у тому разі як тільки доля її нам поверне:

Прийти на поміч розтлінній добі

Не заважайте хоч юнакові.

Вергілій, Георгіки, I, 500-501

Що сталося з давньою наукою, що вояки більше повинні боятися свого зверхника, ніж ворога? І що з отаким чудовим прикладом: коли яблуня опинилася у межах римського табору, на другий день, після відходу війська, власник застав яблука у непорушній цілості, стиглі і соковиті? Я волів би, щоб наша молодь, замість гаяти час на не дуже корисні мандрівки і на вивчення непотрібних предметів, витрачала його половину на те, щоб побачити морський бій під орудою якогось хорошого родоського командора, а другу на те, щоб пізнати дисципліну турецького війська: вона має великі переваги проти нашої. Тут ми бачимо, що солдати стають у поході розперезанішими, там – сумирнішими і обачнішими. Кривди або крадіжки, вчинені обивателям, караються киями мирного часу, а в час війни смертю. За одне яйце, забране без плати, належить п'ятдесят ударів; за будь-яку іншу річ, бодай найдрібнішу, не потрібну для живлення, саджають на палю або знімають голову негайно. Я здивувався, читаючи в історії Селіма, найжорстокішого завойовника, який коли був, що після здобуття Єгипта чудові сади коло Дамаска, зовсім необгороджені і розташовані на завойованій землі, zostалися незайманими його вояками, оскільки не дано гасла до лупу.

Але чи існує в суспільстві якесь зло, яке варте було б викорінення такими смертоносними ліками? Ні, говорить Фавоній; навіть узурпація влади у річпосполитій. Платон так само не згоджується, щоб порушувався спокій краю з метою так званого оздоровлення його; він не приймає поліпшення, яке все перевертає і ставить на карту і яке оплачується кров'ю і руїною мешканців. Обов'язок чесної людини велить у такому випадку покинути все, як воно є, і тільки молити Бога про чудодійний рятунок. Здається, він мав за зло Діонові, своєму великому другу, що той учинив інакше. Я був з цього погляду платоніком перш ніж узнав, що був такий Платон. А якщо ми не можемо вважати за свого навіть Платона, того, хто шляхетністю своїх помислів заслужив собі ласку Божу – провидіти світло християнського вчення крізь повсюдну темін сучасного світу – то, по-моєму, нам тим більше не подобає слухати настанови з уст поганина. До того ж нечесливо сподіватися від Бога помочі тільки з Його правиці, без нашого сприяння. Нерідко я сумніваюся, чи серед стількох людей, які ведуть таку роботу, знайдеться бодай один, так упосліджений на розум, якого б можна щиро вмовити, що він іде до реформації через загальну деформацію, що він прямує до свого спасіння шляхами, які за нашою відомістю ведуть просто до вічного прокляття; що, руйнуючи лад, провід і закони, опіку яких Бог йому ввірив, шарпаючи на шматки власну неньку і даючи гризти її члени ворогам, наповнюючи батьковбивчою ненавистю братерські серця, кличучи на гвалт чортів і фурій, він сприяє пресвятій любові і правді слова Божого. Честолюбство, зажерливість, жорстокість, мстивість не мають самі по собі достатньої власної і вродженої запеклості: роздмухаймо ж їх іще і розвогнемо славним іменем праведності і благочестя! Не можна собі уявити гіршого стану, ніж коли злість стає законною і вбирається з дозволу зверхників плащем чесноти. *Нема нічого оманливішого, ніж забобони, які прикривають злочини волею богів. Тут Лівій, XXXIX, 16.* За Платоном, кривда досягає межі, коли несправедливе вважається справедливим.

Люд випив добру повну, і не тільки від нинішніх напастей,
Скрізь у полях панує розор.

Вергілій, Еклоги, I, 11-12,

а й від майбутніх. Страждали живі, страждали і ті, хто ще не
родився. Обработано людей, тим самим і мене, аж до самої надії,
вибираючи все, чим збиралися жити довгі роки.

*Чого не можуть забрати й понести з собою,
Те нищить безбожно злочинна юрба,
Підпалює ні в чому не винні халупи.*

Овідій, Скорботні пісні, III, 65–66

Мури міські не боронять, кинуті на луп поля.

Клавдіан, Проти Ентропія, I, 244

Окрім цього потрясіння, перетерпів я й інші. Зазнав я лиха, яке випадає на долю поміркованим. Скубли мене звідусіль: гібеллінам я був за гвельфа, гвельфам за гібелліна. Якийсь поет це добре передає, ось тільки не пригадаю, де саме. Становище мого дому і взаємини із сусідами показували мене в одному світлі, моє життя і вчинки – в іншому. Не доходило до прямих оскаржень, бо не було, де вгризти; я не порушую ніколи законів, і хто б побажав мене приперти з цього боку, пошився б у дурні. Усе це були німі підозри, наклепи нишком, яким ніколи в такому безладді не бракує позорів, так само як і заздрісних чи безрозумних вигадок. Звичайно я сприяю кривдним підозрам, які доля розсіває проти мене тому, що я завжди уникаю виправдуватися, вимовлятися і пояснювати, вважаючи, що захищатися означало б ставити під сумнів моє сумління; *очевидність вмаляється доказами. Цицерон, Про природу богів, III, 4.* І як нібито кожен бачив у мені так само ясно, як я бачу, замість відступати назад, я сам виходжу назустріч йому і радше підбиваю їх ще й іронічним і глумливим визнанням; якщо тільки просто не відмовчуюся, як на щось негідне відповіді. Але ті, хто вважає це за надто гордовиту зарозумілість, не менше мені мають за зле, ніж ті, хто бачить у цьому незмогу боронити безнадійну справу; особливо владники, для яких непокора є найвищим злочином і які неприхильно дивляться

на кожну свідому себе правоту, яка не виявляє смиренності, покірності і не прибирає благальної пози: я часто бився головою об цей стовп. Далебі, від того, що мені довелося пройти тоді, честолюбець повісився б, як і користолюбець. Щодо мене, я не рвусь примножувати багатств,

Хай я маю те, що тепер, хай і менше, аби тільки рештку Віку свого, що богами відміряний, жив я для себе.

Горацій, Послання, I, 18, 107-108

Пер. Андрія Содомори

Одначе втрати, яких я зазнаю від злодійства чи розбою, з чиєїсь злої волі, мені болять так, як людині, мученій хворобою хтивості. Кривда пече куди дошкульніше, ніж утрата. Тисячі різних лих спадають на мене капаниною: легше мені було б перенести їх усі зразу. Я розглядаюся вже між приятелями, кому міг би звирити немічну і вбогу старість: оббігавши очима довкола, узрів себе оддертим до сорочки. Аби ось так нагло скотитися просто з гори на діл, та ще й з висока, треба, щоб ти попав ув обійми тривалої, міцної і заможної приязні. А такі рідкі, якщо тільки є. І зрештою визнав, що найбезпечніше самому собі вручити себе і свої клопоти; і що якби мені трапилося потрапити в неласку у пані Фортуни, треба мені довіритися якнайдужче самому собі і тим більше зблизька прив'язатися і дбати про себе. В усіх речах люди вдаються до чужої допомоги, заощаджуючи власну, єдино певну і міцну, як хтось уміє нею послуговуватися.

Кожний тікає від себе і кудись у будучину: бо ніхто не дістався до себе. І я переконався, що такі тяжкі випробиви корисні. По-перше, лобурів треба наставляти батогом, коли розуму бракує: як от вогнем і міцними клинцями допомагаємо кривому дереву знов стояти прямо. Віддавна я вже кладу це собі в голову – триматися лише за себе самого і цуратися речей сторонніх: а проте і далі дивлюсь на всі боки; власна схильність, доброзичливе слівце можних, приязне обличчя спокушають мене. Бозна, чому цей товар нині і що за цим криється! Слухаю також, не морщачи чола, розважання, які мені роблять, аби витягнути на торговисько, і

захищаюся так мляво, аж може видатися, ніби я ладен уже піддатися. Отож для такого уперттюха треба київ; треба збити і стиснути міцними ударами молотка це начиння, яке розлазиться, розсипається, яке протікає і хлюпає. По-друге, такі пригоди служать мені за вправу, аби підготуватися до гіршого. На той випадок, коли б я, який і з дарів фортуни, і з природи своїх звичок сподівався зостатися між останніми, мав би стати одним із перших, застуканих бурею, завчасу, вчуся обмежувати себе у житті і пристосовуватися до нового становища. Справжня свобода полягає в тому, щоб цілком панувати над собою. *Наймогутніший той, хто панує над самим собою. Сенека, Листи, 90.*

У мирні і спокійні часи людина готова до звичних і банальних випадків. Але в тій колотнечі, в якій ми живемо тридцять років, кожен француз чи то зокрема, чи то гуртом близький у будь-яку мить до перевероту у своїй долі. Тим сильніше слід нам загартувати й озброїти своє серце. Подякуймо ж фортуні, що дала нам жити у вік не млявий, не ледачий і не бездіяльний; не один, який би цього не осягнув іншим шляхом, прославиться своїм нещастям.

Скільки б я не читав в історії про чвари в інших країнах, я завжди шкодував, що не міг як наочний свідок краще до них придивитися. Та ж сама цікавість змушує мене іноді впиватися тим, що я власними очима споглядаю видовисько нашої публічної смерті, її ознаки і форми. А що я не можу запобігти цьому, то я радий, що мені судилося бути її свідком і черпати з неї науку. Отож ми жадібно стараємося пізнати, навіть у тіні і в вимислах наших театрів, образ трагічних ігор людської долі. Це відбувається не без співчуття до того, що ми чуємо: але ми любуємося в тому, збуджуючи свої болеші незвичайністю цих жалібних подій. Нічого не лоскоче, що не дряпає. Тож добрі історики уникають, як нетечі чи тиші морської, спокійних оповідей, аби рватися до бунтів і воєн, бо знають, що ми радо поспішимо за ними.

Не знаю, чи личить мені чесно признатися, з якою малою втраченою спокою і вигоди випало мені провести життя більше, ніж у половині, серед заглади мого краю. Може надто дешевим коштом

здобувався я на терпеливість у тих подіях, які не допікають мене до живого. Перш ніж побиватися над собою, я дивлюся не стільки на те, що в мене забрано, скільки в те, що у мене вціліло, і зовні, і всередині. Є в цьому певна втіха уникати то тієї, то тієї напасти, які на нас чигають і трапляють когось іншого біля нас, спостерігати, як вони лютують кругом. Так само і в ділах публічних: чим ширше поширюється моє відчуття, тим більше робиться утлим. До того ж з повним правом можна сказати, що *ми відчуваємо публічні лиха лише настільки, наскільки вони стосуються нас особисто. Тут Лівій, XXX, 44.* Стан здоров'я, в якому ми були на початку, було таке, що воно саме полегшує жалі, які ми могли жити по його втраті. Це було здоров'я, але тільки проти недуги, яка пройшла по ньому; не впали ж аж так з висока! Зіпсуття і злочинство, які перебувають при честі і при посаді, видаються мені найнестерпнішими; куди кривднішими, коли тебе грабують у безпечному місці, а не в темному лісі. Світ то лише комплекс членів, з яких кожний з осібна сточений, один більше, ніж другий, і то здебільшого від за давнених гнійників, які вже не допускають і не переносять лікування.

Той крах радше збавив мене, ніж прибавив; адже совість моя була не тільки спокійна, а навіть горда: ото ж я не мав підстав посягати голову попелом. До того ж, оскільки Господь Бог ніколи не посилає людям ані нещастя, а ні повного щастя, здоров'я моє у цей час було нівроку; так само як без нього я ні до чого не здатен, мало є речей, яких я не міг би зробити за його допомогою. Воно дало мені змогу зібрати всі свої сили і покласти руку на рану, яка була готова легко розійтися: і я переконався у моїй витримці, бо мав деякий гарт проти ударів долі і що треба добрячого стусана, аби вибити мене зі стремен. Говорю я це не на те, аби спокушати долю, не на те, щоб кинути їй виклик. Я – слуга її і з мольбою простягаю до неї руки: хай, іменем Божим, вона буде вдоволена! Чи відчуваю я її натиск? Авжеж. Як ті, кого смуток гнітить і обсідає, піддається часом у перерві якійсь утісі й усміх промайне на їхніх устах, так і я досить паную над собою, аби зберегти мирний

стан духу і гнати від себе докучливі помисли. Проте час від часу мають до мене приступ оті немілі думки і гнітять мене якраз тоді, коли я озброююся, щоб прогнати їх або подолати.

От іще одне наслання зла, яке діткнуло мене слідом за тими: і зовні, і всередині дому навідала мене зараза, гвалтовніша, ніж будь-коли. Як здорові тіла зазнають куди тяжчих хвороб, бо тільки вони можуть ними оволодіти, так повітря моєї околиці, таке животворне (адже від найдавнішої пам'яті пошесть, дарма що грасувала поблизу, не здолала у нас загніздитися), виявилось раптом зараженим і чого тільки нам не наробило.

*Гинуть усюди щодня то юнак, то старий – нічийі
Не пощадить голови Прозерпіна.*

Горацій, Оди, I, 19-20

Пер. Андрія Содомори

Я спізнав це незвичайне чуття, коли вигляд власного будинку став мені огидний; усе добро залишилося без жодного захистку і покинуте на ласку першого, хто б протяг руку. Я, незмінно привітний гоститель, мусив шукати даху для себе і своєї родини, нещасної, оберненої на пострах для друзів і для себе самої, на тягар для всіх, де б вона не пробувала оселитись. Нам доводилося зніматися з місця щоразу, як у когось з її членів починала боліти бодай пучка. Усі хвороби беруть за чуму: ніхто не завдає собі клопоту розібратися в них. До того ж долучалася ще одна приємність: за правилами медицини, ви після зіткнення з хворим повинні протягом сорока днів вижидати, чи не заразилися, а в цей час уява ваша працює по-своєму і саме здоров'я ладна заступити гарячкою.

Усе це б мене куди менше зачіпало, якби я не був змушений перейматися недолею інших і служити півроку провідником цього каравану. Щодо мене, то я завше беру із собою свої охоронні засоби, а саме твердість і терплячість. Тривожне очікування, яке вважається за найгіршу річ у цій хворобі, мене зовсім не бентежить; і якби я, бувши сам на світі, попав у таку халепу, для мене це була б утеча швидка і безповоротна. Така смерть, по-моєму, не з гірших: зазвичай коротка, дурманна, безболісна, з тією втіхою, що

це загальна доля, при чому без комедії, жалоби, гармидеру. Але щодо навколишнього люду, то навіть сотенна часть душ не здолала врятуватися:

*Бачив би землі кинуті пастухами,
Всюди і скрізь пусті пасовища.*

Вергілій, Георгіки, III, 476-477

У цій місцевості найкращий мій прибуток у ручній праці: те, що сто чоловік обробляло для мене, залягло на довгий час облогом.

Але яких тільки прикладів мужності не бачили ми у цього простого люду! Всі відмовлялися від будь-якого клопоту про виживання: винні грона, головне багатство нашого краю, висіли, незібрані, у виноградниках; усі, поголовно, готувалися і чекали на смерть цього вечора або на завтра з майже безстрашністю в обличчі і голосі, аж здавалося, що вони примирилися з цією конечністю і що це повсюдний і неминучий вирок. Такий він є і був завжди таким, але як мало потрібно, щоб людина пройнялася звагою вмерти! Різниця і відстрочка кілька годин, проста свідомість товариства, постає уже в іншому прочитанні. Придивіться ж до них: через те, що вмирає за один місяць стільки дітей, молоді, старих, вони вже не дивуються, не плачуть. Я бачив таких, які навіть боялися зостатися в тилу, ніби в страшній самоті. Повсюди я не бачив іншого клопоту, як про гроби, люди журилися, уявляючи собі власні тіла, розкидані по полях, на жир диким звірам, від яких аж роїлося. (Які ж різні людські уявлення! Неорити, один із підкорених Олександром народів, кидали тіла мерців у найдрімучіші лісові хащі, щоб їх там пожерли: єдиний гробовець, який вважали за благословенний). Не один, ще здоровий, копав уже яму для себе: інші укладалися туди ще живцем. Один із моїх найманців, умираючи, горнув на себе землю руками і ногами. Чи не так людина натягує на себе ковдру, аби їй зручніше було спати? І хіба діяння це не можна порівняти з тим, що робили римські вояки після битви під Каннами, коли вони викопали ями, засунули туди голови і самі засипали їх землею, щоб таким чином задихнутися. Словом, цілий народ за найкоротший час привчився до повед-

ження, яке гартom і мужністю не поступалося жодній заздалегідь обдуманій мужності.

Більшість пересторог науки, призначених для покріплення духу, містить у собі більше хвальби, ніж сили, більше оздоби, ніж користі. Ми відійшли від природи і хочемо давати їй уроки, їй, яка вела нас так щасливо і впевнено. Тим часом наука змушена щодня звертатися до тих слідів її навчання і до тих решток її образу, який через добродійство невігластва закарбований у житті тієї сільської несмарованої громади, щоб створити з них для своїх учнів взірець гарту, невинності і спокою духу. Гарно дивитися, як ті мудреці, нашіпговані такими чудовими знаннями, мусять брати за взір не навчене простацтво і то в наслідуванні перших засад чесноти! Мудрість наша черпає від тварин найкорисніші науки у найбільших і найпотрібніших справах: як треба нам жити і вмирати, заряджати своїм добром, кохати і виховувати дітей, пильнувати справедливості. Дивовижне свідоцтво людської немочі! Той розум, яким ми послуговуємося по нашій волі, який завжди винаходить щось нове і відмінне, мабуть, не залишає в нас жодного сліду природи. Люди вчинили з ним так, як фабриканти парфумів з оливою: вони зіпсували її стількома залученими зокола домислами та аргументами, що вона стала відмінна й осібна для кожного і втратила своє власне обличчя, постійне і загальне. От і доводиться нам шукати приклади у тварин, не підлеглих упередженості, зіпсутості чи розмаїтості поглядів. Бо хоча звірі теж не завжди достоту ідуть шляхом природи, а проте як і збочують, то так мало, що завше можна помітити її колію. Так само і коні, коли ведеш їх на вуздечку, роблять всякі скоки і вибрики, але завжди тільки на відстань обороті. І все завжди йде за тими, хто веде. Так само птах злинає в політ літати, але не далі, ніж йому дозволяє нитка. *Розважай про вигнання, тортури, війни, хвороби, кораблегин, щоб не бути новачком ні при якому лихові. Сенека, Листи, 107.* Навіщо нам придасться та турбота про передбачення всяких гризот людської натури й озброєння з такими мозолями проти тих, хто, може, ніколи не заступить нам шлях? *Передчиття страждань вкидають*

тих, хто страждав, у таку саму скорботу, якої вони зазнали, страждаючи. Сенека, Листи, 74. Не тільки удар, а вже й вітер і навіть пердіж нас разить. І як враженому лихоманкою (бо це таки лихоманка!) напрошуватися ще й нині на хлосту тому, що колись нам, може, доведеться її перенести; і надівати хутро дня Іванового, бо воно буде нам потрібне к Різдву? Скупайтесь в усіх лихах, які можуть спіткати вас, особливо в найтяжчих, випробуйте себе, кажуть вони: покріпіться так духом. Отож, навпаки, природніше і найпростіше було б навіть не думати про теє. Га, ніби вони самі не мали прийти досить рано, як ніби їхня правдива істота не тривала для нас досить довго! Треба ж, щоб наш ум розтягнув їх і подовжив, аби передчасно втілив їх у собі і забавлявся ними, як ніби вже не досить тяжкі були нашим змислам! Коли прийде їхнє до них, вони себе покажуть, мовить один мудрець, приналежний до секти аж ніяк не зніженої, а навпаки – до найсуворішої. Тим часом заживай любощів, вір у те, що тобі наймиліше. Навіщо випереджати біду і втрачати теперішнє зі страху перед прийдешнім і бути вже сьогодні злидняком, навіщо ставати ним колись? То його власні слова. Наука часто вряждає нам добру послугу, що визначає і нам дуже докладно істинні розміри недолі,

Клопотами людське серце гартує.

Вергілій. Георгіки, I, 123

Справді, була б шкода, якби часть її розмірів уникла б нашого чуття і свідомості!

Звичайно, багатьом людям приготування до смерті завдало б більше жалю, ніж саме страждання. Сказав колись вельми правдиво вельми розважливий автор: *Нас не так вражає нудьга, як думка про неї. Квінтіліан, Навчання оратора, I.*

Відчуття близької смерті оживляє нас іноді само по собі, сповнюючи рішучістю іти назустріч неминучому. У давнині багато гладіаторів, що виявляли в герці боягузтво, мужньо зустрічали смерть, підставляючи горло під вістря суперника і закликаючи його до цього. Дивитися в обличчя близької смерті вимагає мужності тривалої і тому вельми рідкісної. Якщо ви не вмієте вмерти,

не клопочіться про це: природа навчить вас цього впору, цілком і достатньо, упорається як належить за вас із цією конечністю; не тратьте дарма сил:

*Хочете тайну узнати свого останнього часу,
Смертні, і розгадати смерті близької путі.*

Проперцій, II, XXVII, 1

*Кара менша одразу зазнати поразки,
Тяжче зносити те, чого ти боїшся.*

Максиміан або Псевдо-Галл, Елегії, I, 278–279

Ми баламутимо життя турботою про смерть, а смерть турботою про життя: перша нам докучає, друга нас вражає. Не проти смерті готуємося ми, це одна мить. Чверть години страждань, без наслідків, без шкоди, не варта якихось особливих приписів: сказати по ширості, ми готуємося проти приготувань смерті. Філософія наказує нам мати смерть безустанно перед очима, передбачати її і розважати до часу, а потім дає нам до рук правила й осто-роги для запобігання, аби те передбачення і та думка нас не рани-ли. Так чинять лікарі, вкидаючи нас у хвороби, щоб згодом мати змогу застосовувати свої ліки і своє мистецтво. Якщо ми не умі-ли жити, несправедливо учить нас умирати і ускладнювати нам кінець усього: якщо ми не уміли жити мужньо й спокійно, то зу-міємо умерти достоту так само. Філософи можуть хвалитися, скільки заманеться, своїм: *усе життя філософів – це роздуму-вання про смерть. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 30.* Але мені видається, що то крес, а не мета життя. Це його кінець, його остання границя, але не його предмет. Воно повинно бути само по собі ціллю, завданням; його справжня наука – це міркувати, вести, зносити себе. Серед багатьох інших обов'язків, які обіймає загальний і головний розділ уміння жити, є й стаття уміння уми-рати, одна з найлегших, якби її не обтяжував страх. З погляду користі і нехитрої правди ці уроки, які дає нам простацтво, ні в чому не поступаються тим, які нам вкладає у вуха ученість, на-впаки. Люди різні в почуттях і силі: треба їх вести до їхнього доб-ра, з огляду на них самих, різними шляхами.

Здавшись на волю вітрів, то туди, то сюди залітаю.

Горацій, Послання, I, 1, 17

Пер. Андрія Содомори

Ніколи я не бачив чубрія у моєму сусідстві, аби він поринав у роздуми, з яким виглядом і мужністю перебуде цю останню годину. Природа навчає його не думати про смерть аж до хвилі умирання. І тоді йому краще, ніж Аристотелю, якого смерть гнобить подвійно, і через себе самого, і через таке довге обмислення. Адже недарма Цезар висловив думку, що найменш сподівана смерть – найщасливіша і найлегша смерть. *Більше, ніж треба, уболюєа той, хто вболюєа наперед. Сенека, Листи, 98.*

Гіркота цього уявлення виникає з нашої цікавості: ми завше ось так журимося, бажаючи випередити і поправити природні приписи. Тільки ученим мужам пристало псувати собі смак обіду, тішачись цілковитим здоров'ям, і терзатися образом смерті. Прості люди не потребують ні ліків, ні потіхи, лише в самий момент і годину, і стільки думають про це, скільки терплять. Хіба не кажемо, що тупість і темнота простолюду дають йому ту терпеливість у нинішніх недолях і те глибоке недбальство до майбутнього нещастя; що душа його через те, що грубіша, неотесана, не так вразлива і чутлива. Далєбі, якщо це так, то вчїмося у школі глупоти! Ось це останній плід, який нам наука прирікає і до якого вона так лагідно веде своїх учнів.

Нам не забракне на добрих учителях, речниках природної простоти. Сократ буде одним із них: наскільки собі пригадую, він говорить більш-менш у цьому сенсі до суддів, які вазать на його життя: «Боюся, панове, що якби я став вас просити не посилати мене на смерть, я тим більше дав би доказів закидам обвинувачів, і те, що я хочу бути мудрішим, ніж інші, ніби маючи якісь дуже таємні відомості про речі, які над нами і під нами. Знаю, я ані узнав смерть, ані спілкувався з нею, ані не бачив нікого, хто б її досвідчив, аби мене про це повчити. Ті, хто бояться її, чинять так, ніби її знали; щодо мене, то я не знаю, ані яка вона є, ані що діється на тому світі. Смерть може бути байдужа, а може бути і жаданою.

А втім, вільно думати, що як це переселення з місця на місце, то є навіть якась перевага в тому, щоб іти жити з усіма зниклими з цього світу великими людьми і бути позбавленим від сваволі несправедливих і нечестивих суддів. Якщо це є знищення нашої істоти, то вічний незворушний спокій теж є благом. Адже для нас нема нічого солодшого за відпочинок, глибокий, спокійний сон без усяких видінь. Речі, про які я знаю, що вони зло, як-от: кривдити ближнього або не слухатися зверхності, божественної чи людської, я уникаю старанно; але того, про що я не знаю, добре воно чи погане, я не страшуся. Якщо я піду у смерть, а вас залишу при житті, боги самі відають, хто чутиметься краще, я чи ви. Тому, що стосується мене, можете ухвалювати вирок, який вам до вподоби. Але за моїми уявленнями про те, що справедливе і корисне, я сказав би, що для вашого сумління ліпше було б випустити мене на волю, бо ви в моїй справі не бачите ясніше від мене самого. Зважаючи на мою колишню діяльність, громадську і приватну, на мої наміри і на користь, що їх черпають зі спілкування зі мною стільки співгромадян, молодих і старих, і на добро, яке я приношу вам усім, ви могли б віддати мені по заслугі, лише розпорядившись, щоб мене, з огляду на мою бідність, годували у Пританії громадським коштом – милість, якою, як мені траплялося бачити, ви з куди меншим правом ущедряли інших. Не вважайте за впертість і зарозумілість з мого боку, що я не буду за звичаєм благодіяти вам і намагатися зворушити ваші серця. Я маю друзів і родичів, бо так само, як інші люди, я сплоджений не з дерева і не з каменю (якщо послужитися словами Гомеровими), ладних стати тут перед вами у сльозах і жалобі; я маю трьох плачучих дітей, з допомогою яких я міг би викликати у вас жалість. Але я згнъбив би своє рідне місто, якби у моїх літах, і до того ж зі славою мудреця, за яку я стою тут оскаржений, сам опустився до такої негідної поведінки. Що стали б говорити про інших атенців? Я завше наставляв тих, хто давав вухо моїй мові, щоб вони не викупали свого життя негідним вчинком. Під час наших воєн, під Амфіполісом, під Потідеєю, під Делією і в інших битвах, де я брав участь, я

показував своїм поведженням, який я був далекий від убезпечення життя власною ганьбою. Ба більше, я впливав би через це на вас у виконанні вашої повинності і підбивав би вас до непохвального діла; не моїм-бо просьбам пристало вас переконувати, а тільки чистим і міцним доводом справедливості. Ви ж присягалися богам держатися її; отже, виходило б, що я хочу судити вас і обвинуватити, що ви не вірите в їхнє існування. Я й сам заслужив би закиду, що зовсім не вірю в них, як треба, якби сумнівався в їхньому промислі, і не бажаю віддати в їхні руки своєї долі. Я ж покладаюся на них у всьому; і твердо вірю, що вони зроблять усе на краще і для вас, і для мене. Людям чесним і за життя і по смерті нічого боятися богів».

Хіба це не є оборона істинно дитинна, але водночас над усе висока, правдива, щира і незрівнянно справедлива; до того ж виголошена у такій тяжкій потребі? Справді, він мав цілковиту рацію поставити її над ту, яку великий оратор Лисій Сократ написав для нього в судовому стилі, але не гідну такого шляхетного злочинця. Чи міг хто б почути з Сократових уст голос, сповнений благання? Чи могла б така висока чеснота принизитися у повному своєму блиску? Чи могла б ця багата і могутня натура повірити оборону свою ораторському мистецтву і в час найвищого випробування зректися правди і простоти, своїх вроджених оздоб, аби строїти пишнотою риторичних фігур і штихами завченого красномовства? Він вчинив мудро і згідно з собою, що не спотворив сутності бездоганного життя і не осквернив такої святої людської подоби ради того, щоб на якийсь рік подовжити своє старече животіння і зрадити невмирущу пам'ять такого славного кінця. Він віддав життя не для себе, а для повчання світу. Хіба не завдало б ущербку людству, якби воно закінчилося отак негарно і банально? І, звичайно, його байдужість і зневага до своєї смерті заслуговувала, аби потомство цінувало його більше за нього. Немає у справедливості нічого такого несправедливішого як те, що доля замислила для його пошанування. А саме, атенці пройнялися такою огидою до тих, хто спричинився до його загибелі,

що всі цуралися їх як проклятих: вважалося нечистим усе, до чого вони торкалися, ніхто у лазні не хотів митися з ними, ніхто не вітався з ними і не підходив до них, отож врешті, не в силах перенести тієї публічної ненависті, самі в посторонку шукали втечі.

Якщо хтось вважатиме, що серед стількох інших прикладів, які для підпертя моєї розповіді я міг би знайти у Сократових висловлюваннях, я зле обрав саме такий; і що ці думки надто вже підносяться понад звичний спосіб мислення, я скажу, що зробив це навмисне. Я суджу інакше; я вважаю, що ця промова, через свою звичність і простоту, на рівні навіть як би нижчому, ніж звичний спосіб мислення. Вона у своїй нехитрій, простакуватій сміливості, у своїй дитячій довірі є чистим і першим враженням невченої натури; адже вона так подібна до віри, аж ми чуємо природний страх перед болем, але не перед смертю як такою: це частка нашого побуту, не менш істотна, ніж життя. Чому б то стала природа прищеплювати нам огиду і жах перед смертю, зваживши, що вона робить їй дуже великі послуги, підтримуючи нові покоління і зміну її діянь? І що в цій вселенській річпосполитій вона більше служить плодінню і примноженню, ніж убутку і загладі?

Саме так обновляється всесвіт.

Лукрецій, Про природу речей, II, 78

Пер. Андрія Содомори

Тисячі душ одна дає, сконавши.

Овідій, Фасты, I, 36

Згасання життя це перехід до тисяч інших життів. Природа вклала в тварин турботу про себе і своє поведження; вони йдуть так далеко, що бояться зазнати шкоди, бояться потовктися або покалічитися, бояться наших пут і батогів; все це підпадає їхнім змислам і досвіду. Але вони не можуть дознавати страху бути убитими, не можуть мати і жодного уявлення про смерть. Кажуть, що вони іноді весело приймають її (більшість коней, вмираючи, ржуть, лебеді супроводжують свій загин співом) і навіть шукають смерті, відчуваючи в цьому потребу, як це буває у слонів.

Окрім того, спосіб аргументації, яким послуговується Сократ, хіба він не є однаково чудовий у простоті своїй і силі? Справді, легше говорити, як Аристотель, і жити, як Цезар, ніж жити і говорити, як Сократ: ось де останній щабель досконалості і трудності; мистецтво його досягнути не здатне. Нашим же здібностям бракує такого вишколу. Ми їх не знаємо і не вміємо ними користуватися: ми намагаємося засвоїти чужі, а нашим даємо лежати облогом.

Хтось, певне, скаже, що я тут зібрав лише букет чужих квітів, а сам з мого узяв нитки, аби їх зв'язати.

Признаюся, що я зробив це для публічної opinio, щоб ці позичені оздоби прикрашали мене перед нею; але я не прагну, щоб вони мене прикривали і заслоняли; це зовсім суперечне моїм замірам. Я прагну показати лише те, що моє, і моє з натури; якби я послухав мою внутрішню думку, то я б, на всяк випадок, говорив би тільки сам своїм голосом. І, попри первісний мій замисел і спосіб викладу, я щоразу завдаю собі на плечі все більший тягар, керуючись у цьому смаками і чужою заохотою. Якщо мені у цьому уборі не дуже до лиця, як я і думаю, нехай: я можу стати в пригоді комусь іншому. Не один, хто наводить Платона і Гомера, їх і не лизнув. Та й сам я нерідко черпаю аж ніяк не з першоджерела. Без труду і без освіти, маючи довкола себе в покоїку, де я пишу, тисячі томів, я міг би наскубти у доброго десятка цих казкарів, яких навіть не гортаю, скільки завгодно цитат, щоб оздобити свою розправу про фізіономії. Вистачило б мені передмови якогось німця, і я уже буду весь нашпигований цитатами. І ось так злучили б ми собі лакому славу, морочачи дурнів. Ці паштети із загальників, якими стільки людей заправляють свою науку, здадуться лише у банальних предметах і радше служать для хизування, ніж для користі: напrawdę сміховинний плід ученості, який Сократ висміює так забавно в особі Евтидема. Не одному траплялося так скапарити книжку про речі, яких він ніколи не вивчав і не знав. Автор доручав комусь із своїх учених друзів вивчення того чи іншого предмету для своєї праці, а сам вдовольнявся лише тим, що накидав план і зв'язував своїм перевеслом отой пучок незна-

них йому заготовок: папір бодай і атрамент його. Але то, сказати по щирості, означає купити або позичити книжку, а не написати її; означає показати людям не те, що ти здольний написати книжку (щодо цього вони могли сумніватися, що ти нездольний її написати. Голова парламенту хвалився у моїй присутності тим, що нагромадив двісті з гаком чужих уривків у своїй ухвалі. Розповідаючи це, він, по-моєму, сам нівечив славу, яку йому люди приписували. Дитинна і дурна похвальба, на мій суд, у такому предметі і для такої особи! Я роблю навпаки; я радію посеред стількох запозичень, якщо можу пронести контрабандою ту чи іншу деталь, прибираючи її і перетворюючи до нової служби. Навіть наражаюся на закид, що я не зрозумів його первісного значення, надаючи йому якесь інше спрямування і сенс, щоб він був і не чужий, і не мій власний. Інші виставляють свої лупи на показ і для поцінування, тому в очах сусідів тішаться більшою поблажливістю, ніж я. Ми, люди природи, вважаємо, що треба віддавати належне вигадці, а не цитуванню.

Якби те, що пишу, я хотів базувати на науці, я почав би раніше: я почав би писати в роки, ближчі до мого вчення, коли розум мій і пам'ять були бистріші, я більше б покладався на снагу того віку, ніж теперішнього, захотівши зробити писання своїм ремеслом. І хто знає, може та люба ласка, якою доля ущедрила мене за посередництвом цього твору, навідала б мене у сприятливішу пору. Двоє моїх знайомих, значні майстри цього цеху, втратили, на мою думку, більше, ніж половину, вони боялися вийти на світло денне в сорок, а воліли чекати до шістдесяти.

Зрілість має свої недоліки, як і юність, ба, гірші; старість так само несприятлива для такого роду діяльності, як і для всякого іншого. Хто віддає свою хирність під чави, помиляється, сподіваючись вичавити з неї сік, який не тхнув би затхлістю, патьохами і оспалістю; мозок наш тужавіє і шкарубне з віком. Я висловлююся про нецтво пишномовно і красно, а про знання плитко й убого. Одне я зачіпаю ніби знічев'я, про друге говорю поважно і присутньо. Ніщо я не обговорюю так ґрунтовно, як Ніщо, і єдине знання,

про яке я говорю, – це невідання. Я вибрав час, коли життя моє, яке я намагаюся змалювати, все у мене перед очима. Навіть про мою смерть, якби вона випала мені щебетлива, як буває у багатьох, я охоче поговорив би на божій постелі.

Сократ був досконалим прикладом у всіх високих прикметах. Жаль мені, що йому судилося таке невдячне, як переказують, тіло й обличчя, і таке незграйне з красою його душі: до нього, такого закоханого і залюбленого в красу, природа, їй-богу, виявилася несправедливою. Найімовірніше, що між духом і тілом існує якась згода і єдність. *Дуже залежить на тому, в якому тілі перебуває душа: адже від тіла йде багато такого, що підносить або притуплює душу. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 35.* Він говорить про протиприродну шпетоту і каліцтво членів, але ми називаємо шпетотою і щось на перший погляд немиле, помітне на обличчі і негарне якимись дрібницями: поганим кольором, родимою плямою, незграбними обрисами, невловимою вадюю у гармонії окремих рис, навіть якщо вони поправні і на місці. Бридота, яка одягала таку гарну душу Ла Боесі, була саме такого роду. Це поверхова бридота, хоча вона і дуже впадає в очі, може відповідати стану душі найменше і викликати у людей різне враження. Друга, яку куди правильніше називати потворністю, куди істотніша і торкається вже глибини людського єства. Не кожен шкіряний ходак гладесенький, але ходак добре скроєний показує істинну форму ноги.

Сократ говорив про свою шпетоту так: саме стільки містилося б її і в його душі, якби він не виправив її вихованням. Але я гадаю, що в даному разі він, як звикле, жартував: адже ніколи така виборна душа не сформувалася б сама собою.

Я не втомлююся повторювати, яка могутня і шляхетна сила для мене врода. Сократ називав її лагідною тиранією, а Платон привілеєм природи. Ми не маємо нічого, що перевищувало б її владою і міццю: вона держить перше місце у людських взаєминах; вона веде перед; вона зваблює й опановує наші помисли, справляючи на нас чудородне враження. Фрина програла б про-

цес, довірений рукам доброго адвоката, якби, розхиливши шати, не скорила суддів блиском своєї вроди.

Отож я вважаю, що Кір, Олександр, Цезар, ці троє повелителів Всесвіту, не забули впрягти переваг вроди у свої великі справи. Так само не занедбав її і перший Сципій.

Одне слово обіймає грекою два поняття – краса і добро. І Святе Письмо називає добрими тих, яких хоче назвати гарними.

Я охоче прийняв би ієрархію вартостей, за словами пісеньки старожитнього поета, відомої і Платонові: здоров'я, краса, багатство. Аристотель говорить, що красивим належить право повелівати, а тим із них, чия краса уподібнюється ликам богів, слід поклонятися так само, як богам.

Коли його хтось спитав, чому кожен спілкується частіше і довше з гарними людьми, він відповів: таке питання пристало б тільки сліпцеві. Найбільша частина філософів, і то найзнаменитіших, оплачувала науку здобувати мудрість за посередництвом і за кошт своїх чарів. Не тільки у людей, які мені служать, а й у тварин краса цінується майже так само високо, як доброта.

Однаке я гадаю, що певні форми і крій обличчя, а також риси, з яких робляться висновки про внутрішню вдачу і про майбутню нашу долю, становлять собою матерію, яка не вміщається просто і безпосередньо у розділі краси і бридоти. Так само як не завше запахущість і чистість повітря вістує його здоров'я і не завше духота і сморід означає під час мору заразу. Ті, хто обвинувачує паній, що їхні звичаї вступають у суперечність з вродою, не завжди мають рацію: в обличчі, яке не дуже добре виліплене, може чаїтися вираз чесності і щирості; так само як, навпаки, мені не раз між парою гарних очей траплялося читати погрози злостивої і підступної натури. Існують фізіономії привабливі, і в юрбі звичайних ворогів одразу обереш, серед людей невідомих, того, кому віддаси і довіриш своє життя радше, ніж комусь іншому, аж ніяк не керуючись при цьому міркуваннями про красу.

Зовнішність людини є дуже слабенькою запорукою, а проте вона має своє значення. Якби я мав давати комусь чосу, то куди

більше б дісталось негідникам, які обіцяють і завдають брехню обіцянкам, які природа вмістила їм на лобі; жорстокіше я карав би зло під міною добродушності.

Здається, що деякі обличчя щасливі, інші нещасливі; і я гадаю, що існує якась штука відрізняти лиця добродушні від дурнуватих; суворі від жорстоких; злосливі від прикрих, пихаті від меланхолійних і так далі щодо інших властивостей. Існують вроди не тільки горді, а й оприскливі; а то ще й солодкі, аж навіть нудотні. Але виводити звідси прийдешні долі я б не зважився.

Що стосується мене, то я, як висловився вже інде, взяв попросту і дослівно старожитній припис: ми ніколи не помилимося, ідучи за природою, і найвищий закон – це пристосуватися до неї. Я ніколи не виправляв, як Сократ, силою розуму своєї природної вдачі і ніколи ні в чому не ставив їй штучних перепон. Я дозволяю собі йти, так як прийшов, вільно; я нікого не долаю; мої два головні складники живуть, завдяки своїй ласці, у згоді і порозумінні. Молоко мамки, дякувати Богу, досить здорове і помірне. Скажу між іншим: у нас я бачу одну річ у більшому ужитку, ніж вона того варта, і вона тут єдина, яка тішиться визнанням, а саме певен образ схоластичної сумлінності, стриноженої приписами, придушеної гнітом надії і страху. Я люблю таку сумлінність, яку закон і релігія не створюють, а тільки вдосконалюють і зміцнюють; яка чується на силі, аби триматися без допомоги; виросла у нас із власного коріння, з насіння повсюдного розуму, наявного в кожній не виродженій людині. Саме цей розум віднаджує Сократа від лихих нахилів, робить його слухняним людям і богам своєї вітчизни, мужнім у годину смерті: не тому, що душа його безсмертна, а тому, що сам він смертний.

Ця наука згубна для всякої влади і тим шкідливіша, чим вона мудрованіша і витонченіша, бо навчає людей, що вистачить самої віри, без добрих звичок, аби віддячитися божій справедливості! Щоденний досвід показує нам величезну різницю між святенництвом і сумлінням.

Зовнішність моя і сама по собі не зла і справляє сприятливе враження,

Я сказав, що я маю? Радше мав я, Хремесе.

Теренцій, Кат сам собі, I, 42.

Леле! Ти бачиш лиш кості хиреного тіла.

Максиміан або Псевдо-Галл, I, 238.

Через це для мене все стоїть інакше, ніж для Сократа. Часто ставалося, що лише завдяки моїй присутності і моїй зовнішності люди, зовсім не знайомі зі мною, цілком довірялися мені в усьому, що стосувалося їхніх власних справ або ж моїх. І в чужих країнах мені тому випадала незвичайна, рідкісна удача.

Два приклади, може, варті того, щоб розповісти про них окремо.

Певний чоловік задумав заскочити мене зненацька вдома. Трюк його полягав у тім, щоб з'явитися самому-одному біля воріт і наполегливо домагатися, аби його впустили. Я знав його по імені і гадав і мав підстави довіряти йому як сусіді та ще й посвояченому. Я велів відчинити, як відчинив би кожному. Він впадає геть переляканий, на задиханому і здороженому коні, і розповідає мені таку собі казочку: за півмилі звідси він наткнувся на певного свого ворога (якого я теж знав і чув про їхню зваду), ворог цей мало його не перейняв, і він, зазнавши раптового нападу і бувши слабший числом, кинувся шукати рятунку у моїй оселі. При цьому додав, що дуже потерпає за своїх людей, вважаючи, що вони перебиті або захоплені в полон. Я в простоті душевній намагався підбадьорити його, заспокоїти і потішити. Та ось невдовзі появляються кілька його вояків, такі самі схвильовані і вражені, і жадають увійти; потім ще одні і ще, добре екіпіровані й озброєні, разом двадцять п'ять–тридцять душ, удаючи, ніби ворог наступає їм на п'яти. Таємнича ця історія почала будити у мене підозру. Я добре розумів, в який час ми живемо і як може мій дім викликати у людях пожадливість; я вже мав багато прикладів моїх знайомих, з якими було сталося те саме. Хай би там як, але я вирішив, що нічого не виграю, якщо, почавши виявляти гостинність, стану в ній відмовляти, і що мені не можна відступити без явної війни, я обрав найприродніший і найпростіший шлях, як завше роблю, і велів упустити всіх. До того ж на вдачу я довірливий і

підозрілістю не вирізняюся, легко схиляюся до виправдання і тлумачення всього на краще; вважаю більшість людей ні надто добрими, ні надто злими і, якщо не змушений до цього очевидністю, вірю в якісь особливі лиходійські нахили не більше, ніж у чудовиськ і чудеса. До того ж, я з тих людей, що охоче покладаються на долю і беззастережно віддаються на її волю. Досі я від цього більше вигравав, ніж програвав, переконуючись, що доля врядає мої справи куди розумніше і краще, ніж я сам. За все своє життя мені доводилося кілька разів виплутуватися з халепи, сказати по щирості, на превелику силу, або, якщо завгодно, з умом. Але й тут, якщо одна третина була моєю заслугою, то дві третини заслуги самої долі. Ми помиляємося, як на мене, в тому, що не досить звир'ємося зі своїми справами небу і розраховуємо на свої сили більше, ніж годилося б. Тим-то так часто провалюються наші заміри: мабуть, небо заздрісне до надмірного визнання прав людському розумові на шкоду його власних. Впущені солдати розташувалися з кіньми в дідинці, отаман увійшов зі мною до зали, причому він не дозволив забрати коня, заявляючи, що рушить одразу ж потому, як матиме звістку про своїх солдатів. Він бачив себе паном заміру, залишалося тільки його виконати. Згодом він не раз розповідав (не соромлячись визнати це), що щирість і довірливість мого обличчя змусили його розтулити кулаки. Він сів знов на коня, тоді як люди не спускали з нього очей, чекаючи, як знак подасть, і з подивом бачучи, що він їде геть, не скориставшись своєю перевагою.

Іншого разу, довірившись черговому замиренню, яке оголошено між військами, я вирудився у поїздку по околиці, де було ще дуже неспокійно. Не встиг я далеко поїхати, як звідусіль рушили за мною в погоню три-чотири кавалькади. Одна із них нагнала мене на третій день, і наїхало на мене чоловік п'ятнадцять чи двадцять кінної шляхти у масках, а за ними хмара кінних лучників. Мене захопили, повели у хащі поблизького лісу, стягли з коня, перетрусили куфри, забрали шкатулку, а коней і слуг поділили між собою нові пани. Добрий час трактували ми в тих зарос-

стях щодо мого викупу, який заправили такий високий, що ясно було: не знаючи, очевидно, хто я такий, вони назначали дуже велику суму. Зчинилася велика суперечка над питанням мого життя. Багато сперечалися про те, чи залишати мене в живих. І правда, багато обставин склалося так, що мені готувався кінець.

*Бо тут треба, Енею,
Духа бадьорості, треба у час цей залізного серця.*

Вергілій, Енеїда, VI, 261

Пер. Михайла Бішка

Щодо мене, то я все ще стояв на своєму, я ладен поступитися їм тільки їхньою здобиччю, а вона не мала без зобов'язання іншого викупу. Коли ми провели отак дві чи три години, вони посадили мене на коня, щодо якого могли бути певні, що на ньому не втекти від них, довіривши мою особисту сторожу п'ятнадцяти чи двадцяти пішим стрільцям. Моїх людей поділили між іншими солдатами і наказали везти нас як полонеників у різні боки. Я віддалився вже на відстань двох-трьох пострілів,

*Наче м'який той порив супутнього вітру, якого
Кастор з Поллуксом пошлють, вчувши мольбу моряків.*

Катулл, LXVIII, 65

Аж це у їхньому настрої сталася нагла і несподівана одміна. Я побачив, як отаман наблизився до мене з куди лагіднішими словами; навіть заходився шукати у загальній купі пожитки і віддав мені все, що здолав віднайти: у тому числі навіть мою шкатулку. Найліпшим даром, який вони могли мені зробити, була вкінці свобода: на решті у ті часи мало мені залежало. Справжньої причини тієї такої несподіваної зміни та опам'ятання, без жодного видимо-го впливу, у ділі обмисленому і спланованому, і майже оправданому звичаєм (бо я від початку визнав відкрито, до якого сторонництва належу і куди прямую), далєбі, до сьогодні я не зумів би відгадати. Найзначніший з них, який скинув маску і назвав своє ймення, повторив кілька разів, що звільненням я завдячую моїй фізіономії, свободі і сміливості речей, які видавали мужа, що заслуговує на ліпшу долю, ніж ця знегода; розлучаючись, він зажадав у мене

взаємності у подібному випадку. Може милість Божа захотіла послужитися цим лихим знаряддям для мого рятунку. Вона ж уберегла мене й на завтра від ще гіршої засідки, перед якою ті ж самі люди мене застерегли. Той другий мій напасник ще живий і може підтвердити мою оповідь; першого недавно вбито.

Якби моє лице не говорило за мене, якби не читалося в моїх очах і голосі простоти намірів, я не прожив би без звади й образи так довго, з моєю необачною свободою говорити направо і наліво те, що спаде в голову, і сміливим судженням про речі. Така легковажність може здаватися, і слушно, непристойною і не відповідною нашим звичаям. Однак я не бачив нікого, кому б вона здалася злосливою й образливою, а також нікого, хто образився б на вільні речі, почуті з моїх уст. Слова ж, передані від людини до людини, мають і інше звучання, і інше значення. До того ж я нікого не ненавиджу, і мені так прикро когось скривдити, що я не можу цього зробити навіть іменем правди і розуму. Коли мені доводилося голосувати у кримінальних вироках, я радше волів схибити проти справедливості: *Я хотів би, щоб люди не грішили, ніж мав би духу їх покарати. Тут Лівій, XXIX, 21.* Закинули, кажуть, Аристотелеві, що він надто милосердний до одного лиходія. «Справді, – відповів він, – я милосердний до людини, а не до лиходійства». Зазвичай люди домагаються покарання з обурення проти переступу; мене остуджує такий приклад: огида до першого вбивства змушує мені боятися іншого, шпетота першої жорстокості утримує мене від наслідування. До мене, жирового нижника, можна віднести те, що сказано про спартанського царя Харилая: він не може бути добрий, скоро не злий до злих; або ще так (Плутарх подає два варіанти, як тисячі інших речей, одмінних і суперечних): він, мабуть, добрий, скоро добрий навіть до злих. Як у речах слухних я неохоче згоджуюсь комусь зробити прикрість, так само, сказати по ширості, у менш добрій справі не дуже вагаюся подати руку, якщо це виходить на загальне задоволення.

Розділ XIII

ПРО ДОСВІД

Нема природнішої жаги, ніж жага знань. Ми пробуємо всіх способів, які можуть нас привести до них: коли підводить розум, ми вдаємося до досвіду,

*Через пошуки досвід створив і мистецтво,
До якого шляхи показує приклад.*

Манилій, Астрологія, I, 61-62

який є набагато слабкішим і банальнішим засобом; але істина така велика річ, що ми не повинні нехтувати жодним посередництвом, яке веде до неї. Розум має стільки форм, що ми не знаємо, за яку вхопитися; не менше має їх і досвід. Висновки, які ми хочемо вивести зі схожості явищ, непевні, бо самі явища завжди не схожі між собою. Найзагальніша для всіх речей ознака це їхнє розмаїття і відмінність. І греки, і латиняни, і ми для вираження найвищого ступеня схожості послуговуємося яйцями; проте знайшлися люди, надто один у Дельфах, який підмітив різницю між яйцями, отож ніколи не брав одного яйця за інше і, маючи багато курей, умів розбиратися, від якої яке яйце. Неоднаковість сама собою влізає в наші діла: жодна штука не може добитися цілковитої однастайності; ні Перрозе, ні будь-хто інший не здолає так відполірувати і вибілити сорочку карт, щоб деякі гравці не розрізняли їх, бачучи лише, як хтось перебирає їх у пальцях. Схожість не робить речі такими однаковими, як несхожість різними. Природа зобов'язалася нічого не створювати у двох при-
мірниках, щоб вони не були несхожі.

Ось чому мені зовсім не подобається думка того чоловіка, який прагнув з допомогою незліченних законів приборкати владу суддів, ставлячи їм особливі перепони: він не відчував, що в

тлумаченні законів є стільки свободи і простору, скільки в їхньому формуванні. І з дуриною є ті, які мислять зладити і стримати наші суперечки, зводячи їх до звучання слів Святого Письма. Ум наш знаходить не менш широке поле у викладі розуміння чужого, ніж в уявленні власного; чому б тоді менше мало бути запеклості і сутичок у викладі, ніж у творінні! Тепер ми маємо доводи, як обмилявся згаданий чоловік; адже ми маємо у Франції більше законів, ніж у всій решті світу разом, і більше навіть, ніж було б треба, аби заряджати всіма Епікуровими світами: *як колись від злочинів, так тепер від законів страждаємо. Тацит, Аннали, III, 25.* І ми стільки залишаємо судити і розв'язувати суддям, що ніколи ще не бачили такої свободи і такої сваволі. Що ж виграла наші правodawці тим, що порізнили сто тисяч окремих прикладів і подій і зв'язали з ними сто тисяч законів? Така лічба ніяк не відповідає нескінченному розмаїттю людських учинків; множення наших вимислів ніколи не досягне різноманітності прикладів. Додайте ще сто разів стільки; все одно навряд, щоб серед майбутніх подій якесь із них, поміж тисяч уже відібраних і запропонованих випадків, могло знайтися цілком подібне, збігаючись і накладаючись так точно, щоб між ними не залишилося якоїсь окolicності і відмінності, що вимагала б окремого суду. Дуже мало стосунку між учинками, які перебувають у безнастанній зміні, і сталими і непорушними законами. Найліпші з них ті, які найскупіші, найпростіші і найзагальніші; та й то ще здається мені, що ліпше було б не мати їх зовсім, ніж мати у такій кількості, в якій ми їх маємо.

Закони, які дає природа, завше щасливіші за ті, які ми собі вигадуємо. Доказ цьому золотий вік поетів і стан, у якому живуть народи, не відаючи інших законів, окрім природних. Серед них є такі, які за суддю у своїх справах беруть просто першого-ліпшого подорожника, скоро прибі'ється в їхні гори. А інші призначають у торговий день когось із своїх, і той на місці розбирає всі процеси. Хіба зле було б, якби премудрі розв'язували б наші, за потребою і на око, без оглядки на приклад і наступництво?

Кожній нозі потрібен інший черевик. Король Фердинад, посилаючи колоністів до Індії, мудро заборонив брати туди з собою вчених законників з побоювання, щоб не розплодилося судової тяганини і в новому світі: наука з природи своєї мати роз'єднання і звади. Цей король гадав, очевидно, разом з Платоном, що це поганий для країни конт: крючководи і лікарі.

Чому виходить, що наша повсюдно знана мова, така легка для іншого вжитку, робиться темна і незрозуміла в кожній угоді і духівниці; і що навіть чоловік, який висловлюється найясніше, як у мовленні, так і на письмі, не знаходить ніколи такого способу викласти свої мислі, який не викликав би протиріч і сумнівів? Чи не тому, що княжата цього мистецтва, силкуючись з особливою увагою добирати пишномовні слова і формулюючи майстерні клаузули, так зважили кожний склад, так ретельно вискубли кожен шов, що вгрузли і заплуталися в силі-силенній фігур і в таких дрібних нюансах, які вже не улягають жодним нормам і приписам і розібратися в яких годі. *Знищене те, що розмелене аж на порошок. Сенека, Листи, 89.* Хто не бачив, як діти стараються поділити живе срібло на певне число часточок? Чим більше вони його чавлять і гнітять, силкуються підкорити його своїй волі, тим більше рветься на волю цей шляхетний метал; він не піддається їхнім зусиллям, капризно розпорошується і дробиться так, що не злічити крапель. Так і тут; множачи ці поділи і нюанси, вчать людей множити свої сумніви; при звичають нас збільшувати і розмаїтити труднощі; видовжують їх, розтягують. Просіюючи крізь сито питання і розроблюючи, видають на світ овоч і жниво непевності і звади; оскільки земля стає плодючішою, тим більше її розорюють і боронують. *Труднощі створює наука. Квінтиліан, Навчання оратора, X, 3.* Сумнівалися ми при Ульпіані, подвійно сумніваємося при Бартоле і Бальде. Треба всіляко замазати сліди тієї незліченної розбіжності, а не пустувати з нею і втокмачувати її в голови потомства.

Не знаю, що про це сказати, але чую з досвіду, що стільки способів викладу розпорошує істину і нівечить її. Аристотель писав

так, щоб бути зрозумілим; якщо не здолав цього досягнути, ще менше це зуміє хтось інший, не такий бистрий; менше хтось сторонній, ніж той, хто ділиться своїми власними думками. Ми розкладаємо матерію і роздроблюємо, коли її розпускаємо. З одного предмета робимо тисячу; множачи і ділячи ненастанно, попадаємо в нескінченність Епікурових атомів. Ніколи двоє людей не судили однаково про одну й ту саму річ; неможливо виявити двох зовсім однакових думок, не лише у різних людей, а й у одної людини в різну пору. Звичайно мене obsідають сумніви в тому, чого коментатор не зволив торкнутися; я спотикаюся найлегше на рівнині; як коні кульгають найчастіше на гладенькій дорозі.

Хто б не сказав, що коментарі множать сумніви і неуцтво, якщо ми не бачимо жодної книжки людської чи божької (з тих, якими заплутують людський розум), щоб виклад залагодив її труднощі? Сотий коментатор переказує її наступникові обтяжену труднощами ще більше, ніж її застав перший з викладачів.

Коли довелося нам узнати: для цієї книжки вже досить, про неї вже нема чого сказати? Ще краще це видно в тяганні. Авторитет закону віддається незліченній безлічі докторів, безконечному шеревові вироків і стільки ж їхнім інтерпретаціям. Але чи покладемо ми колись край цій потребі викладу? Чи бачимо ми якийсь поступ і крок до заспокоєння? Чи менше треба нам адвокатів і суддів, ніж тоді, коли ця многість законів була ще в дитинстві? Навпаки, ми затемнюємо і погребемо розуміння; не можемо вже його розпізнати, як тільки з допомогою розрізень і уточнень. Люди не помічають природної хвороби розуму. Вся його діяльність це копання і шукання; він без кінця крутиться, будує і плутається у власній роботі, як оті шовкопряди, і нарешті задихається у ній. *Миша у смолі*. Він думає, що помічає здала світло якоїсь уявної істини, але поки біжить до неї, стільки труднощів заступають йому шлях, стільки перешкод і нових загадок, що вони одурюють його і упивають: те саме сталося з Езоповим псом, який, відкривши якесь падло у морі і не мігши до нього дістатися, надував випити ту воду, щоб осушити підхід, і залився. Сюди ж підхо-

дить і відгук Кратеса про твори Гераклітові, що читальник їх має бути добрим плавцем: щоб глибина і вага науки не поглинула його і не потопила.

Лише наша особиста слабкість дозволяє задовольнитися тим, що інші або ми самі відкрили в тій гонитві за наукою; хтось бистріший від нас не вдовольниться: завжди є місце для наступного, ба навіть для нас самих, і завжди є дорога інде. Пошукам нашим немає кінця: кінець на тому світі. Вдоволеність ума – ознака його обмеженості або утоми. Жодний шляхетний розум не зупиниться самоті: він простує далі і йде поза межі своєї сили. Він злинає понад власні досягнення: якщо не йде вперед, якщо не напружується, не впадає в сумніви і не суперечить самому собі, він живий лише наполовину. Гонитва його без кресу і без ладу; його пожива – подив, погоня, дерзання. Це досить добре передав Аполлон, мовлячи завжди до нас двозначно, темно й ухильно, не ситячи нас, лише бавлячи і збиваючи з плигу. Це все безладний, але безперервний рух, без певного взірця чи мети. Його вимисли збуджуються навзаєм, біжать одне за одним і породжують одне одного.

Так ото в нуртах бистрого струмка

По хвилі хвиля котиться прудка,

Одна по одній в віковій дорозі,

На п'яти наступаючи небозі,

Штурхає ту, що попереду мчить,

А задня ув'язалась їй у слід.

Вода в воді, і гін цей не спада,

Струя та сама, різна лиш вода.

Куди більше праці йде на перетлумачення тлумачень, ніж на тлумачення самої речі, більше книжок про книжки, ніж про інші предмети; ми тільки й робимо, що коментуємо навзаєм. Усюди аж роїться від коментарів, авторів не гурт. Хіба головна і найславетніша ученість нашої доби не в тому, щоб уміти розуміти учених? Хіба це не загальна і не остаточна мета всіх наук? Наші погляди прищеплюються один до одного: перша щепка служить другій за стебло, друга третій; так ми дряпаємося зі щабля на щабель.

Звідси виходить, що тому, хто заліз найвище, часто випадає більше честі, ніж він заслужив, бо стеребкався лише на стебло вище, ставши на плечі попередника.

Як часто, а може і по-дурному, траплялося цій моїй книзі говорити про саму себе! По-дурному бодай через те, що мав би я пам'ятати, що я кажу про людей, які чинять так само, що це таке часте озирання на свій твір свідчить, що їхнє серце розпирає любов до нього; навіть ті суворі закиди, якими він їх бичує, то тільки пестоші і вдавання материнської ніжності. Уже Аристотель вважає, що самохвальба і самоприниження часто породжується однією і тією самою пихою. Що ж до моїх вимовок, що я повинен мати більшу свободу, ніж інші, оскільки виразно і попросту пишу про себе і про свої твори так, як про інші свої вчинки, і що моя тема це я сам: не знаю, чи кожен цим вдовольниться.

Я бачив у Німеччині, що Лютер залишив щодо сумнівних пунктів своїх поглядів, стільки ж, ба, може, більше незгод і чвар, він сам здійняв щодо Святого Письма. Наші суперечки чисто мовні. Я питаю: що таке природа, жага, коло, субституція? Питання суто словесне і платиться теж словами. *Камінь – це тіло*. Але хто б наступав далі: а що таке тіло? Субстанція. А субстанція? – зрештою припре відповідача до стіни. Одне слово розмінюють на інше, часто ще більш незнане. Я ліпше знаю, що таке людина, ніж що таке тварина, або смертна, або розумна. Аби заспокоїти сумнів, мені дають їх три: істна голова Гідри. Сократ спитав у Менона, що таке чеснота. «Існує, – відповів Менон, – чеснота чоловіка і жінки, чеснота посадовця і приватної особи, дитини і старця». «Ач, як гарно! – відповів Сократ. – Ми шукали одну чесноту, а ти нам пропонуєш цілий рій». Ми задаємо одне запитання, а їх підкидають нам ціле гніздо. А що жодна подія і жодний предмет не скидаються цілком на інші, так само жодне не різниться цілком від іншого: навмисна мішанина природи! Якби наші обличчя не були між собою подібні, не можна було б відрізнити людину від тварини; якби ми не були неподібні, не можна було б відрізнити людину від людини. Всі речі в'яжуться якоюсь подібністю, всякий при-

клад кульгає; взаємини, що пізнаються з досвіду, завжди слабкі і недосконалі, а проте кожне порівняння якимсь кінцем та чіпляється. Отак ми застосовуємо закони й отак підганяємо їх до кожної з наших справ завдяки якійсь вишуканій і крутій казуїстиці.

А що моральні приписи, пов'язані з особистим обов'язком людини, встановлюються, як ми бачимо, нелегко, чи ж не дивина, що закони, які рядять стількома одиницями, ще важчі. Зважте норми юридичні, які нами керують; це ж справжній пам'ятник людського навiженства: скільки в них суперечностей та помилок! Те, що нам здається милістю і суворістю у правосудді (а їх виявляється стільки, що я не знаю, чи часто трапляється щось посереднє між цими двома), це хворі часті і скалічені члени самого тіла та істоти правосуддя. Ось приходять до мене хлопці, кваплячись повідомити, що вони щойно знайшли в лісі чолов'ягу, напівживого від ран, який благав ради милосердя трохи води і помочі. Вони не сміли наблизитися і втекли зі страху, як би слуги закону не здибали їх на тому і як би не довелося, подібно до всіх тих, кого застають біля тіла убитого, відповідати за цю справу й остаточно пропасти: адже вони не мають ні змоги, ні грошей, щоб захистити свою невинність. Що я міг їм сказати? Певно, що ця милосердна послуга легко накликала б на них біду.

Скільки разів траплялося, що хтось невинний був покараний, і то не з вини суддів. А скільки таких випадків узагалі не вийшло наяв? А ось факт, який стався за мого часу. Кількох людей засудили на смерть за вбивство: вирок був, як не оголошений, то принаймні ухвалений і виданий. Одночасно надходить до суддів звістка, переслана через урядників нижчої судової інстанції, що в них піймали опришків, які добровільно призналися у цьому злочині і пролили ясне світло на всю справу. Ну ж панове судді розглядати, чи слід урвати і відкласти виконання ухваленого вже вироку. Береться під увагу, що вирок видано правомочно, слідство проведено без догани. Словом, неборак принесено в жертву юридичній формулі. Філіпп чи хтось інший вибрався з такого клопоту по-своєму. Він засудив був остаточно вирок

якогось чоловіка до сплати іншому великої пені. Коли через якийсь час правда вийшла наверх, виявилось, що присуд був несправедливий. З одного боку, доводилося рахуватися з доводами справедливості, з другого – з доводами юридичних норм. Він прийняв і те і те, залишивши присуд чинним і зі своїх коштів вернув шкоду покараного. Ба, тут він мав справу з випадком видужним: тамтих бідаків повісили у спосіб невиліковний. Скільки ми бачили таких вироків злочинніших, ніж сам злочин!

Усе це нагадує мені одну аксіому старожитніх: можна чинити кривду в дрібницях, але пильнувати закон у цілості; і допускати несправедливість у малих речах, аби домогтися справедливості у великих; тут людське правосуддя діє на манер медицини, з погляду якої все те, що корисне, тим самим є правильне і чесне; і те, що твердять стоїки про те, що природа сама виступає проти справедливості у більшості своїх витворів; і те, що доводять кіренаїки, що не існує справедливості самої по собі, а лише створює закони і звичаї; і теодорійці, які вважають за річ справедливу і мудру крадіжку, святокрадство, всякого роду розпусту, якщо хтось певний, що вони йому корисні.

Тут нічим не зарадиш. Я, подібно до Алківіаду, ніколи, наскільки б міг, не довірився людині, яка мала судити про мою голову і щодо якої честь моя і життя залежали б більше від ума і спритності адвоката, ніж від моєї невинності. Я радше довірився б трибуналові, де розглядалися б як добрі, так і злі учинки, де я мав би стільки ж сподіватися, скільки боятися. Виправдання – недостатня плата людині, яка робить більше, ніж просто не грішить. Наше правосуддя подає нам лише одну руку, та й то ліву; хто б не мав з ним до чинення, без шкоди ніяк не вийде.

Хінське царство, що не мало з нами жодного контакту, у різних речах з погляду правоустанов і мистецтв набагато перевищує нас. Історія його учить мене, що світ більший і розмаїтіший, ніж сніло і старожитнім, і нам. Так ось у Хінах урядовці, послані від монарха обстежити стан провінцій, так само карають як тих, хто надуживає своїм службовим становищем, так і наго-

роджують дуже щедро тих, хто відзначився чимось понад звичну роботу і просту повинність. Там стають перед лицем зверхності не лише, щоб боронитися, а й аби щось здобути; не лише, щоб діставати заохочення, а й нагороду.

Жоден суддя, дякувати Богу, не говорив зі мною як суддя в будь-якій справі, моїй чи чужій, карній чи цивільній. Я не переступав порогу жодної тюрми, бодай для цікавості; сама уява малює мені її вигляд, навіть зовні, огидним. У мене така жадоба свободи, що якби хтось заборонив мені приступ до якогось закутку Індій, я жив би іноді через це менш вільно. Поки знайду кавалок вільної землі і повітря деінде, я не гнів би там, де мусив би ховатися. Боже мій! Як же важко було б мені переносити долю, в якій я бачу стількох людей, прикутих до якоїсь провінції нашого королівства, позбавлених права відвідувати столичні міста і двори і подорожувати публічними гостинцями за те, що чинили опір закону! Якби ті закони, яким я служу, погрозили мені бодай пучкою пальця, я подався б звідси негайно шукати інших, менше з тим, де. У часі цих наших горожанських воєн цілий мій скупий розум силкується на те, аби не терпіти обмеження свободи пересування, як і коли захочу.

Закони zostаються чинними не тому, що справедливі, єдине тому, що це закони. Така містична підвалина їхнього авторитету; жодної іншої вони не мають; що їм іде тільки на користь. Часто вони є справою глупаків; частіше тих, хто, ненавидячи рівність, не відає, що таке справедливість; але завжди справою марнославних людей і нестатечних творців. Нема нічого, що було б важче і щедріше всіяне помилками, ніж закони; хто їм слухняний, бо вони справедливі, слухняний не так, як бути повинен. Французькі закони безладом своїм і неоковирністю вельми сприяють сваволі і підкупу, як ми це бачимо у їхньому застосуванні і виконанні. Накази їх такі темні і несталі, що іноді навіть виправдують і непослух, і помилки у тлумаченні, застосуванні і дотриманні. Яку б тоді ми не змогли мати користь з досвіду, не думаю, щоб нам на багато здався всякий глузд, добытий з чужих взірців, якщо ми так

зле уміємо користатися з власних, які нам ближчі і з певністю достатні, аби навчити того, що треба. Я вивчаю себе самого більше, ніж будь-який інший предмет: це моя метафізика і моя фізика.

*І пізнавать, що за бог всім світотвором вершить
Та й ізвідки встає, де гасне і як, що не місяць,
В круг молодик переходить, роги зсунувши тісно,
Бурі звідки в морях, за чим це женеться, подувши,
Евр, чому хмаровиння сповнене вічно водою;
Чи ж заграє зоря, як рухне світу твердиня.*

Проперцій, II, 5, 26–31

Відповідайте на все, кого космос цікавить.

Лукан, I, 417

У цій академії я дозволяю собі без великої мудрості і зусилля керуватися повсюдним законом світовим. Я знатиму його достатньо, якщо відчуватиму його. Моє знання не може звеліти мені змінити дороги: закон не перетвориться задля мене; шаленством є цього сподіватися, а ще більшим шаленством є задавати собі труд по цьому. За необхідністю закон зведений, загальний і спільний. Добромисність і обдарованість зверхника повинні цілком звільнити від турботи про правління. Філософські пошуки і помисли слугують лише за поживу нашій допитливості. Філософи відсилають нас цілком слушно до правил природи, але самі не вміють дати собі ради з такою високою наукою: вони фальшують її, являють нам її лик у крикливих кольорах і надто складною, звідки постає стільки різних образів такого одностайного предмета! Подібно як природа наділила нас ногами до ходіння, дала нам ще й мудрість, аби ми керувалися нею в житті; мудрість не таку вишукану, гнучку й високу, як її винайшли філософи, але в міру легку і благодатну, яка дуже добре робить те, про що тамта тільки говорить, якщо тільки трафить на людину, яка має те щастя, що уміє поводитися просто і діловито, тобто природно. О, яке ж солодке і зручне узголів'я оте неуцтво і байдужість, як гарно спочиває на ньому голова відповідної людини!

Я волію краще розібратися в самому собі, ніж у Цицероні. У досвіді, який я черпаю в самому собі, я досить знайду плоду, аби стати мудрим, був би тільки добрим учнем. Хто відновить у себе в пам'яті спалах недавнього свого гніву і куди його завела ця гарячка, пізнає шпетоту цієї пристрасті ліпше, ніж через Аристотеля, і прийметься до неї справедливішою огидою. Хто згадує знегоду, яку він перебував, і ті, які йому загрожували, і блаженські причини, які вирішували його добру чи лиху долю, той готується до прийдешніх змін і до усвідомлення свого становища. Цезарево життя являє не більше прикладів, ніж для нас власне: цезарське чи простацьке – це завше одне життя, сповнене звичних для нього пригод. Послухаймо-но лишень: скажемо собі все, в чому наша головна потреба. Хто собі пригадає, скільки разів він помилився, покладаючись на власний суд, чи ж він не останній дурень, якщо назавше не прийметься до нього недовірою? Коли чужі доводи переконують мене в помилці моєї думки, я не тільки вчуся того, що нового почув, і не тільки гою моє окреме неуцтво: то був би зиск надто малий; а взагалі набираю переконання про оманливість розуму і добуваю звідси користь для мого самовдосконалення. У всіх інших заблудах чиню так само і чую, що ця засада для мене вельми спасенна в житті. Я не дивлюся на окрему річ і на окрему людину як на камінь, на який спіткнувся: я вчуся не довіряти власним крокам і намагаюся ними керувати. Розумію, що в ході моїй не все взагалі ладно, і намагаюся виправити свій крок. Збагнути, що сказати чи зробити глупство, то ще пусте: треба зрозуміти, що ти глупак, – ось куди значніше і важливіше повчання! Хиби, яких так часто допускалася моя пам'ять, тоді навіть як вона чує себе найпевніше, не безплідно втрачені. Даремно сьогодні мені присягатимуться і запевнятимуть мене: я похитаю головою. Перше заперечення, яке хтось задасть їй свідченню, будить у мені сумнів; я не зважуюся довірятися їй у важливій речі чи покластися на неї в чужій справі. Якби не те, що те саме, що я вчинив із забудькуватості, інші – ще частіше з браку доброї віри, у речах фактичних я черпав би завше істину радше з уст іншого, ніж з

власних. Якби кожний стежив зблизька за обставинами і наслідками пристрасті, які ним владають, як я це робив з такою пристрастю, яка будилася в мені, вони бачили б здалеку їхні поступи і послабили б трохи наглість їх перебігу. Не завжди вони скачуть нам одним плигом до горла: бувають у цьому погрози, заповіді і поступування:

*Так хвиля від вітру би спочатку
Пінитись білим лише починає, та здійметься потім
Високо море, й поволі все вище підносяться хвилі,
Врешті, із самого дна аж до неба ті хвилі сягають.*

Вергілій, Енеїда, VII, 528

Пер. Михайла Білика

Глузду у мене відведене зверхнє крісло, принаймні він усіляко силкується його посісти; він дає моїм нахилам іти своїм трибом, заодно і ненависті, і дружбі, ба, і тому з них, який живиться самим собою, але не дає їм спотворюватися і псуватися. Якщо він не може переробити інших прикмет на свою подобу, то в кожному разі сам не піддається їхньому шкідливому впливу; він завше діє відособлено.

Заклик, щоб кожен *пізнав себе*, має бути неабиякої ваги, якщо бог знання і світла накреслив його на чолі своєї святині, вклавши в нього все, що він може нам порадити. Платон теж говорить, що мудрість є не що інше, як тільки виконанням цього припису; і Сократ у Ксенофонта доводить це докладно. Труднощі і темні місця в кожній науці помічали тільки ті, хто до неї приступав. І для цього треба деякого розуміння, щоб могли побачити своє невігластво; треба стукати у двері, щоб переконатися, що вони для нас замкнені. Звідси і ота платонівська субтельність: тим, хто знає, нема чого питати, бо він знає; а тим, хто не знає, це теж ні до чого, бо щоб питати, треба знати, про що питати. Так само у тому знанні самого себе те, що кожен відчуває себе задоволеним і певним і що кожен має себе за досить розумного, власне й означає, що він нічого не розуміє: як повчає Евтидема Сократ. Я, не займаючись нічим іншим, знаходжу тут таку глибину і таке безконечне розмаїття, що всі мої

пошуки приводять мене лише до відчуття того, як багато мені ще треба знати. Слабість мою, як я не раз уже визнавав, я завдячую моїй звичайній скромності, послушенству освяченому віруванням, обережності і поміркованості в поглядах, і огиді до докучливої і сварливої зарозумілості, яка цілковито покладається на себе і довіряє собі, і є головним ворогом дисципліни та істини. Послухайте, як вони роздебендюють; найстрашнішу дурницю виголошують таким тоном, яким пристало запроваджувати релігії і закони. *Нема нічого ганебнішого, як твердження і визнання ставити перед пізнанням і сприйманням. Цицерон, Академічні питання, I, 13.* Аристарх сказав, що в давнину насилу можна було нарахувати семеро мудреців, а в його добу важко знайти семеро невігласів. Хіба ми не з більшою підставою могли б сказати: і в нашу добу? Твердження і стояння на своєму твердженні це непомильні ознаки глупоти. Той чи той оре носом землю сто разів на день: і хоч би що! знов за своє, такий самий рішучий і непоступливий, як перше. Сказати б, у нього потому хтось удмухнув нову душу, силу розуміння, що з ним діється те саме, що з давнім сином землі, який віднаходив бадьорість і набирався сил від падіння;

*Доторком до землі нових сил набирають
Стомлені м'язи його.*

Лукан, IV, 599-600

Чи той непоправний упертюх думає, що набрався нового духу через те, що вдався в нову суперечку? То на підставі власного досвіду я підтверджую людське невідання, яке, на мій суд, є найпевнішою наукою у школі життя. Ті, хто не хоче визнати цього, виходячи з такого блаженного прикладу, як мій чи їхній власний, можуть спертися на Сократа, цього учителя над учителями. Філософ Антистен говорив своїм учням: ходімо послухати Сократа, там і я хочу бути учнем разом з вами. А ще, підтримуючи догмат стоїчної школи, що одної чесноти досить, щоб зробити життя щасливим і нічого більше не бажати, додавав: хіба тільки сили Сократової.

Ота пильна увага, з якою я стараюся розбиратися в самому собі, вправляє мене в тім, щоб я міг незле судити про інших; мало є на

світі речей, про які я говорив би успішніше і вдаліше. Мені трапляється не раз бачити й орієнтуватися в поведженні моїх друзів краще, ніж вони самі; не одного я вразив влучністю мого викладу і застеріг його перед ним самим. Через те що з дитинства я призвичаївся оглядати своє життя в житті інших, я набув замилювання до цього вивчення; і коли зважаю на це, небагато речей випадає з-під моєї уваги: у поведженні, настроях, речах. Я вивчаю все: те, чого мені треба цуратися, і те, що мені треба наслідувати. Так само у приятелях з їхніх учинків я відкриваю внутрішні уподобання: проте я не силкуюся шерегувати це нескінченне розмаїття учинків, таких відмінних і розкиданих, укладаючи їх у розділи і групи, і чітко розподіляючи мої розділи і підрозділи за типами і класами.

*Скільки тих назв і які їх відміни,
Важко й злічити.*

Вергілій, Георгіки, II, 103–104

Науковці передають і окреслюють свої вимисли точніше і докладніше: я, котрий розуміється на цьому лише стільки, скільки повчає мене практика, без інших правил, викладаю свої думки лише дуже загально і, сказати б, полапці. Так і в цій книжці: я виголошую свої погляди в одірваних артикулах: як нібито це речі, про які судять нараз і в цілості. Взаємозв'язок і однастайність не домують у таких душах, як наші, нищих і пересічних. Мудрість – це міцна і цілісна споруда, у якій кожна частина має своє місце і носить свій знак. *Єдино мудрість замкнута сама в собі. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, III, 7.* Я залишу це майстрам, та й то не знаю, чи дадуть вони собі ради і випадковій і чи здолають укласти у шереги це нескінченне розмаїття облич, закріпити нашу несталість і привести її до ладу. Не тільки мені здається нелегким ув'язати наші дії одні з одними, а й, узявши їх зосібна, видається мені нелегким окреслити кожну за її головною властивістю: вони такі двозначні і строкаті, ще й полискують розмаїто.

Те, що підносили як дивацькість у царя македонського Персея, а саме, що дух його, ніколи не перебуваючи в якомусь певному стані, випробовував себе у перемінах життя, у таких незвич-

них і мінливих проявах норову, що ні він сам, ні інші не знали, що він за один, мені уявляється притаманним усім людям. Особливо добре знаю я іншого такого чоловіка, до якого, по-моєму, з ще більшим правом можна віднести це окреслення: жодного посереднього стану, постійне кидання з крайності в крайність з невідомих причин; жодної дороги без дивних збочень і суперечностей; жодної простої властивості. Найімовірніше, що можна про нього подумати, то це те, що він пнувся і мозолився стати відомим, але так, щоб його не могли пізнати.

Треба мати добре витривалі вуха, щоб вислухати відверті судження про себе. Мало людей потраплять стерпіти це без урази; ото ж ті, хто наважується сказати правду в живі очі, дають цим доказ особливої приязні. Дуже вас любить той, хто готовий рани-ти і колоти для нашої користі. Мені важко судити когось, у кого погані прикмети переважають добрі. Платон приписує три цноти тому, хто хоче розглядати душу іншого: розуміння, доброзичливість, сміливість.

Мене іноді питали, до чого б я був найздатнішим, якби хтось захотів послужитися мною, коли я мав ще догідний вік.

*Поки у жилах буяла ще кров і заздрісна старість
Скроні мої не засіяла ще сивиною.*

Вергілій, Енеїда, V, 415–416

Пер. Михайла Білика

– Ні до чого, – відповідав я. І я навіть радий, що не вмію нічого такого, що б зробило мене чиймсь невірником. Але я говорив би правду своєму панові, я чував би над його звичками, якби він хотів. Не з груба, за допомогою схоластичних лекцій, яких я не вмію і від яких не бачу плодів і наслідків у тих, хто їх уміє; але, пантруючи крок по кроку, в кожній обставині, і судячи на око, подробиця по подробиці, попросту і природно: доводячи до його відома, який він в очах людей, спростовуючи його лабузників. Нема нікого з нас, хто був би менше вартий, ніж королі, якби, як у них постійно відбувається, так ненастанно псувала його ця лайдацька зграя. Таж навіть Олександр, цей великий монарх і філо-

соф, не здолав відборонитися! У мене вистачило б і вірності, і розуму, і відваги, аби підняти-таки завдання. Це був би уряд без титулу і рангу: інакше втратив би усю свою дієвість і оздобу. Це роль, яка до снаги не кожному. Навіть сама істина не має того привілею, яким можна користатися о кожній порі і в будь-який спосіб; користування нею, хоч яке шляхетне, має свої умови і межі. Часто стається так, от як буває на світі, що шепче її хтось на вухо володаря не лише без пожитку, а зі шкодою і при цьому неслухно. Ніхто мене не переконає в тім, що навіть спасенна пересторога не може бути несвоєчасною і що суть справи не повинна ніколи поступатися формі.

Я хотів би на цьому становищі бачити чоловіка, задоволеного своєю долею,

Тим хотів бути, чим є, і більше нічим.

Марціал, X, 47, 12

і народженого в середньому стані. З одного боку, він не побоювся б надто глибоко вразити серце свого пана і тим самим пошкодити своїй кар'єрі, а з другого, як виходець середнього стану, мав би легше порозуміння з людьми усякого роду. Я хотів би, аби це урядування припало тільки одному: адже розливати привілей такої свободи і довіри між багатьма, породило тільки вельми згубну неповагу. І крім того, від такого чоловіка я вимагав би передусім вірності в мовчанні.

Не можна вірити королю, який хвалиться своєю готовністю чинити опір ворогові ради своєї слави, якщо він не здатний ради своєї користі і напучення вислухати щирі слова друга, що не мають іншого skutku, як тільки полоскотати панове вухо, бо решта справи в його руках. Нема такого стану, який би так, як монарший потребував щирої і вільної перестороги. Той веде публічне життя і мусить вдовольняти опінію стількох глядачів, ото ж якби ввійшло у звичку змовчати їм усе, що їх збиває з дороги, він легко стає, не чуючи цього, предметом ненависті й огиди люду. Часто тут у гру входять обставини, яких вони могли уникнути без жодного ущербку навіть для своїх утіх, якби їх хтось остеріг і навів.

Зазвичай їхні улюбленці турбуються більше про себе, ніж про свого пана, і добре на тому наживаються, бо по ширості більшості обов'язків справжньої дружби перед найвищим маєстатом є дразливою і небезпечною пробою. Вона вимагає не лише відданості і ширості, а й відваги.

Зрештою, весь цей бігос моєї писанини є не чим іншим, як тільки реєстром проб мого життя, який може послужити непоганим прикладом для чийогось душевного здоров'я, аби він тільки черпав науку навпаки. Натомість щодо здоров'я тілесного ніхто не може дати кориснішого за мій досвід; адже в мене він постає у чистому вигляді, не зіпсованим і не викривленим хитрощами і мудруванням. Досвід найбільше порпається на своєму смітнику у медицині, де розум поступається йому місцем у всьому. Тиберій говорив, що вже двадцятилітній має сам розуміти, що для нього шкідливе, а що корисне, і вміти обходитися без лікарів. Сам він міг цього навчитися від Сократа, який, пильно радячи учням як головний предмет їхніх занять власне здоров'я, додавав, що важко уявити, щоб людина розумна, яка звертає увагу на свої вправи, на пиття і їду, не розпізнавала, ліпше від усякого лікаря, що для неї зле або добре. Та й медицина визнає, що завше мала досвід за пробний камінь своєї науки. Платон слушно сказав, що хто хоче стати справжнім лікарем, повинен сам пройти всі хвороби, які збирається лікувати, і всі випадки й обставини, про які хоче судити. І правильно: хай він спершу підхопить пранці, перш ніж зачне курувати їх в інших. Справді, такому я б довірився: інші керують нами, як той, хто малює море, скелі, гавані, сидячи за своїм столом і пересуває модель корабля у цілковитій безпеці: киньте ж його у справжнє діло, він уже не знатиме, з якого кінця братися до цього. Він описує наші недуги, як міський речник, який вигукує прикмети згубленого коня чи пса: така і така масть, такий розмір, таке вухо; але покажіть йому його, то сам його не впізнає.

Боже свідче! хай медицина подасть мені бодай раз справжню і відчутну допомогу, побачите, як я закричу від щирого серця:

Вже, вже хвалю могутнє ремесло моє.

Горацій, Еподи, 17, 1

Пер. Андрія Содомори

Ремесла, які обіцяють нам тілесне і душевне здоров'я, прирікають багато, але я не знаю жодних із них, які б менше дотримувалися того, що прирікають. Надто у наш час ті, хто править це ремесло, менше ніж будь-хто можуть довести свою ефективність. Найбільше, що про них можна сказати, це що вони продають лікарські засоби, але сказати, що вони лікарі, годі.

Я жив досить довго, щоб спосіб мого життя, який завів мене так далеко, заслуговував на увагу. Хай його скуштує, хто схоче, я вже перший його спробував, служачи йому за підчасного. Ось дещо з цього, як пам'ять мені підказує; зрештою я не дотримувався такого трибу життя, якого б не змінив залежно від обставин; отож по просту наводжу тут реєстр при звичаєнь, які мені були найзвичніші і які досі найбільше зберігають наді мною владу. Здоровий і хворий, я живу тим самим життям: те саме ліжко, ті самі години, ті самі страви, той самий напій; до цього не додаю нічого, тільки менше чи більше поміркованості залежно від сил та апетиту. Здоров'я моє в тім, щоб підтримувати без порушень мій звичний стан. Бачу, як хвороба закривляє мене на один бік. Якщо я довірюся лікарям, вони закривлять мене на другий бік; так я ласкою долі і медицини опинюся поза своєю звичною колією. Найглибше я переконаний в одному: що мені ніяк не можуть зашкодити речі, до яких я здавна звик.

Саме звичка надає нашому життю тієї форми, яка йому заманеться. Тут вона всемогутня: це чарівний напій Цирцеї, що змінює нашу істоту, як йому подобається. Скільки ж народів, за три кроки від нас, сміються з обави вечірньої прохолоди, яка нам така небезпечна! Та й наші моряки і хлопи збиткуються собі з неї безкарно. Німець зле себе почуває, лежачи на матраці, італієць – на перині, а француз – без фіранок і вогню. Гишпанець не виносить нашого їдла, а наш – швейцарської манери пити. Я щиро потішався, слухаючи в Авсбургу одного німця, який кляв наші коминки з

допомогою тих самих доводів, якими ми осуджуємо їхні печі. І правда, жар у замкненому просторі і запах розпеченої цегли, з якої муровані печі, викликає головний біль у незвиклих до цього людей; у мене ні; взагалі ж це лагідне, одностайне і рівно розподілене тепло, без полум'я, без диму, без вітру, яке напускає в кімнату димохід коминків, може іноді цілком витримувати порівняння з нашим обігріванням помешкання. Але чому ми не наслідуюмо римської архітектури? Кажуть, що в давнину розгнічували в їхніх домах вогонь лише назовні, у стіп дому; звідти розходилося тепло по всій оселі трубами, прокладеними всередині стін через усі приміщення, які треба обігрівати. Я знайшов ясний опис цього, не пам'ятаю вже, де у Сенеки. Той авсбуржець, чуючи, як я хвалю вигоди і красоти його міста, які на це цілком заслуговують, почав уболівати наді мною, що я мушу їх покинути: одну з перших невідгод, які він мені навів, був головний біль, що його в інших місцях спричиняють коминки. Він чув, як хтось скаржився на це, і переніс це на нас, не помічаючи через звичку цієї незручності у себе на батьківщині. Всякий жар від запаленого полум'я ослаблює мене і обтяжує, хоча Евен і говорив, що краща втіха у житті – вогонь. Я волію якийсь інший спосіб ховатися від холоду.

Ми гидуємо винною бузою; а для португальців фус – насолода, княжий напій. Словом, кожний народ має свої звичаї та обичаї, які іншому не тільки не відомі, а зовсім дивацькі й огидні. Що ж би ми сказали про народ, який йме віри лише друкованому свідоцтву, довіряє лише тим людям, про яких можна прочитати в книзі, і вірить тільки в істини дуже поштивого віку? Ми надаємо авторитету глупствам, коли відливаємо їх у формі. Інше враження справляє фраза: «я читав», ніж коли говориш «я чув від когось». Але я, кому не важче повірити устам, ніж людським рукам, хто знає, що писати можна так само легковажно, як говорити, хто поважає нашу добу не менше, ніж будь-яку з минувшини, так само охоче наводжу мого друга, як Авла Геллія чи Макробія, і так само охоче те, що бачив, як те, що вони писали. І так, як говорять про чесноту, що вона не більша через те, що довша, так само я думаю

про істину, що вона через те, що старша, не є мудрішою. Я часто говорю, що тільки щире глупство штовхає нас уганяти за чужими і школярськими прикладами: стільки ж їх ми маємо довкола себе у наш час, скільки їх було за Гомера і Платона. Але чи не впливає звідти, що замашна цитата спокушає нас більше, ніж правдива річ? Як нібито чимось славетнішим було б зачерпнути аргументи з краму Васкосана чи Плантена, ніж з того, що ми бачили в нашому селі! Чи, може, нам бракує розуму, щоб облущити і появити те, що діється на наших очах, і осудити дуже рішуче, аби добути звідти приклад? Якщо ми кажемо, що нам бракує авторитету, щоб люди поїняли віри нашому свідоцтву, то кажемо марно. Тим паче, що на мій погляд, з найзвичайнісінських, загально-відомих і всім звичних справ, якби ми тільки уміли їх освітити, можна вивести найбільші дива природи і найдивовижніші приклади, а надто щодо вчинків людських.

Та вернімося до мого предмета. Полишивши на боці книжкові свідчення і те, що Аристотель говорить про Андрона аргив'янина, який зумів перейти без пиття палючі піски Лівії, приточу тут, що сам чув. Один шляхтич, що гідно справляв різні посади, розповідав у моїй присутності, що приїхав раз із Мадрида до Лісабона у скварне літо без пиття. Він мається чудово як на свій вік і веде найзвичайнісінський спосіб життя, опріч того, що, за його словами, протягом двох-трьох місяців, а іноді й року, нічого не п'є. Він відчуває спрагу, але не звертає на неї уваги і твердить, що це відчуття вщухає само по собі. Якщо п'є, то лише з випадкової спонуки, а не з потреби чи задля утіхи.

А ось другий приклад. Недавно я бачив, як один із найученіших мужів Франції, і потім один із наймаєтніших, займається у себе в кутку зали, відокремленому від решти приміщення порт'єрою; а в нього тут же під боком крутився рій челяді, сповнений сваволі й гуку. Він сказав мені (і майже те саме говорить Сенека про себе), що такий нелад йде йому на користь: оглушений тим галасом, він ще більше підбирається і зосереджується в собі для споглядання, і ця буря голосів заганняє його мислі всередину себе.

Будучи студентом у Падуї, він довгий час займав кімнату, вис-тавлену на гуркіт проїжджих возів і галас із поблизького ринку, тому не тільки при звичаївся переносити гам, але навіть знаходив у ньому користь для своїх занять. Сократ відповідав Алківіа-дові, враженому тим, як той може терпіти над вухом ненастан-ний скрегіт жінки: «Звикають же до скрипу коловороту, що витя-гає воду». Щодо мене, то я в цьому зовсім відмінний: я вражли-вий і легко збуджуюся, коли я поринаю в самого себе, навіть гу-діння мухи вибиває мене з колії. Сенека, захопившись замолоду прикладом Секстія, щоб зовсім не їсти м'яса убитих тварин, з вдо-воленням, як він каже, обходився без нього рік. Згодом він занед-бав цю звичку лише тому, що боявся, як би його не запідозрили, що він запозичив її з якоїсь модних тоді нових релігій: пішов на-томість за порадою Аттала не спати на м'якому і аж до старості користувався матрацами, що не вгиналися під тілом. Те, що тодішній звичай вважав на суворість, тепер уходить за зніженість. Подивіться як по-різному живуть моя челядь і я: скити та індуси не більше різняться від мене витривалістю і звичкою. Пам'ятаю, як я не раз підбирав з вулиці жебрущих дітей, аби узяти їх на службу: вони скоро кидали мою кухню і лівреї, аби тільки повер-нутися до колишнього життя. Одного я спіткав згодом, він зби-рав моллюсків, які служили йому за обід: ні просьбою, ні грозьбою я не міг його відлучити від присмаку і солодкості напівголодного животіння. У жебраків є і своя розкіш і свої насолоди, як у ба-гатіїв, і навіть, кажуть, свої чини і різні суспільні ступені. Усе це наслідки при звичаєння: вони можуть не тільки відливати вас у будь-яку форму (але мудреці кажуть, що усе-таки слід вибирати крашу, і звичка полегшить нам цю справу), але навіть привчити до будь-яких змін, що є найшляхетнішою і найкориснішою з її наук. Найкраща з моїх тілесних властивостей – гнучкість і подат-ливість. Я маю деякі нахили, для мене підхожіші, звичніші і приємніші, ніж інші, але без особливих зусиль збуваюся їх і легко улягаю протилежному трибові життя. Молодик повинен пору-шувати свої правила, щоб пробудити бадьорість, берегтися від

плісняви і зледащіння. Жоден триб життя не такий дурний і лихий, як той, що ведеться за встановленими наперед приписами і залізною дисципліною.

*До першого межника виряджаючись,
Неодмінно справиться в книзі,
І як потерте око засвербить,
Прикладе примочку по гороскопу.*

Ювенал, VI, 577-579

Хай, якщо послухає моєї поради, навіть вибрикує: інакше його підітне найменша сваволя; він стане незручним і неприємним у товаристві. Найгірша для порядної людини прикмета се церемонність і звичка до якоїсь особливої манери триматися, надто до такої, яка позбавляє тебе гнучкості і піддатливості. Соромно кидати щось через свою незмогу або не сміти чогось, що роблять товариші; такі люди хай держаться свого припічка. Для кожного це непристойне, а для жовніра просто ганебне і нестерпне, той, за Філоменовими словами, повинен привчатися до будь-яких життєвих змін і знегод.

Колись я був привчений, наскільки тільки вдавалося, до свободи і безжурності у таких речах, але, старіючи, з недбальства засвоїв деякі навички. У моєму віці вже не переучитися, треба думати лише про те, як підтримувати свою форму. Тепер же непомітна звичка в деяких речах так виразно наклала на мене печать, що порушення її я називаю вихваткою. Не можу вже без шкоди для себе ані спати серед білого дня, ні підкріплюватися між трапезами, ані снідати, ані кластися спати раніше, ніж пройде три години після вечері, ні злягатися інакше, як тільки перед сном і не навстоячки, ні ходити спітнілим, ні пити саму воду або ж нерозбавлене вино, ні залишатися довго простоволосим, ні голитися після обіду. Обходитися без рукавичок мені тепер так само важко, як без сорочки, без миття рук після обіду і сну, без запони і шторок на ліжку, як речей зовсім доконечних. Я легко міг би обідати без обруса; але уже важко, за німецьким звичаєм, без серветки; я брудню її більше, ніж німці та італійці, бо замало собі допомагаю ложкою і виделкою. Шкода, що у нас не утримався звичай, який по-

чинав поширюватися за взором королів: міняти серветки з кожною стравою, як тарілки. Ми знаємо про дбайливого вояка Марія, що на старість став перебірливий у питті і пив лише з власного особливого кубка. Я теж маю уподобання до особливої форми склянки і неохоче п'ю з будь-якої, так само як по черзі. Не подобається мені метал, прозоре, ясне скло мені приємніше. Хай і мої очі посмакують удоволь.

Усякими такими забаганками я зобов'язаний звичці, але постаралась тут зі свого боку і природа. Так, я не можу добре поїсти двічі на день, не обтяживши шлунка, але не можу споживати все за одним заходом, щоб не зазнавати вітрів, сухості в роті і втрати апетиту. Також шкодить мені довге висідання на вечірньому холоді; з деяких пір, у поході, коли цілу ніч треба чувати у полі, як це часто буває, через п'ять-шість годин шлунок починає мені крутити з сильними головними болями; і я не можу дочекатися дня без блювоти. Коли інші йдуть снідати, я їду проспatis; після чого чуюся бадьорим, ніби нічого й не сталося. Я завжди чув, що такий голод шкідливий лише з початком ночі: але, спілкуючись в останні роки дуже близько і довгий час з одним паном, вирослим у тому переконанні, що вечірній холод пронизливий і небезпечний надвечори, за годину чи за дві до заходу сонця (цього холоду він уникає старанно, куди легше переносячи нічний), я прийняв як нібито від нього не стільки його певність, скільки чуття. Що ж, виходить, сумнів і дослідження впливають на нашу уяву і змінюють нас? Той, хто одразу поступається перед такими упередженнями, сам себе занапащає. Мені дуже шкода тих (а їх немало), хто через глупоту своїх лікарів, ще молоді й здорові, прирекли себе на в'язницю у власній оселі. Краще перенести застуду, ніж через відвикання втратити назавше участь у повсякденному житті, у потрібній і корисній діяльності. Саме лихо від цієї науки, яка загиджує нам наймиліші години! Тут уже не треба шкодувати зусиль. Упертість найчастіше гартує і лікує – так вилікувався Цезар від падучої тим, що не зважав на неї і не піддавався їй. Слід керуватися розумними

правилами, але не підкорятися їм сліпо; хіба лиш тим (якщо такі існують), у яких примус і неволя корисні.

Королі і філософи ходять до вітру, і дами також: публічне життя пов'язане з церемоніями; моє ж, стороннє і приватне, дає мені природну свободу. Я солдат і гасконець, удатний на язик. Ось чому кажу щодо цього діла: краще справляти його в якісь певні нічні години, наломити себе до такої звички, як я це зробив; але не піддатися цілком, як я на старі літа, турботі про зручності місця і сидіння для такої функції, і затягувати через млявість моїх кишок. З другого боку, саме під час відправлення найбрудніших функцій чи не вибачливо дбати про порядок і чистоту? *Людина за своєю природою створіння чисте і гоже. Сенека, Листи, 92.* У кожній природній потребі саме в цій всяка перерва мені особливо прикра. Я бачив чимало військовиків дуже стурбованих розладом шлунку: я з моїм ніколи не мучуся в певну хвилю, коли треба вставати з ліжка, хіба що нам у цьому завадять якась важлива справа чи хвороба.

Відтак, як уже сказано, я вважаю, що жоден хворий не може чути себе безпечніше, як дотримується звичного трибу життя, своєї звичної їжі. Зміна, якою б не була, непокоїть і шкодить. Хай хто скаже, що каштани шкідливі перігорцеві чи луккійцеві, а молоко і сир – горянам; тоді їм приписують не лише новий, а прямо протилежний режим: такої переміни не винесе і здоровега. Припишіть сімдесятилітньому бретонцеві джерелівку, замкніть у парильні моряка, забороніть лакейчукові-баскові гуляти. Це все одно що позбавити їх руху, повітря і світла.

Чи вартє життя такої ціни?

Анонім.

*Змушені ми відучати дух від звичних речей,
Тож, аби жити, ми жити перестаем.
Хіба живі ті, кому і повітря для дихання
Й саме денне світло стає занадто тяжким?*

Максиміан або Псевдо-Галл, I, 155–156 і 247–248

Якщо такі опікуни не роблять іншого добра, то вони хоч готують завчасу пацієнтів до смерті, підкопуючи поступово й окрадаючи життєві прояви.

І в здоров'ї, і в хворобі я завжди ладен віддатися хоті, яка мене опосіла. Я даю широкі права своїм прагненням і нахилам: не люблю лікувати злого злим; ненавиджу докучливі ліки більше, ніж недуги. Страждати від кольки і страждати від того, що утримуєшся їсти устриці, – це дві недолі замість одної. Хвороба скубе нас з одного берега, приписи і поради – з другого. Скоро ми завше наражаємося на ризик помилки, помиляймося, дістаючи бодай утіху. Світ чинить навпаки; не хоче нічого вважати за корисне, якщо воно не прикре: легкість йому підозріла. У багатьох речах апетит мій сам по собі пристосовувався досить щасливо, залежно від стану шлунка. Приправи і гострі соуси смакували мені, коли був молодий. Як тільки мій шлунок став брикати проти цього, смак поспішив одразу за ним. Вино вадить хворим: отож це перше, що перестає мені смакувати в хворобі, і то з нездоланною відразою. Що я не з'їм з прикрістю, шкодить мені; і нічого не шкодить, що я споживаю з апетитом і смаком. Ніколи мені не завадило, якщо я робив щось приємне для себе; так само як задля втіхи уривав, що влізе, з лікарських приписів. Замолоду,

*Як неспокійний тоді Купідон біля тебе крутився,
В жовто-шафранній туніці яскраво пишав.*

Катулл, LXVIII, 133-134

я віддавався цілком вільно і необачно хотям, які мене поймали, як будь-який інший юнак,

Ще вчора з ними славно бої водив.

Горацій, Оди, III, 26, 1

Пер. Андрія Содомори

більше в тривалості і безперервності, ніж у раптовості атаки:

Десь рахунок у мене ледве дійшов до шести.

Овідій, Любовні пісні, II, 7, 26

Мені навіть соромно признатися, в якому ранньому віці я опинився в путах цього жадання. Вийшло це випадково, це було задовго перед віком свідомості і вибору. Так далеко моя пам'ять

самого себе просто не сягає: льос мій можна порівняти з долею Квартилли, яка не пам'ятала свого дівочтва.

*Звідси цей запах козячий, і заріст і борода,
Що здивування будять і в ньеньки.*

Марціал, XI, 22, 7

Лікарі узгоджують, часто з пожитком, свої приписи з гвалтовністю сильних прагнень у хворих: адже годі уявити, щоб таке велике пожадання було якесь чуже і непристойне, без виразної волі природи. А потім, як це важливо, вгамувати уяву! Як на мене, на цьому ґрунтується все; принаймні більше, ніж на чомусь іншому. Найчастіші і найтяжчі недолі ті, якими нас обтяжує уява. Мені вельми подобається гишпанське прислів'я: *Оборони мене, Господи, від себе самого*. Шкодную, будучи хворим, що не маю такого прагнення, яке б дало мені втіху заспокоєння його; га! нелегко було б медицині втримати мене від цього! Те саме чиню я, будучи здоровим; не бачу нічого ліпшого над сподівання і прагнення. Зле, коли і бажання твої кволі і хирні.

Лікарська штука не така одностайна, щоб нам мало б забракнути якогось авторитету, чого б ми не робили. Вона міняється залежно від підсоння і місячних кватир; від теорій Фернеля чи Скалігера. Якщо вашому лікареві не подобається, щоб ви спали, уживали вино чи якусь отраву, не хвилюйтеся: я знайду вам другого, який буде іншої думки. Розмаїтість лікарських аргументів і переконань обіймає всі форми. Я бачив, як один бідолаха здихав і млів від спраги, аби одужати, а після інший лікар кпив з нього, засуджуючи цю пораду як шкідливу. Чи ж на користь йому пішла ця наука? Недавно на камінь умер один чолов'яга того цеху, який дотримувався надзвичайної поздержливості, аби поскромити свою хворобу: побратими його розказують, що, навпаки, те поштування висушило його і запекло йому пісок у нирках.

Я зауважив, що при пораненнях і хворобах розмова мене збуджує і шкодить ще більше, ніж інші вибрики. Говоріння мене виснажує і стомлює, адже я мовлю голосно і натужно: отож, як мені доводилося говорити на вухо можних осіб про важливі справи, їм доводилося просити втишити мій голос.

Ось розповідь, варта окремої уваги. Був у грецькій школі хтось, хто мав звичку мовити гучно, як я: аудитор нагадував йому, аби говорив тихіше. «Хай він мені вкаже, – заперечив той, – яким тоном я повинен говорити». Йому відповіли, щоб він подав тон від вуха того, до кого говорить. Відповідь непогана, якщо її розуміти так: говори залежно від того, про що трактуєш зі слухачем; якщо ж це має значити: досить, щоб він тебе розумів, або: пристосуйся до нього, в такому разі я не вважаю, щоб у цьому була слухність. Тон і звучання голосу завжди щось виражають і означають. Я і повинен користуватися ним так, щоб у ньому відбивався. Є голос для повчання, для пестоців, для лайки; я хочу, щоб мій голос не лише дійшов до когось, а щоб він, коли треба, вразив його і пронизав. Коли я кобенью свого служника різким і лютим голосом, було б добре, якби він відповів: «Мій пане, хай пан мовить тихіше, я добре чую». *Є такий голос, який добре доходить до слухачів не тому, що він гучний, а через його особливі властивості.* Квінтіліан, *Навчання оратора*, XI, 3. Слово належить наполовину тому, хто мовить, наполовину тому, хто слухає; той повинен пристосуватися, щоб його прийняти так, як йому кинуто. Так у гравців у м'яча той, хто ловить його, відступає назад залежно від рухів того, хто подає, чи від характеру удару.

Досвід навчив мене ще й того, що ми губимо себе нетерпінням. Недоля має своє життя і свою межу, свої хвороби і здоров'я. Природа хвороб сформована на взір природи тварин; їхня тривалість і дні обмежені від народження: хто пробує скоротити їх силоміць, уперек їхньому перебігові, подовжує їх і множить; дратує замість заспокоїти. Я згоден з Крантором: не слід так уперто і нерозумно чинити опір хворобі, ні безвільно піддаватися їй, а треба дати їй природний плин залежно і від її природи і нашої. Хай хвороби минаються самі собою. Я вважаю, що вони менше затримуються в мені тому, що я їм не противлюся. Я здихався вже не однієї з них, які вважаються за найстійкіші і найтриваліші, через їхнє власне послаблення, без допомоги і лікування, всупереч звичним приписам. Дозвольте трохи діяти природі: вона

ліпше розуміється на своїх справах від нас. «Але такий і такий умер від цього». Те саме і вас чекає; якщо не від цієї хвороби, то від іншої. А скільки померло від цього самого, маючи трьох лікарів біля своєї дупи? Приклад – дзеркало млисте, огульне і здатне показувати по-всякому. Якщо лікарство приємне, приймайте його; на цьому ви нічого не втратите. Мене не збентежать ні назва, ні колір його, якщо воно апетитне і смаковите. Приємність – це головна і найпевніша користь. Я дам зістаріти і вмерти в мені, природною смертю, ревматизмам, флюсам, подагрі, бігунці, серцебиттю, мігрені та іншим напастям, які мене покинули, коли я майже уже напівзгодився їх жити. Легше можна дати собі з ними раду смиренністю, ніж задерикуватістю. Треба погідно терпіти закони нашої природи: ми тут на те, щоб старітися, хиріти, хворіти, наперекір усій медицині. Це перший урок, який мексиканці дають дітям, коли одразу по виході з материнського лона вітають їх так: «Дитятко, прийшло ти на світ, щоб терпіти: терпи ж, страждай і мовчи».

Несправедливо скаржитися, що сталося комусь те, що може статися кожному. *Обурюйся, якщо несправедливість допущено тільки щодо тебе самого. Сенека, Листи, 91.* Погляньте на старика, який молить Бога, щоб він зберіг йому здоров'я у всій повноті і бодренності, тобто вернув йому молодість.

Дурню, марно ти віддаєшся мріям дитинним.

Овідій, Скорботні пісні, III, 8, 11

Хіба це не дурниця? Адже стан його не дозволяє на це. Подагра, камені, нестравність – то ознаки довгих літ; так само як довгі мандри супроводжує спека, дощ і вітер. Платон не вірить, що Ескулап старався своїм мистецтвом підтримувати життя у тілі зіпсутому і недолужному, не потрібному вітчизні, не потрібному своєму ремеслу і плодінню здорового, міцного потомства. Такі зусилля не заслуговують, як йому здається, справедливості і мудрості Божої, яка повинна приводити все суще до блага. Чоловіче, вже по всьому, ніхто тебе не одреставрує; поклеїти тебе ще можна, полатати, подовжити на кілька годин твоє животіння,

*Ось так, щоб підперти похилу руїну,
До неї котрийсь підставляє підпори,
Аж це несподівано кріплення рухнуть
Й під купою грузу його поховують.*

Максиміан або Псевдо-Галл, I, 171-174

Треба навчитися терпіти те, чого не уникнути. Наше життя складається, як світова гармонія, з речей суперечних, нібито з розмаїтих тонів, лагідних і хрипких, гострих і м'яких, грайливих і глибоких: що ж би утнув музика, який любив би тільки одні з них? Треба уміти послуговуватися ними разом і мішати їх між собою: так само з отим добром і злом, яке співістотне нашому життю. Наше буття і наша істота не може зостатися без цієї мішанини; одна струна потрібна не менше, ніж друга. Ставати дуба проти природної конечності значить повторювати шаленство Ктесифонта, який змагався зі своїм мулом на удари копитом.

Я рідко консультуюся в лікарів, коли нездужаю. Ці люди брутально зловживають своєю перевагою, коли мають когось на ласці. Забивають безбожно вуха своїми прогнозами; раз навіть, допавши ослабленого нападом хвороби, ганебно почастували мене своїми догмами і вітійством, заповідаючи то великі болі, то близьку смерть. Це не прибило мене, не спантеличило; ба, тільки роздратувало й допекло. Якщо моя тьма не ослабла від того і не потьмарилася, їй довелося з цим возитися, а це завше хвилювання і борня.

Щодо мене, то я обходжуся зі своєю уявою найласкавіше, як можу; якби міг, позбавив би її від усякого сум'яття і прикрості. Треба її спомагати і пестити; навіть обманювати, настільки хто потрапить. Розум мій особливо здібний до цього завдання; йому ніколи не збуває на видимості правди; якби він умів переконувати так гарно, як гарно править, це було б мені в великій пригоді.

Хочете прикладу? Він говорить, що каміння для мене навіть на краще; що природно в моїх літах будова легко починає тут і там затікати; пора їй уже розпадатися і крушитися. Це для всіх неминуче, хіба може бути для мене нове диво? Так я сплачую чинш, належний старості, і від цього мені ніяк не відкрутитися.

Мені може бути потіхою численна компанія, бо я попав у пригоду найзвичайнісіньку у людей моєї верстви. Я бачу довкола повно осіб, уражених тією самою недугою; їхнє товариство для мене честь, бо ця хвороба чіпляється найохочіше щонайможніших; в істоті її криється якесь шляхетство і гідність. Мало хто з людей, що страждають нею, викрутився таким дешевим коштом, як я. Досить подивитися, скільки муки завдає їм їхня дієта і режим, прикре ковтання щоденних ліків і пігулок; мені ж у даному разі просто поталанило. От якийсь звичайний відвар з будяка й остудника; я проковтнув його кілька разів винятково задля пань, які з чарівністю, що перевищувала гіркоту моєї хвороби, ділилися зі мною половиною своєї порції. От вам і все лікарство, так само позбавлене смаку, як і будь-якої користі. Інші тисячею подяк для Ескулапа і стількома ж екою для лікаря мусять оплачувати легкий і щедрий відплив піску, який так часто навідує мене з ласки матінки природи. Навіть пристойність мого поведження у товаристві не потерпіла; я можу затримувати сечу хоч десять годин поспіль і принаймні так само довго, як і хтось здоровий. Страх перед цією хворобою, підказує мені розум, охоплює тебе тоді, коли ти з нею незнайомий; крики і розпач тих, хто загострює її своєю нетерплячістю, будили в тобі жах. І які ж члени вражає ця хвороба? Якраз ті, якими ти найбільше грішив. Ти ж людина сумлінна!

*Той біль, якого ти не заслужив,
Найболіснійший.*

Овідій, Героїні, V, 8

Поглянь же на цю кару; таж вона лагідна проти інших, і ласкава, нібито по-батьківському. Дивись на її пізній прихід: вона мучить і дошкуляє тебе лише в ту пору твого життя, яка так чи інакше сьогодні втрачена і ялова залишила, проте, досить часу свободі і втіхам молодості, нібито діючи за якоюсь приязною умовою. Шана і співчуття, яке світ має до цієї хвороби, це теж не останнє задоволення марноти: і хоча ти очистив думку івилікував розум від цієї вади, все ж приятелі твої помічають її ще трохи у твоєму характері. Приємно все-таки чути раз у раз про себе: «Яка

сила духу, яке терпіння!» Бачать, як ти видаєш з себе сім потів, як бліднеш, червонієш, дрижиш, як блюєш кров'ю, терпиш страшні корчі і конвульсії, часто рониш рясні сльози, віддаєш густу, чорну і моторошну урину або зовсім не можеш попустити через якийсь гострий і шкарубкий камінь, який раниць і шарпає шийку твого члена; а ти під час цього всього бавишся звично з товариством, жартуючи у перерві із домівниками, беручи участь у бесіді, виба-чаючись за свої страждання і нехтуючи власну недолю. Прига-дуєш собі тих людей давнього часу, які з таким лакомством шука-ли страждань, аби гартувати свою мужність у вправах і в готов-ності? Чи не здається тобі, що сама природа пхнула тебе до цієї славетної школи, до якої ти б ніколи не вступив самохіть. Якщо ти скажеш, що це небезпечна і смертельна хвороба, але хіба інші не такі? Хіба це не чистісінький обман медицини виключати те чи те, про які кажуть, що вони не ведуть прямою дорогою до смерті. Що з того, якщо ідуть до неї випадково або якщо ховзаєш і легко скочуєшся на дорогу, яка туди веде? Але ти вмираєш не тому, що хворий, а вмираєш тому, що живий. Смерть залюбки тебе вб'є і без допомоги хвороби. Є такі, в кого хвороби відсунули смерть: тим довше вони жили через те, що їм усе здавалося, ніби умира-ють. Зрештою, хвороби, як рани, є цілющі і спасенні. Колька не раз живучіша від нас: є люди, яких вона супроводжувала від ди-тинства аж до глибоких старощів, і якби їй не бракувало компанії, воно ладна була супроводжувати їх ще далі. Частіше убиваєте її ви, ніж вона вас. І якби навіть вона і являла образ близької смерті, то хіба це не добра послуга для мужа твого віку, аби повернути його до помислів про його кінець? А найгірше, що тобі вже нема чого одужувати: так чи так, кожного дня тебе позве неминуча доля. Зваж, як уміло і лагідно викликає вона обриду до життя і віддаляє тебе від світу, не гвалтуючи тиранічною владою, як багато інших хвороб старечих літ, які без перерви і передиху гноблять болюча-ми і неміччю, тільки нібито застереженнями і повчаннями, по-вторюваними від часу до часу і знов переплітає хворобу довгими перервами і спочинком, нібито бажаючи дати тобі змогу обдуму-

вати і затвердити урок. Аби дати тобі спосіб розумно розважити про все і примиритися з неминучим, як пристало чоловікові і мужчині, показує тобі цілковитий обрахунок твоєї долі, як у злому, так і в доброму, посилаючи одного й того самого дня життя то дуже любе, то зовсім нестерпне. Якщо ти і не облапав смерть за шию, бодай раз на місяць торкаєшся принаймні її долоні: з чого можеш тим більше сподіватися, що одного дня вона потягне тебе до себе непомітно, без погроз. А що тобі так часто вдавалося вибратися на сушу щасливо, то й тоді будеш вірити, що то лише звиклі проби; але якогось дня вона перевезе через воду і тебе, і твою віру, не зчуєшся і як. Нічого нарікати на хвороби, які чесно ділять час зі здоров'ям.

Я теж вдячний фортуні, що вона так часто нападає на мене з однією і тією самою зброєю, отож я привчаюся переносити її удари, гартуюся і при звичаюся: сьогодні я більш-менш знаю, скільки це мені коштуватиме. Через брак природної пам'яті я створюю її на папері: в міру того як у моїй хворобі появляється якийсь новий симптом, я записую його. Отож нині, коли я пройшовся по всіх, які є, прикладах, якщо щось мене заскочить, тоді, проглядаючи ці окремі картки, ніби листки сивіллині, майже завжди знаходжу в них потіху якогось сприятливого передбачення, залежно від минулого досвіду. Звичка допомагає мені і надіятися на будучину. Оскільки процес цього випорожнення точиться уже протягом тривалого часу, можна думати, що природа не змінить цього трибу і гірше того, що я звикле відчуваю, не буде. При цьому природа цієї хвороби незле узгоджується з моєю удачею, рішучою і поривчастою. Коли мене прихопить не дуже, це мене навіть лякає, бо болі триватимуть довше. Але зазвичай хвороба проявляється в сильних, але коротких нападах, і ще день-два я відчуваю від них струс. Цілий вік мої нирки діяли справно, настав другий вік, відколи змінився мій стан. Зло має свою пору, як і добро; можливо, цій пригоді скоро кінець. Вік ослабляє жар мого шлунка, оскільки травлення уже неповне, він відсилає ниркам нестравний матеріал. Чому б через деякий час не станеться так, що жар

нирок так само ослабне, отож вони уже не зможуть каменувати мою флегму, натура тоді почне шукати якогось іншого шляху для виділень? Літа явно осушили в мені деякі катарі: чому б їм не упоратися з тими екскрементами, які постачають матеріал для каміння?

Але чи є на світі щось приємніше, що могло б зрівнятися з тією наглою переміною, коли після останніх болів нарешті виходить камінь, і тут, як у помлу очей, вертається чудовий блиск здоров'я, повний і вільний? А така власне природа цієї кольки, у її найгвалтовнішому і найдокучливішому вигляді. Чи ж у всіх цих перенесених муках є щось, що могло б переважати блаженство такого наглого покращання? Наскільки ж здоров'я здається мені гарнішим після хвороби, коли я маю перед очима обох таких близьких сусідів, що можу оглядати їх і зіставляти у всій їхній найбільшій пишноті; коли вони ведуть між собою цю борню, наче бажаючи помірятися і взятися за барки! Як кажуть стоїки, що пороки мають свою явну користь у тому, що підпирають чесноту і надають їй вартості, так само ми можемо з більшою підставою і меншим зухвальством сказати, що природа дарувала нам біль, на славу і пожиток безжурності і розкошів. Коли Сократ після зняття кайданів відчув любовту тієї приємної сверблячки, яку їхній тягар викликав у ногах, він потішився, говорячи про тісний зв'язок болю з насолодою: що вони споєні так неминучим вузлом і так ідуть одне за одним і породжують одне одного. Він аж гукнув доброму Езопові, що той повинен з цього спостереження почерпнути сюжет для байки.

Найгіршим ув інших хворобах здається мені те, що вони не такі тяжкі у дії, як у наслідках: цілий рік людина не може підвестися після них, охоплена неміччю і страхом. Стільки тут небезпек і стільки щаблів повернення до здоров'я, що ніколи в цьому нема кінця-краю, перш ніж вам дозволять зняти шапку, а потім ярмулку, перш ніж знову заживеш повітря, вина, жінки, і динь, це велике щастя, якщо тимчасом не попадеш у якусь нову халепу! Моя хвороба має ту перевагу, що минається вона начисто, тоді як

інші залишають якісь наслідки і впливи, які роблять уразливим для нової хвороби тіло, ніби помагаючи один одному. Можна ще вибачити такі недуги, що вдовольняються своєю владою над нами, не поширюючи її і не накидаючи нам свого почту; і вже зовсім ввічливі і гречні ті, перебування яких приносить якісь рятівні наслідки. Від часу моєї кольки я чуюся вільним від інших болячок; більше, як мені здається, ніж перед тим: так, відтоді мене ніколи не лихоманить. З цього я висновую, що сильні і часті блювоти, якими я страждаю, очищають організм; з другого боку, огида до їжі і задовге постування, яке я сам собі накладаю, витравляє шкідливі соки; мабуть, природа бачила в тому камінні те, що є зайве і згубне. Хай не кажуть мені, що такі ліки купуються дорогою ціною. Що ж би треба сказати про всі ці вонючі напої, припалювання, надрізи, поти, дренажі, дієти та інші способи лікування, що часто доводять нас до смерті, бо ми не можемо витримати їхнього гвалту і муки? Отож, коли я мучуся хворобою, приймаю її як лікарство; коли ж я від неї вільний, то беру це як зуповний і триваллий визвіл.

Ось іще одне особливе благо моєї хвороби: а те, що вона більшменш іде своєю дорогою, а мені дозволяє іти моєю, причому йдеться лише про витривалість. Під час її найбільшого загострення я витримую по десять годин верхи на коні. Треба тільки терпіти; ні до чого тут усілякі приписи: грайте, бесідуйте, бігайте, чиніть те і те, якщо можете; вибрики ваші більше вам помагають, ніж шкодять. Те саме можна порадити сифілітикові, подагрикові, хворому килою. З іншими хворобами доводиться рахуватися більше: вони куди сильніше сковують наші рухи, порушують звичний розпорядок, і через них нам доводиться міняти свій побут. Моя ж хвороба тільки щипає за шкіру, не впливаючи ні на розум, ні на волю, не віднімаючи у хворого ні язика, ні ніг, ні рук; радше збуджує його, ніж присипляє. В інших душу млоїть гарячка, б'є падуха, мучить гостра мігрень, зрештою крушать інші хвороби, вражаючи все тіло і найшляхетніші часті. А тут ніщо її не займає. Якщо їй зле, то з її ж таки вини; вона сама себе зраджує, занепадає, ви-

ходить з трибів. Тільки йолопи здатні повірити, що тверде і збите тіло, яке запікається в нирках, може розчинитися від якогось відвару. Тому, як тільки вона зрушить з місця, треба дати їй вільну дорогу; та, втім, вона і сама її знайде.

Зауважу про ще одну перевагу: це хвороба, в якій нема чого вдаватися до гадок. Ми вільні від хвилювання, в яке вкидають нас інші недуги через непевність їхніх причин, природи і поступу, а хвилювання таке болісне. Ми не потребуємо жодних консультацій і пояснень лікарів: відчуття підказують нам, що це і де.

За допомогою таких аргументів, і сильних, і слабих, як Цицерон мовить про хвороби старості, так і я пробую приспати і розважити уяву і пролити бальзам на її рани. Якщо завтра вони дужче запаляться, пошукаймо знову нових забавок.

Хай буде так. Віднедавна у мене стала знову при найменшому порухові виступати кров з моїх нирок. Але я не перестаю рухатися, як завжди, вганяти кінно з псами, як сокол, і вважаю, що найліпше даю собі раду з такою великою прикрістю, яка коштує мені лише тупого болю і палу в тій частині тіла. Це має бути великий камінь, який гнітить і нищить субстанцію моїх нирок і моє життя, яке я виділяю потроху, не без певної природної насолоди, як сьогодні вже зайву для мене і шкідливу нечистоту. Так ось, якщо я й чую, що щось псується в мені, не сподівайтесь, що я стану мацати живчика і розглядати урину, і черпати звідси якоїсь прикрої перестороги. Я ще встигну відчути біду, і не попереджаючи її страхом. Хто боїться страждань, той страждає вже від страху.

Додаймо, що непевність і невігластво тих, хто бавиться тлумаченням законів природи і її діянь, а також безліченна безліч випадків, коли їхні віщування виявилися фальшивими, повинні нас навчити, що природа має свої, зовсім невідомі засоби. Є багато темного, розмаїтого і таємничого в тому, що вона нам обіцяє або чим вона погрожує. За винятком старості, яка є непомільним знаком близької смерті, в усіх інших випадковостях я бачу мало вказівок, на яких ми могли б оперти завбачення на прийдешність.

Про себе я суджу єдино ширим чуттям, а не розумуванням; по що воно мені, скоро я хочу шукати допомоги лише у виживанні і терплячості? Але до чого і це, раз я не закликав на допомогу нічого, окрім терплячого чекання? Хочете знати, скільки я виграю на цьому? Подивіться на тих, хто чинить інакше і стають залежні від стількох різноманітних порад і вмовлянь: як часто пригноблює їх власна уява, без допомоги тіла! Не раз, коли я почувався певним і вільним від тих небезпечних нездужань, робив собі приємність, описуючи лікарям так, ніби вони саме появилися в мені. Я вислухував безтурботно їхні страховинні висновки, і тим більше дякував Богові за його ласку і ще дужче був переконаний у марноті цієї лікарської штуки.

Нема нічого, що треба було б так само посилено радити молоді, як діяльність і ретельність: усе наше життя це рух. Я трудно рушаю з місця і в усьому спізняю: у вставанні, у ляганні, у трапезах. Сьома година ранку для мене рання пора; там, де це залежить від мене, не обідаю раніше одинадцяти і не вечеряю до шостої. Колись лихоманку і хвороби, які мені докучали, я приписував обважнілості і притупленню, викликаному довгим сном; я завжди каявся, коли прокинувшись рано, заново засинав. Платон вважає за згубніше перебирати міру вві сні, ніж у питті. Я люблю спати на твердому і сам, звичайно, без жінки, по-королівському і під теплою ковдрою. Я ніколи не дозволяю зігрівати мені постіль; але відтоді, як із літ мені вийшло, мені дають у разі потреби простирала для зігрівання ніг і живота. Великого Сципіона докоряли за те, що він був сплюха; але, по-моєму, лише тому, що людям було досадно, що в ньому одному нема нічого для пригани. Якщо я в чомусь вибагливий у житті, то радше в сні, ніж у чомусь іншому; але й тут пристосовуюся не гірше, ніж хтось інший, до обставин. Спання відбирало значну частину мого життя, і ще й нині, у літах, я сплю вісім чи дев'ять годин поспіль. Іноді стараюся позбутися цього ганебного навику і з певністю роблю це добре; чую спочатку деяку прикрість через таку зміну: але це справа трьох днів. Я не знаю людини, яка вдовольнялася б меншим у разі

необхідності, яка могла б так багато рухатися і для якої фізична праця була б не така важка. Тіло моє здатне до витривалого руху, тільки не форсованого і наглого. Зазвичай я уникаю різких вправ, які доводять мене до поту: мої члени втомлюються, перш ніж розігріються. Я тримаюся на ногах цілий день і з утіхою гуляю; але по бруку ще з дитячих літ любив мандрувати лише на коні. Пішо я забрюхуюся завше по пахви; при цьому людей малого зросту на вулиці постійно штуркають і штовхають, бо вони непоказні. А ще я здавна любив відпочивати, лежачи або сидячи, з ногами нарівні або вище від сидіння.

Нема заняття любішого над ратне: шляхетне і в виконанні (бо наймогутніша, найсамовідданіша і найпишніша цнота – відвага), і в побудках. Нема нічого праведнішого і важливішого, ніж охорона безпеки і величі свого краю. Миле товариство стількох молодих, діяльних, шляхетних людей – це постійне видовище стількох трагедій; вільне спілкування з людьми; мужній і простий спосіб життя; розмаїття стількох відмінних прав і діянь; чудова гармонія військової музики, яка тішить і збуджує вуха і серце; слава цього ремесла; його суворість навіть і трудність, яку Платон цінує так мало, що у своїй *Річпосполитій* робить її долею і жінок і дітей! Береш на себе особливі завдання і небезпеки, у міру як поцінуєш їхній блиск і вагу: ото ж як воїн-охотник сам усвідомиш, коли варто головою накласти:

Збагнув я, як гарно загинути в битві.

Вергілій, Енеїда, II, 317

Пер. Михайла Білика

Боятися небезпек, на які наражається стільки людей; не важитися на те, на що стільки душ усякого десятка і цілий люд важить, означає виявляти крайню, найнищішу легкодухість. Адже товариство додає відваги навіть дітям. Якщо інші перевищують тебе в науці, в грації, в силі, в щасті, можна посилатися і на причини, від тебе не залежні. Але поступатися їм у гарті духу, тут можеш винуватити тільки себе. Смерть огидніша, прикріша і долеглівіша у ліжку, ніж у битві; лихоманки і катарі так само болісні і

смертельні, як постріл з рушниці. У кого стане духу переносити знегоди простого життя, той не потребує множити свою мужність, аби стати лицарем. *Жити, Луцилію мій, значить воювати. Сенека, Листи, 96.*

Не пам'ятаю, щоб я коли-небудь коростявів. Справді чухання належить до дарів природи найприємніших і найдоступніших. Але за втіхою цією надто вже швидко йде спокута. Найбільше я бавлюся цим заняттям, коли відчуваю свербіж у вухах.

Природа наділила мене всіма змислами, майже до досконалості. Шлунок маю на свої потреби добрий, як і голову; і так буває сливе завжди, навіть коли я хворий, подих у мене легкий. Уже шість років, як мені перескочило за п'ятдесят, цей вік деякі народи, не без причини, вважали за природний кінець життя і не допускали, щоб хтось його переступав. Іноді мені настає полегша, хоч нестійка і коротка, але така люба, що можна сказати, ніби мені вернулося здоров'я і безтурботна молодість. Не кажу про силу і бадьорість: навряд щоб вони були при мені в моєму віці:

бо ж не весь час мій бік

Ті пороги тверді й води небеснії,

Не весь час же терпітиме!

Горацій, Оди, III, 10, 19

Пер. Андрія Содомори

Лице й очі одразу видають мене: всі зміни заходять у мені тоді й об'являються дещо гостріше, ніж у самій істоті; часто я викликаю жаль у приятелях, перш ніж сам чую причину. Дзеркало не вражає мене; мені траплялося не раз у молодості прибирати землисту церу і поганий вигляд без поважної причини. Лікарі, не знаходячи всередині нічого, що відповідало б зовнішнім змінам, приписували це хвилюванню або якійсь потаємній пристрасті, що мене точить. Та вони помилялися. Якби тіло поводитися зі мною так само, як це робить душа, ми б простували удвох трохи шпаркішою ходою. Адже тоді вона була в мене не тільки вільна від сум'яття, а сповнена вдовolenня і веселості, так як буває найчастіше, наполовину від природи, наполовину від розуму:

Здоров'я тіла мого гризоти недужного духу не точать.

Овідій, Скорботні пісні, III, 3, 25

Я гадаю, що цей її гарт покріплював не раз і підупале тіло: воно в мене часто прибите, вона ж якщо й не весела, то принаймні сповнена погідності і супокою. Протягом чотирьох-п'яти місяців слабував я чотириденною лихоманкою, що геть спотворила моє обличчя, дух же залишився під тією маскою не лише спокійним, а навіть радісним і веселим! Якщо я не відчуваю ніяких болів, то кволість і млість мене нітрохи не смутять. Я знаю багато тілесних болячок, їх і називати страшно, але я побоююся їх менше, ніж тисячу пристрастей і хвилювань, які я бачу довкола себе. Я мирюся з тим, що мені вже не бігати; я вдоволений, якщо дибаю. Я не скаржуся на природний занепад, який чую в собі;

Чи ж дивина – побачить зобастого в Альпах?

Ювенал, XIII, 162

так само не жалію, що проживу не таким довгим і могутнім життям, як дуб. Не маю причини нарікати на уяву. У житті я рідко тривожився думками, здатними позбавити мене сну, хіба що вони походили від бажання, які будили мене без прикrostі. Мені рідко щось сниться, і переважно це фантастичні образи й химери, звичайно породжувані мислями приємними і радше смішними, ніж сумними. По-моєму, слушно, що сни це вірні тлумачі наших нахилів, але в тім ціла штука, щоб їх схоплювати і розуміти:

Чи ж дивина, що у снах відбувається те, що із нами

Справді стається в житті, про що ми гадаємо,

Дбаємо, бачимо, робимо і замишляємо,

Поки чуваємо.

Аттїка, цитати з Цицеронового трактату

Проворожбу

Платон іде далі. Він гадає, що нам розум повинен добувати зі снів провістя на прийдешність. Мені тут нема чого сказати, хіба лише нагадати дивовижні свідчення, які Сократ, Ксенофонт, Аристотель, особи бездоганного авторитету, наводять про ці речі. Історія говорить, що атланти ніколи не снять і не їдять нічого, що зги-

нуло смертю; можу додати, що може з тієї самої причини вони не снять. Бо Пітагор радив приймати певну страву для того, щоб приводити сновидіння на замовлення. Мої сни легкі і не викликають жодних рухів тіла і говоріння уві сні. Я сам бачив багатьох осіб, що снять дуже неспокійно. Філософ Теон був сновидою, а Періклів служник ходив навіть по даху і по гзимсах.

Я не перебірливий за столом, беру перший-ліпший шмат, і неохоче міняю свої смаки. Тиск страв і полумисків мені не до вподоби, як усякий інший тиск. Я легко вдовольняюся малою кількістю потрав і незгоден з думкою Фаворина, що на бенкеті треба, щоб у нас забирали з-під носа страву, якою ви смакуєте, і підсовували нову, і що жалюгідна та вечеря, де гостей не частують куприками розмаїтого птаства, бо лише дрізд вартий того, щоб його їсти цілим. Я охоче їм добре посолене, тільки хліб мені найбільше смакує без солі; пекар не подає у мене іншого, всупереч повсюдному звичаю.

Коли я був дитиною, дорослим доводилося всіляко змагатися з моєю нехиттю до того, що діти звичайно люблять у цьому віці: ласощі, конфітюри, тістечка. Мій вихователь переборював мою огиду до добірних страв, як свого роду вередливість. А це і є не що інше, як викінченість смаку, хоч би в чому вона проявлялася. Той, хто гнітить у дитині якесь особливе і вперте уподобання до чорного хліба, сала або часнику, позбавляє її лакомства. Є такі, хто прибирає міну простих і невибагливих, зітхаючи за яловичиною і шинкою, коли їм подають куропатву: щастить же таким! Це вигадки найвигадливіших: зніжений смак надто щасливої долі, якій оприкряться щоденні і звичайні речі; *це забави розкоші, що переситилася багатством. Сенека, Листи, 18.* Не смакувати тим, з чого інші роблять свої делікатеси, дбаючи особливо про кухню – оце сутність цього пороку.

Гостем моїм прилягти й споживати з селянської миски.

Горацій, Послання, I, 5, 2

Пер. Андрія Содомори

Тут, правда, різниця в тому, що краще схилити прагнення до легших речей; замикатися в чомусь – це все-таки вада. Я свого

часу називав вигадником одного з кривняків, який, служачи на галерах, розучився користуватися ліжком і роздягатися для сну.

Якби я мав синів, я побажав би їм моєї долі. Добрий батько, яким Бог мене обдарував (не дістав од мене нічого, окрім вдячності за свою доброту, зате великої вдячності), віддав мене з пупку на виховання селякам зі свого власного бідного сільця і тримав там, поки я потребував мамки, ба, довше, привчаючи мене до найубогішого і найскромнішого трибу життя. *Скромний, не звиклий щоб із ним цяцькалися, шлунок – чимала запорука свободи. Сенека, Листи, 123. Пер. Андрія Содомори.* Не беріть на себе самих виховання дітей, а тим паче не повіряйте його жінкам з вашої родини. Хай вони ростуть, як заманеться, скоряючись спільному для всіх природному законові, хай вони привчаються до скромності і простоти, хай вони ліпше йдуть від життя суворого до легкого, ніж навпаки. Батько ставив ще й іншу мету: а саме, наблизити мене до люду, до того стану, який потребує нашої підмоги, і гадав, що мені краще дивитися туди, звідки до мене простягають руки, ніж туди, де мені показують спину. З тієї самої причини він побажав, щоб мене тримали до хреста люди низького стану, аби мене покумати з ними і зблизити.

Батьків замір не був безплідний: я охоче приятелюю з маленькими людьми, одне, що це похвально, а друге, що мною багато в чому керує вроджене співчуття. У наших звадах я суворіше б засудив партію, якби вона була успішна і звитяжна, і вона зразу завоює моє співчуття, коли я побачу її нещасною і пригніченою. Якою гарною здається мені шляхетна натура Хелоніди, дочки і жони спартанських царів! Як тільки Клеомброт, її муж, узяв гору над її батьком Леонідом, вона, ведена любов'ю доброї доньки, ділила з отцем вигнання і недолю, чинячи опір переможцеві. Перемінилося щастя? Отож і вона змінила серце разом із фортуною, стаючи одважно біля мужа, супроводжуючи його скрізь, куди його гнала поразка. Вона, певне, вважала, що єдиний для неї правильний вибір – бути з тим, кому вона більше потрібна і хто більше потребує її жалю. Я схильний іти за прикладом Фламіна, якому

ближчі були ті, хто його потребував, ніж хто міг його облагодіяти; а не за прикладом Пірса, здатного принижуватися перед великими, зате задирати носа перед малими.

Довге застілля для мене нудне і шкідливе. Бо я, певне, з дитинства до цього не призвичаївся, не маючи іншого заняття, їсти весь час, поки сиджу за столом. Однак у себе вдома, хоч столування не надто довге, я сідаю до столу трохи пізніше за інших, як це робив Август. Але я не наслідую його в тому, щоб і вставати з-за столу раніше за всіх. Навпаки, я люблю відпочивати довгий час потім і прислухатися до розмов, аби тільки не брати у них участі: мені неприємно і шкодить говорити з повним шлунком. Натомість я вважаю за річ дуже здорову і вельми втішну голосне і жваве обговорення перед їжею.

Давні греки і римляни були розумніші від нас, присвячуючи, якщо це не ставало впоперек якійсь надзвичайній справі, їді – головній події життя – багато годин і навіть добру половину ночі: п'ючи і їдячи не так швидко, як ми, призвичаєні в усьому мчатися, ніби на поштових, вони приділяли цій природній утісі більше часу і віддавалися їй витонченіше, супроводжуючи її повчальною і приємною бесідою.

Ті, хто має завдання піклуватися про мене, могли б легко забрати від мене все, що вважають за шкідливе: бо я ніколи не бажаю і не вимагаю нічого такого, чого не бачу на столі. Але зате, коли я маю щось перед собою, вони марно гаяли б час, проповідуючи мені поздержливість; отож, коли мені хочеться голодувати, мене слід посадити окремо і підсувати лише те, скільки треба для скупі трапези; коли я сяду за стіл, то забуваю про свою постанову. Коли прохаю змінити приправу якоїсь страви, мої люди вже знають, що мій апетит угамувався і що я її вже не торкнуся.

Всяке м'ясо, яке це витримує, я люблю радше недоварене, а ще люблю його пров'ялене і подеколи навіть з легким душком. Не переношу лишень, коли воно тверде (що ж до усяких інших властивостей, то тут я найневибагливіша і найбайдужіша людина у світі); всупереч загальному погляду, я навіть рибу вважаю

іноді надмірно свіжою і твердою. Річ не в моїх зубах – вони у мене завжди були чудові, і нині допіру вік починає їх надвереджувати. Змалку я привчився витирати їх серветкою, вранці, а також перед їдою і після їди.

Бог милостивий до тих, у кого умикає життя поступово: це єдине добродійство старості; остаточна смерть буде не такою тяжкою і болісною, убиваючи лиш пів- чи чверть людини. Ось у мене випадає зуб, без болю і зусилля: це був природний кінець його існування. І ця частинка моєї істоти і багато інших уже відумерли, навіть найдіяльніші, найважливіші у розквіт моїх сил. Так я тану і зникаю у власних очах. Яким глупством з боку мого розуму було б відчувати останній крок цього упадку, такого вже просунутого, як коли б він був зуповним? Не думаю, щоб він був таким недоречним.

Справді, у думках про смерть головну втіху я черпаю в тому, що вона буде чимось справедливим і природним і що тому я не можу вже жадати чи сподіватися від льосу жодної ласки, хіба тільки незаконної. Люди навіюють собі, що колись вони мали як зріст, так і життя більшої міри; але і в цьому вони помиляються; Солон, що жив у ті давні часи, вважає за крайню межу існування сімдесят років. Я, хто любив у всьому ту *найкращу міру* давнього часу і хто завше вважав золоту середину за найдосконалішу, мав би домагатися надмірно довгої і небуденної старості? Все, що діється навспак природі, може бути згубним; але все, що відповідає її бігу, завжди має бути любим. *Усе, що робиться згідно з природою, треба вважати за гарне. Цицерон, Про старість, 19.* Ось чому, говорить Платон, смерть від ран і хвороб може вважатися гвалтовною; але та, до якої приводить сама старість, з усіх найлегша і навіть розкішна! *Молодим гвалт забирає життя, старим доходжалість. Цицерон, Про старість, 19.*

Смерть мішається і сплітається в усьому з життям: схилок наш випереджає її годину і втискається в перебіг нашого дозрівання. Я маю свої зображення у двадцять п'ять і тридцять п'ять років; порівнюю їх з нинішнім: скільки ж то разів я перестав бути со-

бою! І наскільки мій теперішній образ відлегліший від тамтих, ніж від образу мого конання. Надто великим зухвальством перед природою є набридати їй так довго, аж врешті вона змушена буде занехаяти нас. Допіру ж треба нам здати наше життя, очі, зуби, ноги і решту на ласку чужої і вижебраної допомоги; і здатися у руки мистецтва, нездольного йти з нами в ногу!

Я не вельми великий охотник до салат і фруктів, окрім динь. Отець мій ненавидів усякі соуси: я люблю всі. З переїду я хворий, але не можу сказати, щоб якась потрава мені шкодила. Байдуже мені також, місяць повня чи підповня, осінь надворі чи весна. Вряди-годи у нас виникають якісь незнані і несталі забаганки; скажімо, хрін спершу смакував мені, потім ні, нині знову смакує. Мій шлунок – примхливий гастроном, виникає хіть то до того, то до того: від білого вина я перейшов до червоного, потім знов від червоного до білого.

Я ласий до риби: пісні дні для мене дні свята, а святкові пісними. І я вважаю (як дехто твердить), що риба стравніша за м'ясо. Подібно до того як я утримуюся їсти м'ясо в рибні дні, так і смак мій забороняє мішати м'ясо з рибою; розмаїття тут видається мені недоречним.

Із самого молоду я звик іноді позбавляти себе якоїсь трапези: або для загострення апетиту на завтра (як Епікур постував і обмежував себе в їді, щоб обходитися без розкоші, так я, навпаки, чиню це, щоб потім досхочу розкошувати), або для збереження бадьорості в якійсь діяльності тіла чи духу. І те, і те страшенно лінується в мені при життєвій повноті; а надто я ненавиджу дурне парування такої здорової і веселої Богині з отим малим нестравним і пузатим Божком, геть набряклим від опарів напою. Я часто роблю це для здоров'я, в недомаганнях шлунку, або через те, що я не мав гречного товариства. Я згоден з тим таки Епікуром, що головне не те, що ти їси, а те, з ким їси; і схвалюю Хілона, котрий не зголошувався на бенкет до Періандра, поки не дізнався, що там будуть інші бесідники. Для мене немає такої солодкої приправи, ані такого смакового соусу, як ті, які я черпаю з товариства.

Я гадаю, що здоровіше їсти смачніше і менше, зате частіше. Одначе я хочу вгонобити при цьому і апетит свій і голод: що то за втіха дзьобати три-чотири поганенькі страви на день силоміць, за лікарським приписом. Хто ручиться, що цей здоровий апетит, як оце в мене вранці, повернеться до мене і на вечерю? Ловімо, надто ми, старі, зручну нагоду, як тільки вона навинеться: лишімо укладачам альманахів та лікарям поради і прогнози. Остаточний овоч здоров'я – це розкоші: хапаймо перші з краю, відомі нам і знані. Я не дотримуюся жодних сталих регул у тих постах: хто бажає, аби йому якась річ служила, хай уникає в ній безперервності; інакше вражливість притуплюється, сили убуюють. За півроку так собі розвередите шлунок, що іншої їди він уже не перетравить без шкоди для себе.

Взимку я не вдягаю нічого теплішого на ноги, як улітку; цілий рік ношу ті самі звичні шовкові панчохи. З огляду на мої застуди я згодився накривати тепліше голову, а також живіт через мої кольки. Але мої хвороби швидко призвичаїлися до цього, і всі ці перестороги перестали допомагати. Я перейшов від спального ковпака до хустки, а потім від шапки до подвійного капелюха. Ватяний підбій моєї куцини править лише для надання їй відповідної форми: він ні до чого не придається, якщо я не додам ще заячої шкурки або шулічого пуху, а на голову ще й ярмулку. Ідіть далі по цих щаблях, далеко зайдете! Щодо мене, то я й не думаю: залюбки вернувся б до початку, з якого вийшов, якби наважився. Попадете в якусь нову халепу? Вам ці перестороги здадуться ні на що – ви призвичаїлися до них, шукайте чогось нового! Так занапащають себе ті, хто з припису лікарів заживають таким життям і держаться його забобонно: їм доведеться далі зажити ще новим, потім ще і ще новішим: цьому не буде кінця-краю.

Для наших справ і втіх куди догідніше було б чинити, як старожитні: оминати обід і відкладати поштиву бесіду до хвилі перепочинку і спокою, не перериваючи дня; колись і я так робив. Щодо здоров'я я з досвіду згодом переконався, що, навпаки, ліпше обідати ополудні і що травлення краще відбувається вдень.

Спрага мене мучить рідко, і як я здоровий, і як хворий: у мене просто пересихає в роті, але пити не хочеться. Звичайно я п'ю залежно від хоті, яка приходить за їдою. П'ю не так уже й мало, як на звичайну людину. Влітку і за смачною трапезою не тільки переходжу межу Августа, котрий пив усього тричі на день, а, щоб не порушувати правила Демокріта, який не радив робити що-небудь чотири рази, бо це число нещасливе, я посуваюся в потребі до п'яти: приблизно три півмірки. Малу склянку предкладаю над велику і люблю осушувати її душком, чого інші уникають як чогось непристойного. Вино я розбавляю наполовину, іноді на третину водою. У мене вдома, за давнім приписом нашого лікаря моєму батькові і самому собі, вино моє розбавляють за дві-три години перед ужитком. Кажуть, що Кранай, цар атенський, був винахідником цього звичаю, щоб вино мішати з водою: слушно чи не слушно, думки розходяться. Я вважаю за пристойніше і здоровіше, аби діти не пили вина до шістнадцяти чи вісімнадцяти років. Найліпший спосіб життя той, який найпоширеніший і найзвичайнісінький: всякої особливості треба при цьому уникати. Мене так само мерзив би німець, який доливає воду у вино, як француз, який п'є його чистим. Повсюдний звичай становить закон у таких речах.

Я боюся спертого повітря, а дим для мене – просто смерть. Перше, що я завів у себе вдома, це коминки і вбиральні, звичний і просто нестерпний брак старих будівель. Серед невідгод воєнного життя я кладу той густий кур, у якому доводиться проводити у жароті не раз цілий день; віддих у мене легкий і вільний; застуди минають у мене звикле без шкоди для легень і без кашлю.

Літня спека мені дошкульніша, ніж зимові морози. Окрім мук сквару, од якого врятуватися важче, ніж од холоду, окрім головного болю, викликаного повинню сонячного проміння, очі мої терплять від яскравого блиску: я, скажімо, не міг би обідати, сидячи навпроти палахкотючого вогнища. Коли я ще багато читав, то від різі від білості паперу в очах клав на книжку кавалок скла, і діставав од цього велику полегкість. Ще й досі я не знаю що таке оку-

ляри, бачу так само далеко, як давніше, і не гірше за будь-якого молодика. Щоправда, на схилку дня читати мені стає важче, та, втім, читання завжди стомлювало мені очі, надто уночі. Це, звісно, крок назад, одначе ледь помітний. Та скоро прийдеться мені зробити другий, по другому третій, четвертий і так поступово зовсім осліпну, перш ніж відчую ослаблення і занепад зору: так спритно Парки розв'язують наше життя! Я й досі непевний чи не починає притуплятися слух: ось побачите, я вже наполовину оглухну, побачите, а буду казати, що це співрозмовники не досить голосно говорять, треба добре напружити душу, аби вона здатна була відчути свій власний відхід.

Хода моя прудка і певна; і я не знаю, котрого з двох, духу чи тіла, мені важче утримати на одному місці. Я мушу виявляти милосердя до проповідника, щоб він потрапив прикути мою увагу під час усієї казані. В урочистих місцях, коли кожний уважний і зосереджений, коли, як я помічав, навіть у дам погляд нерухомий, я ніколи не умів цього досягнути, так щоб я весь і в усьому залишався спокійним: навіть коли я сиджу, то не можу остаточно вмотитися. Служниця філософа Хрисиппа казала про свого пана, що він п'яний буває лише ногами (бо мав звичку перебирати ними, хоч би яку прибирав позу, і вона казала це тоді, коли вино вдарило в голову його товаришів, а на нього самого зовсім не подіяло). Так і про мене в дитинстві казали, що в ногах у мене шаленство або живе срібло, і донині вони рухливі і нервові, хоч би де я притулюся.

Дуже непристойно, окрім того, що й шкодить здоров'ю і навіть приємності, їсти лакомо, як це роблю я: нерідко прикушую собі язика, а подеколи і пальці, з поспіху. Діоген, спіткавши дитину, яка так їла, дав за це ляпаса її вихованцеві. У Римі були люди, що навчали жувати, рівно як ходити, з грацією. Я через це втрачаю свободу розмови; а це ж наймиліша приправа столу, тільки б її складали балачки втішні і короткі.

Існує заздрість і ворожнеча між нашими втіхами: вони стикаються між собою і перешкоджають одна одній. Алкивіад, доб-

рий їдець, не допускав за столом навіть музики, аби вона не баламутила любої розмови, з тієї причини (тут він посилався на Платона), що наймати на учти гравців і співаків – це звичай простолюддя, не здатного вести цікавої бесіди і добре говорити: цим частувати один одного уміють лише люди одуковані; Варрон вимагає від учти, щоб вона була зібранням осіб гарної вроди, приємних у спілкуванні, ні надто мовчазних, ані язикатих; щоб у ній була чистота і вишуканість потрав і місця і гарна погода. Добре уряджена бесіда це вельми витончене і розкішне мистецтво. Великі воєводи і філософи не гордували цією вмільстю і практикою.

Я, хто ходить тільки по землі, ненавиджу цю нелюдську мудрість, що силкується викликати у нас зневагу і неприязнь до дбання про своє тіло.

По-моєму, несправедливо нехтувати природними насолодами так само, як і віддаватися їм. Ксерокс чинив недоречно, коли, оточений всіма людськими розкошами, обіцяв нагороду тому, хто вигдає для нього інші. Але не менш недоречно чинить той, хто зрікається радощів, дарованих йому природою. Не треба ані гнатися за ними, ані тікати від них, треба їх приймати. Я приймаю їх дуже вдячно і радісно і найохочіше йду за голосом природи. Нема чого нам прибільшувати їхню марність, вона й так відчувається і дається взнаки; і це завдяки духові, хворобливому гасителеві радості, що викликає огиду і до них, і до самого себе, і до всього, що йому попадає, то вищої, то нижчої вартості, залежно від своєї неситимості, неспокійної і хисткої істоти.

*До вина ж не торкнеться нізащо,
Поки вже геть не прокисне.*

Горацій, Послання, I, 1, 51

Пер. Андрія Содомори

Я, хто похваляється тим, що так запопадливо і дбайливо ловлю життєві принади, придивляючись пильніше, не знаходжу в них сливе нічого, лише сам вітер. Але що ж? Ми самі вітер. А ще ж вітер, мудріший за нас, тішиться тим, щоб шуміти і голосити; і вдо-

вольняється власною природою, не прагнучи сталості і тривання, речей не на його міру.

Чисто уявні розкоші, так само як прикраси, на думку деяких, найбільші, як показали терези Критолаєві. І це не дивина: уява сама творить їх, викроюючи з цілого шматка; щодня я бачу цього дуже знаменні, а часом і пожадані приклади. Але я, чоловіча мішаної і грубої натури, не вмію до глибу поринути в цей єдиний, такий простий предмет, щоб потім дуже тяжко не осуватися до звичних земних радощів згідно з людським і повсюдним законом, духовно чуттєвим, чуттєво духовним.

Філософи киренської школи вважають: як болючі, так і тілесні розкоші є потужні, ніби подвійні і дуже достовірні.

Є люди, говорить Аристотель, які в якійсь дикій тупості виперли їх. Я ж знаю людей, які роблять це з честолюбства. Чом би їм не зректися ще й дихання? Чом би їм не жити і в цьому власною субстанцією? Чом би не згордувати світлом, адже воно їм дається даром і не коштує їм ні вимислу, ані зусиль? Нехай Марс чи Паллада, чи Меркурій спробує їх наситити замість Венери і Церери, і Вакха. Чи будуть вони, залізиши на жінчин поділ, шукати квадратуру кола? Не зношу таких закликів витати духом у хмарах, коли тілом ти за столом. Не хочу, щоб дух приковувався тут чи барложився, а хочу, щоб був присутній: хай сидить, а не розвалюється. Аристипп боронив лише тіло, ніби ми не мали зовсім душі; Зенон обіймав лише душу, нібито ми безтілесні: обидва помиляються. Пітагор, кажуть, тримався тільки споглядальної філософії; Сократ усієї у звичаях і в чині; Платон знайшов шлях між обома. Але це все самі казочки. Правдива середня дорога міститься у Сократі; і Платон куди більш сократичний, ніж пітагорейський.

Коли я танцюю, танцюю; сплю, коли я сплю: ба, коли самотньо прогулююся у гарному саду, на якусь хвилю думки мої зайняті сторонніми речами, в наступну хвилю я їх повертаю до прогулянки, до саду, до солодкого усамітнення, до самого себе.

Природа по-материнському дбає про те, щоб дії, які вона приписала для наших потреб, справляли нам таку саму і втіху. Вона

запрошує до них не лише розумом, а й чуттям: неправильно було б ламати її правила!

Коли я бачу, як і Цезар, і Олександр у розпал своєї великої діяльності сповна тішаться людськими і тілесними розкошами, я не кажу, що це означає розслабити душу, я кажу, що це означає покріпити її, віддаючи великодушно потребам буденності потужну роботу і працьовиту мисль. Вони були мудрі, якщо розуміли, що це є звичайне їхнє заняття, а те незвичайне. Які з нас непоправні плутаники! «Він провів життя бездіяльне», – говоримо ми. «Я сьогодні нічого не зробив». Як? А хіба ти не жив? А це не лише найголовніше, а й найчудовіше з твоїх занять. «Якби я мав у руках владу і великі справи, я показав би, на що я здольний». А чи зумів ти обмислити і правильно вести своє життя? Якщо так, то ти уже доконав найбільше діло з усіх. Природа не потребує щасливої долі, щоб показати себе і вижити; вона показується однаково на всіх поверхах, і за куртиною, і без неї. Хто зумів накреслити перебіг власного життя, доказав куди більше, ніж той, хто креслить книжки; хто зумів здобути собі лад і спокій, ліпше жив, ніж той, хто здобув королівства і міста.

Великий і чудовий архітвір людський – жити як слід. Уся решта – панувати, громадити скарби, будувати – це лише придатки й оздоби, щонайбільше. Мені радісно бачити, як у стіп вилому, через який збираються штурмувати, воєначальник вільно і безтурботно трапезує з приятелями; або як Брут, коли земля і небо змовилися проти нього і проти римської свободи, відриває у нічного чергування кілька годин, щоб спокійно читати і конспектувати Поліція. Лише малі душі, поховані під тягарем справ, не уміють від них відірватися, не уміють занехаяти їх і потім узятися за них заново:

Гей же, хоробрі, що в гірших пригодах

Разом зі мною були! Вином нині тугу розвіймо,

Завтра-бо знов – у безмежнеє море.

Горацій, Оди, I, 7, 30

Пер. Андрія Содомори

Чи це жарт, чи правда, що богословське і сорбоннське вино ввійшло в прислів'я, так само як бенкети цього братства; я вва-

жаю, що їм подобає обідати тим вільніше і веселіше, чим корисніше і серйозніше провели ранок на студіях і в школі. Свідомість доброго використання інших годин – це гідна і смаковита приправа до столу. Так жили мудреці. Та неподобна рвля до чесноти, яка так захоплює нас ув обох Катонах, їхній суворий аж до дивацтва характер, як покірно й охоче піддавалися вони законам людського єства, і Венери, і Бахуса. В чому вони йшли тільки за приписами їхнього вчення, які вимагають від справжнього мудреця, щоб він був так само досвідчений і ручий у заживанні природних розкошів, як і в будь-якій іншій життєвій справі. *Чий дух має смак, того має смак і піднебіння. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 8.*

Свобода і легкість, як на мене, робить честь і вельми подобає сильній і шляхетній душі. Епамінонд не вважав, що мішатися з молодими танцівниками, співати, грати і бавитися з щирим серцем уймало честі його славетним перемогам і його високим прикметам. Серед стількох дивовижних чинів і вчинів Сципіона Старшого, особи справді гідної, аби повірити в його божьке походження, нема нічого, що надавало б йому більшого чару, ніж коли його бачать, як він недбало і по-дитячому забавляється збиранням і пересіванням мушель і пускає качки над морським узбережжям з Лелієм; а коли приходить негода, як він розважається і смішить, граючи у комедіях найбанальніші і найнищіші учинки людські: як, заповнений думками про чудовий похід проти Ганнібала в Африці, він одвідує школи Сицилії і слухає лекції філософії, так що врешті дає зброю до рук сліпої заздрості своїх ворогів у Римі. І немає нічого гіднішого уваги про Сократа, як те, що на старість він знаходить час, аби вчитися танцювати і грати на інструментах, і вважає, що час цей не згаяний марно. Його ж самого бачили, як він ніби в екстазі простояв день і ніч, перед очима цілого війська, захоплений і схвильований якоюсь глибокою думкою. Його ж таки першого серед стількох доблесних вояків бачили, як він кинувся на допомогу Алкивіадові, оточеному ворогами, як його заслонив власним тілом і силою своєї зброї відтіснив супостата;

потім у битві делійській, як він підняв і врятував Ксенофонта, скинутого з коня. Врешті, як серед атенців, обурених, як і він, негідним видовищем, перший кинувся визволяти Терамена, якого вели на страту за наказом тридцяти тиранів. І хоча йому допомогло тільки двоє людей, він відмовився від своєї спроби лише тому, як його попросив про це сам Терамен. Також бачили, як зваблений красою, в яку він був закоханий, зумів зберегти у потребі найсуворішу поздержливість. Усі бачили, як він ненастанно проводив дні на війні: ходив босий по льоді, той самий одяг носив і влітку і взимку; перевищував усіх товаришів витривалістю; не їв на учтах щось інше, ніж свої звичні страви. Бачили, як двадцять сім років він з однаковою міною переносив голод, убожество, непослух дітей, жінчині пазурі, врешті паплюження, тиранію, в'язницю, кайдани й отруту. А хай би хто запросив цього чоловіка, аби, отак, з приємності спробував на перепій. Ніхто йому в цьому не дорівнював у цілому війську! Він не гордував ні заграти в горішки з дітьми, ні уганяти за ними на дерев'яному конику і робив це з дорогою душею; адже всяка діяльність, говорить філософія, однаково пристойна і однаково прикрашає мудреця. Є з чого черпати, і ніколи не втомишся наводити собі образ цієї особистості як взірць усіх досконалостей і чеснот. Мало існує таких чистих прикладів нічим не заплямованого життя: ми чинимо кривду нашому вихованню, показуючи нам щодня інші, криві і ніякі, ледве примітні якоюсь там подробицею, які радше збивають нас з плигу і більше псують, ніж поправляють.

Люди помиляються: куди легше йти узбіччям дороги, де краї служать за віху і дороговказ (і легше посуваєшся тим, що наслано людьми, а не природою), ніж широкою і відкритою серединою гостинця: але ж така дорога не така славна і не така прикладна.

Велич душі полягає не в тім, щоб рватися вперед і вище, а в тім, щоб уміти стримувати себе й обмежувати. Для неї велике все, що достатнє; вона виявляє свою високість у тім, що воліє полонини, ніж стрімчаки. Нема нічого зарівно прекрасного і достойного, як добре і належне виконати своє людське призначення;

нема і науки такої важкої, як уміти добре й у згоді з природою прожити це життя. Найдикіша з усіх хвороб – це погорда до власної істоти. Хто хоче вирвати свою душу з тіла, хай робить це сміливо, як здолає, коли тілу зле, щоб позбавити його від тієї зарази. Але в інших випадках, навпаки, хай душа тілу товаришить і сприяє; хай не відмовляється від участі в його природних утіхах, але ділить їх нібито з подружньою приязню; вносячи в них, якщо вона мудріша, поміркованість, аби з необачності вони не обернулися у прикрість. Нездержливість – це ганьба для насолоди, а здержливість аж ніяк не її кривда, а тільки приправа. Евдокс, який вважав насолоду за найвище добро, і його товариші, які її дуже високо цінували, заживали її з особливою солодкістю завдяки винятковій і взірцевій стриманості.

Я наказую моїй душі, щоб вона і на болесці, і на розкоші дивилася зором однаково спокійним (*помилкове надмірне ширяння духу з радості, як і корчення його з болю. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 31*) і мужнім: але на одних весело, а на других суворо, з однаковим прагненням як усунути одні, так і помножити другі. Тверезо дивитися на хороше допомагає і тверезо розглядати погане. І в болесцях, у їхньому смиренному началі, є щось, чого не треба уникати, і в розкошах, у їхній крайній межі, є щось, чого уникнути можна. Платон зв'язує їх між собою, гадаючи, що гарт повинен протистояти як болесцям, так і надмірній, чарівній звабі розкошів. Це два джерела, в яких хто черпає там і тоді, як йому потреба (чи то буде місто, чи людина, чи звір), вельми щасливий. Болесці треба приймати як ліки, з konieczності, і скупише; розкоші, зі спраги, але не аж до сп'яніння. Біль, насолода, любов, ненависть – ось перші відчуття, приступні дитині; а тоді як з'являється розум, усе підлягає йому, і це чеснота.

Маю я свого власного словарика: проводжу час, коли він прикий і докучний; коли ж він любий, тоді не хочу його проводити, я лише смакую його і притримую. Треба бігти зі злом, а присідати з добром. Оті звичні вирази *вбивання часу* і *проводження часу* передають звичку тих розсудливих людей, які не уявляють собі

ліпшого ужитку життя, ніж спихати його й уникати його, убивати його і, наскільки змога, не відати про нього і тікати від нього, як від чогось докучливого і презирливого. Але мені життя бачиться в іншому вигляді; я знаходжу його і цінним, і милим, ба, навіть в останньому його спаді, в який я попав. Природа дала його нам до рук, так сприятливо обставленим, що ми можемо скажитися лише на себе, якщо воно нас тисне і якщо марно протікає між пальцями. *Життя дурня неприємне, неспокійне, спрямоване в будучину. Сенека, Листи, 15.* Я готуюся, вірю, втратити його без жалю; але як призначене до втрати своєї істоти, а не як прикре і докучне. Отож лише тим подобає умирати без гіркоти, хто знаходить солодкість у житті. Є певна господарність у заживанні його: я заживаю його удвійні проти інших, адже в заживанні міра залежить від більшої чи меншої уваги, яку ми йому вділяємо. Надто нині, коли моє життя бачиться мені таким коротким щодо часу, я хочу помножити його щодо ваги. Хочу затримати швидкість його бігу швидкістю моєї хватки; умілістю заживання вирівняти поспіх його відпливу. У міру як посідання життя стається коротше, треба мені зробити його глибшим і повнішим.

Одні відчувають солодкість вдоволення і гараздів; я відчуваю так само, як вони, але не так мимоходом і нишком. Треба її обдумувати, смакувати і перетравлювати, щоб віддати належне тому, хто нам її позичає. Люди заживають інші розкоші, як сон, без свідомості. Для того, щоб навіть спання не минало для мене так безглуздо, я колись любив, щоб його мені уривали: хай я матиму його свідомість. Кожну приємність я розважаю і закарбовую в собі: не збираю її поверхово, а запускаюся вглиб; і змушую мій розум, який став уїдливи́й і терпкий, пізнавати її до кінця. Чи трапляється мені опинитися в милому, щасливому упокоренні? Чи вітає мене якась любашність? Я не даю байдикувати з нею лише самим змислам; я допускаю до участі й душу; не на те, щоб її втягнути, а щоб розірвати; щоб у цьому вона не згубилася, а віднайшлася. Я схиляю її, щоб і вона помилувалася на себе у свічадо в цьому любому стані, аби обдумала, поцінувала моє щастя і примножила

його. Так, я можу виміряти, чим вона завдячена Богові за своє спокійне сумління і вгамовані пристрасті; що вона має тіло в добрій формі, що тішиться належно і статечно своїми приємними і солодкими функціями, якими Бог з ласки своєї винагородив нас за бо-лещі, які бичують нас за його ж таки правосуддя. Хай вона відчує, яке це щастя для неї перебувати в місці, де над нею всюди ясне небо: жодного прагнення, жодної обави чи сумніву, які б туманили обрій; жодних труднощів минулих, теперішніх, майбутніх, через які уява не промкнулася б без шкоди! Ці міркування набувають великого блиску від порівняння з відмінними станами: ось чому в численних ликах мені уявляється недоля, в яку або фортуна, або власна необачність вкидає нас так легко. Коли я дивлюся на людей, які так мляво і недбало приймають власне щастя, я думаю, що такі справді вбивають час. Вони нехтують теперішнім, зневажають те, чим володіють, гоняться за марною надією і примарними образами, які насуває перед очі їм уява.

*Це так, як-то кажуть, літає
Десь після смерті кара, а чи сон так заплутує мислі.*

Вергілій, Енеїда, X, 641-642

Пер. Михайла Білика

Ті, що як більше за ними женешся, то швидше і далше тікають від нас: плодом і метою погоні є тільки сама погоня; як сказав Олександр, ціль його діянь це діяти:

Думав, що ніц не зробив, як ще лишалось робити.

Лукан, II, 657

Щодо мене, то я кохаю життя і плекаю таке, яким Бог рачив ущедрити нас. Не в голові мені прагнути, щоб воно було очищене від потреб їди і пиття; і мені б здавалося помилкою, хоч і легшою для виправдання, прагнути, щоб воно мало тих потреб удвійні. *Мудрець найзавзятіший шукач природних багатств. Сенека, Листи, 119.* Я зовсім не хочу, щоб ми могли підтримувати життя, кладучи до рота трохи отого зілля, з допомогою якого Епіменід утишував голод і підживлявся; не хочу, аби дітей плодили тупо і без чуття, пальцем або п'ятою: тільки волів би, шануючи

слухи ваші, щоб при плодінні їх спізнавали розкоші і в пальцях, і в п'яті. Я не хочу також, щоб тіло не відало бажань і ярування. Вимагати чогось подібного – невдячно і безбожно. Я від чистого серця і з подякою приймаю те, що природа зробила для мене; тішуся тим і хвалю себе. Кривда чиниться великому і потужному Дародавцеві тим, щоб відкинути його дари, знищити їх або спотворити. Сам будши одною Добротою, він учинив усе добром. *Усе, що у згоді з природою, заслуговує шани. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, III, 6.*

Серед різних філософських поглядів, я охоче пристаю до тих, які найвірогідніші, тобто найлюдяніші і наші; розважання мої, згідно з тими звичаями, скромні і смиренні. Пані філософія, пом'ямо, з дуриною, коли зі шкури пнеться, проповідуючи нам, що потворне поєднання зводити божественне із земним, розумне з нерозумним, суворе з поблажливим, чесне з безчесним, що розкоші це властивість товариача, негідна того, щоб мудрець їх заживав; що єдина втіха, яку він дістає в обіймах молодої і гарної малжонки, це солодка свідомість того, що він звершив дії згідно з ладом і ціллю, так само, як ото взуває чоботи для якоїсь корисної поїздки. Хай же визнаві такої філософії знайдуть не більше права, нервів і соку, розповиваючи вінок жінкам у шлюбну ніч, ніж у цій лекції свого метра!

Не те говорить Сократ, його і наш наставник. Він цінує, як треба, плотську насолоду, але предкладає над нею насолоду духовну, бо в ній більше сили, сталості, легкості, розмаїття, шляхетності. Вона аж ніяк не йде, на його думку, сама (Сократ не такий дивак), а лише веде перед, перед іншими. Поміркованість є для цього регулятором, а не противником розкошів. Природа – це ласкавий провідник; проте ласкавий не більше, ніж розумний і справедливий. *Треба звійти в природу речей і докладно вивчити, чого вона вимагає. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, V, 16.* Я шукаю скрізь її сліди, ми збилися на сліди штучні. І ось *найвище* благо академічне і перипатетичне, яке проголошує: жити у згоді з природою, важко з цієї причини визначити і витлумачити, так само як кривне

йому *найвище* благо стоїків, що полягає в тім, щоб поступатися природі. Чи не помилково вважати деякі дії за менш гідні лише тому, що вони потрібні? У мене з голови не вибити думки, що насолода і необхідність становлять собою гречну пару, надто, що з необхідністю завше рахуються боги, як заявляє старожитній. На який біс розчленовувати у таких розлученнях будову, утворену близьким і братерським порозумінням? Навпаки, утвердимо її взаємними послугами; хай дух розбудить і оживить обважнілість тіла; хай тіло стримує легковажність духу і сталить його: *Хто вихваляє природу душі як найвище благо, а природу тіла оскаржує як зло, той, звичайно, і душу кохає тілесно і тіла уникає тілесно; бо мислить так на підставі марноти людської, а не істини Божої. Августин, Про Град Господень, XIV, 5. У цьому дарі, який Бог нам зробив, нема нічого, що не було варте наших турбот. Ми повинні звітувати в ньому до найменшого волоска. І це не є довільне завдання людини вести саму себе згідно зі своєю природою: воно зумисне, природне і дуже важливе і Творець нам його повірив поважно і суворо. Але на пересічні уми має вплив лише сам авторитет; ба, він більше важить, об'явлений чужою мовою: киньмо його в цьому місці на шальки: *Бо хто ж не визнає, що то ознака глупоти – спроквола, неохоче робити те, що належить робити, і в той же час розриватися на хтозна-скільки частин, тілом тягтися в один бік, душею – в інший? Сенека, Листи, 74. Пер. Андрія Содомори.**

Отож, для проби звеліть собі одного дня оповісти думки і фантазії, якими такий чоловік набиває собі голову і ради яких відвертає мисль від доброї трапези і шкодує години, присвяченої живленню! Ви побачите, виявите, що з усіх потрав вашого столу нема нічого такого пісного і несмачного, як ота гарна розмова його душі (найчастіше краще б нам було з усім цим заснути, ніж чувати при тому, при чому чуваємо!); і ви узнаете, що його речі і задуми не варті вашого баранячого рагу. Якби то були навіть самі Архімедові захоплення, ну й що з того? Я не торкаюся тут і не мішаю до цієї гурми шмаркачів, які ми всі є, і до тієї марноти праг-

нень і думок, тих високоповажних душ, піднесених жаром по-
божності й віри до постійної і ревної медитації божих речей. Ці
душі, силою живої і могутньої надії, вкушаючи небесні страви,
найвищої мети й останнього кресу бажань християнських, єдиної
сталої і найчистішої насолоди, не зважають на наші мізерні по-
житки, несталі і минущі, і легко надають тілу клопіт і дбання про
поживу змислову і дочасну: це духовні заняття обранців. Між
нами кажучи, мені завше це здавалося особливим поєднанням:
помисли захмарні і звички нижчі, ніж земні.

Езоп, ця велика людина, побачив якось, що пан його мочиться
на ходу. «Невже, – зауважив він, – нам тепер доведеться спорож-
нятися підтюпцем?» Бережімо час, скільки хочемо, завше заста-
неться досить хвиль, проведених безчинно чи марно. Духу нашо-
му не вистачає годин для його занять, і він не може розлучатися з
тілом на той короткий проміжок, який потрібний для вдоволення
його потреб. Люди хочуть вийти із самих себе і визбутись у собі
людини: це навіженство. Замість змінитися в янголів, вони пере-
кидаються звірами, замість піднятися, вони принижують себе. Всі
ці надхмарні пориви вражають мене, як місця зависокі і недоступні.
Нічого трудніше мені не перетравити з життя Сократового, як його
екстази і демони; і нічого не бачиться мені найлюдянішого у Пла-
тоні, як те, за що його прозвали бозьким. З наших наук найземні-
шими і найнижчими здаються мені ті, що найвище націлені. Я не
бачу нічого такого малого і смертного в житті Олександровому, як
його мрії про власне безсмертя. Філота забавно уколів його у своє-
му віншувальному листі з приводу того, що оракул Юпітера Ам-
монського об'явив Олександра богорівним: «За тебе самого я вель-
ми радію, але мені шкода людей, змушених жити біля тебе і служи-
ти людині, яка не вдовольняється людською мірою і перевищує її».

Ти доти владар – поки богів слуга.

Горацій, Оди, II, 6, 5

Пер. Андрія Содомори

Вітальний напис, яким атенці вшанували прибуття до їхньо-
го міста Помпея, цілком у моєму дусі:

*Хоч подібний ти до бога,
Не зневажив люд убогий.*

Це найвища і нібито божья досконалість, уміти заживати щиро своє існування. Ми прагнемо іншого стану, не розуміючи як скористатися власним; виходимо із себе, не відаючи, як заживати світа, поки служать літа. Проте марно спинатися на хідлі; і на хідлях треба нам ходити своїми ногами; на найвищому троні світу сидимо лише на своїх сідницях. Найпрекраснішим, на мій суд, життям живуть ті, хто формується як усі і по-людському, ладком, але без чудес і переходу міри. З старістю треба обходитися трохи лагідніше. Вручімо її доброму богові, опікунові здоров'я і мудрості, але мудрості людської і веселої:

*Одне прошу лиш: хай у здоров'ї я,
Латони сину, тішусь майном своїм.
А світлий розум мій і ліра
Хай не лишають мене й на старість.*

*Горацій, Оди, I, 31, 17
Пер. Андрія Содомори*

Кінець третій книзі

ПРИМІТКИ

Розділ I

Вар, Публій Квинтилій – римський воєвода; намісник провінції Германія з V віку по Р.Х. Зазнавши нищівної поразки в Тевтобурзькому лісі від германських племен на чолі з Армінієм, наклав на себе руки.

Жан де Морвільє (1506-1577) – маршалок Франції, виявляв поміркованість у політиці щодо протестантів, не брав участі у Варфоломійській ночі.

Фабрицій – римський консул у 282 році до Р.Х., провадив війну проти Пірра, епірського царя. Дав приклад римської непідкупності, відсилаючи до табору Пірра його лікаря, який пропонував йому отруїти царя.

Тарпейська скеля – скеля на Капітолійському пагорбі, звідки скидали стратенців.

Хлодвіг – король саличних франків з 481 року, з роду Меровінгів. Завоював майже всю Галлію, започаткувавши Франкське панство.

Розділ II

Біант – грецький філософ, один із семи старожитніх мудреців.

Антистен із Атен (бл.450- бл.400 до Р.Х.) – засновник школи киніків, учень Горація і Сократа. Жив аскетом і проповідував відмову від будь-яких потреб (автаркія).

Розділ III

Пелігні – гірське сабинське плем'я в Апеннінах.

Розділ IV

Перипатетики (погуляльники) – Аристотель навчав своїх учнів, прогулюючись разом з ними.

Розділ V

Аквілон – північний вітер; *Нот* – південний.

Антоній і Максим. Збірка висловів, названа *Меліса* (Бджола).

Леон Ебрео – португальський рабин (XVI ст.), писав любовні діалоги.

Ессеї – юдейська школа, відома суворістю звичаїв (II ст. до Р.Х.).

Розділ VI

Безам – візантійська золота монета.

Розділ VIII

Евридем і Протагор – герої Платонових діалогів.

Розділ IX

Діомед – грецький граматик (I ст. до Р.Х.).

Де Фуа, Поль – архієпископ Тулузький.

Лінкести – македонське плем'я.

Розділ X

Бірон, Арман (1524–1592).

Матіньйон, Жак (1525–1597).

Розділ XI

Чемериця – рослина, якою колись лікували душевнохворих.

Розділ XII

Гвельфи і гібелліни – дві партії в Італії, які ворогували між собою. Для Монтеня вони як католики і протестанти.

Розділ XIII

Квартилла – герой з Петронієвого *Сатирикону*.

ГЛОСАРІЙ ПЕРЕКЛАДАЧА

(уклав А. Перепадя)

Абстиненція – здержливість у житті

Адорація – поклоніння

Адорувати – поклонятися

Алярм – тривога

Амбасадор – посол

Антимонії – церемонії

Апофтегма – афоризм, приказка

Атени – Афіни

Атенці – афіняни

Базгранина – тарабарщина, ляпанина

Базграти – капарити, робити недбало

Бакалярство – учене педантство

Баніта, банітований – вигнанець

Баніція – вигнання

Батькувати – лаяти

Бахур – розпусник

Бахурство – розпуста

Бєбєхи – манатки

Бєзголов'я – лихо, біда

Бєзєцний – непристойний

Бєзклєпкий – бєзголовий

Бєзуман – бєжєвільний

Бєзрідник – людина бєз роду-плємєні

Бєзчільний – бєзсоромний

Бєрло – жєзло

Бєцман, палюх, дужак, палюга – великий палець

Біла чєлядь – прєкрасна стать

Біскуп – єпископ

Блуд, заблуд – помилка
Бомбастичний – пишномовний
Борзий – швидкий
Борше – скорше, радше
Брехню завдавати кому – піймати на брехні, виводити на чисту воду
Бронь – зброя
Бурмиструвати – панувати

Ванькир(чик) – підсобка, задня кімната
Вгоноблення – вдоволення
Взоруватися – наслідувати
Вибади – вигадки
Вивалишити – оскопити
Визути з чого – розчарувати
Вилонитися – показатися, появитися
Вимовний – виразний, переконливий
Винозорий – зіркий
Виплигаси – танці з колінцями
Виправа – похід
Вирва – яма від вибуху
Висвідчити – виказати, донести
Вісіканка – побиття, побій
Віскіпати – відкопати, відшукати
Виспа – острів
Виталище – осідок, оселя
Вичин – чин, учинок
Вівсяник – кінь
Відгетькатися – зректися
Відособлений – відірваний
Відрочити – відкласти
Відтрутити – відштовхнути
Вклепатися – сплутати, помилитися
Вмалятися – зменшуватися, маліти
Водопілля – повінь
Вожай – ватаг

Ворохобня – розрухи, змова
Ворушкий – рухливий, жвавий
Всесила – велика сила
Всититися – насититися
Втори – сфінктер, круглий м'яз, що замикає відхідник

Галабурдник – гульвіса
Галакання – вигуки, крик
Гарач – могорич, викуп
Гашечка – змійка
Герць – поєдинок
Гидомирний – гидкий
Гиль-гуси – вигадки
Глибка – цюпа, темниця
Гойний – щедрий
Голінний – здібний
Гонори – честь, вияви пошани
Горловий – що заслуговує страти (на горло)
Горнець – горнятко
Горожанський – громадянський
Гостинець – шлях, бита дорога
Гоститель – гостинний господар
Гречисько – грек
Гризота – мука, прикрість
Груднятко – грудне дитинча
Грузи – уламки, руїни

Ганджа – вада
Гзимс – карниз
Грасувати – лютувати, ширитися

Давезний – старовинний
Двигати – носити щось важке
Дворак – придворник, дворець
Державець – владар, князь

Джигун – гуляка
Дивізія – дивогляд, дивовижа
Дичник – дике дерево
Діаріуш – щоденник
Дібра – блага
Дідич – поміщик, землевласник
Дієписець – історик
Дійовець – дійова особа
Діткливий – вражливий
До шниру – до краю, сповна
До щирця – до глибини
Добра губка – пияк
Доконувати – звершувати
Доматор – домосид
Доматорство – сидіння вдома
Домівник – домашній, рідний
Домовий – домашній
Домоврядниця – господиня
Допіру, допіро – щойно
Допосі – досі
Достарчити – доправити
Достеменний – правдивий
Достославний – знаменитий
Дукиня – герцогиня
Думний – гордий
Дурисвітство – шахрайство, обман
Душком – нахильці

Елоквенція – красномовство

Жахнути – ударити
Жегнати – прощатися
Живосилом – силоміць
Живчик – пульс, серцебиття
Жизний – життєвий, плодючий

Жирувати – кохатися, злягатися

Житечний – житейський

Жолдак – солдат

Жоломійка – сопілка

З живого дзьоба – змолоду

З наусту – з навіювання

З пуп'янку – змалку

З пупку – змалку

Завійниця – розлад шлунку

Заворітник – воротар

Заглада – загибель

Заживок – зародок

Заник – згасання

Заряджати чимось – керувати

Засадничий – головний

Застановлення – обдумування

Застум – закуток у хащах

Заторкнути – зачепити, порушити

Захланний – жадібний

Зацний – славетний, мужній

Зашитися – сховатися

Зашлюбини – весілля

Збавитель – спаситель

Збаналізувати – зробити банальним

Збити з плигу – збити з пантелику

Збудь-вік – старик

Зважливий – рішучий

Зверхник – вождь, начальник

Звіздар – астролог

Звомпити – збентежитися, втратити надію

Згладити – убити

Здобіль – досить

Здобріти чимось – вдовольнитися

Здорожений – втомлений дорогою

Здрайця – зрадник
Здуміння – подив
Зискати – здобути, придбати
Зітхальник – залицяльник
Злецький – поганий
Злощасний – лихий
Злуда – омана
Злудно – оманливо
Змагун – учасник змагання
Змажка – сварка
Змертвихстання – воскресіння
Змисли – почуття, емоції
Знагла – раптово
Знемилитися – стати осоружним
Зникомий – нетривалий, минуший, благий, незначний
Зоровзір – зразок
Зугарний – здатний
Зуновний – цілковитий
Зуспіг – назад
Зух – одчайдух
З'ясирення – полон, захоплення у ясир

Істний, існий – істинний, правдивий

Кабза – капшук, гаман
Казань – проповідь
Казнодій – проповідник
Калитка – торбинка з яйцями
Каменувати – побивати камінням
Канцур'я – ганчір'я, лахміття
Канчук – бич
Каправий – з гнійними очима
Карбач – нагайка
Катуші – тортури, муки
Кватири (місячні) – фази

Квилі – жаління
Кебета – хист, дар, тям
Кеп – дурень
Кила – грижа
Кінчастий – гострий (формою)
Кларет – вино
Клаузула – стаття
Клейнод – прикраса, коштовність
Клюга – наконечник списа
Кляштор – монастир
Кмітувати – розважати, розуміти
Кобильниці – риштування
Кобіта – жінка
Коляда – подарунок
Комонний – верхівець
Конт – припаси, спорядження
Кораблегин – аварія на морі
Кораблисько – корабель
Корито – русло
Коряк – чара
Костирник – гравець у кості
Котвиця – якір
Кпини – глузи
Кпити – глузувати
Краснолюдки – гноми
Красюк – красень
Крес – край, межа
Кривавнеча – кровопролиття, побоїще
Куйовдитися – метушитися
Кульчик – сережка
Кумеля давати – перекидатися через голову
Курувати – лікувати
Кухтик – помічник кухаря
Кшталтувати – формувати

Лагоминки – солодоші
Лайдак – негідник
Лемішка – ледар, тюхтій
Лиск – блиск, полиск
Лицарія – зброя, обладунок
Лицарськість – мужність
Личкуватися – маскуватися
Личман – нашійна металева прикраса
Літепло – тепла вода
Любашний – похитливий
Любомудр – філософ
Любомудріє – філософія
Людодий – народний
Льос – доля, фортуна

Магнет – магніт
Маєстат – велич
Малжонка – жінка, жона
Мальовидло – малюнок, картина
Мамка – годувальниця
Мантачити – гострити
Марничка – дрібничка
Мартопляс – штукар, кумедник
Машкара – маска
Машталір – візник
Мінька – на міну
Мо' – може
Могута – магнат
Модло – зразок, модель, шаблон
Можебний – можливий
Мозольний – добутий тяжкою працею
Монятися – возитися, гаятися
Морд – убивство
Моровиця – мор, пошесть
Мостивий – шляхетний, знатний

Мосянжовий – бронзовий
Моцак – силач
Мочеморда – п'яничка
Мурин – чорношкірий, араб
Мус – примус
М'яло – маруда, тюхтій

На жир – на з'їдь, на поталу
Набалачка – наговір
Наброїти – накоїти
Навзадгузь – задки
Навичка – звичка
Наврочливий – лихий
Навспак – навпаки
Налиганий – п'яний
Намацально – на дотик
Нахрапистий – зухвалий, нахабний
Небавом – незабаром
Небоян – сміливець
Невіста – жінка (високий стиль)
Недогибки – недобитки
Недоліток – мала дитина
Недужник – хворий
Незграйність – безлад, нелад
Немощіти – хворіти, підупасти
Несмарований – некультурний
Нespoгаданий – несподіваний
Нетяга – бідак, бурлака
Нецнота – порок
Нижник – валет (у картах)
Низький на очі – короткозорий
Ниций – низький
Ніц не вартий – нічого не вартий
Ніщота – ніщо
Новинеча – новація

Обава – побоювання
Облада – володіння, посідання
Обмалкувато – малувато
Обмислити – забезпечити
Обрабувати – пограбувати, обібрати
Огир – жеребець
Одвихнутися – одлучитися
Одідичити – успадкувати
Одробина – дещиця
Ознаймити – заявити
Оковелок – людське лайно
Окульбачити – сісти верхи
Опанча – плащ
Опасання – мурована огорожа
Опришок – дерій, розбишака
Орація, рація – промова
Орудник – керівник
Ослаба – ослаблення
Оспалий – сонний, ледачий
Офіра – жертва
Оханути – привести до тями
Охляп – без сідла
Ощадок – пощада

Падку мій – леле
Падь пала – найшло на когось
Паливода – бешкетник
Пані-стара – сидниці
Панство – держава
Пасія – коханка, пристрасть
Пахнидло – парфуми
Пахолок – хлопець на побігеньках, паж
Перверсія – збочення
Перебій – сутичка, бій
Передузяття – починання

Перемовини – переговори
Переступ – порушення чогось
Перун – грім, блискавка
Пипки – соски
Півчак – хлопчик у церковному хорі
Під'юджувати – підбурювати
Підбити – підкорити
Піддівча – дівчинка
Підповідач – той, що нагадує
Підсоння – клімат
Підшиватися – горнутися, запобігати
Піснина – пісна їжа
Плазовитий – піддесливий
Планетник – віщун
Платити – відпускати, робити
Плодь – плодіння, плід
Плохий – сумирний, тихий
Плюндри – короткі штани з пишними бганками угорі
По мечу і по куделі – по батькові і по матері
Побірник – митник
Повади – звички, манера поводитися
Погодник – флюгер
Погреб – похорон
Подостатком – досить
Пожиток – користь
Позірність – видимість
Покревенство – спорідненість
Поліжничий – пологовий
Понеже – оскільки
Попри – повз
Порвистий – швидкий, моторний
Портки – полотняні штани
Посередникувати – бути посередником
Поскромлювати – вгамовувати
Послівка – приказка

Посполитий – звичайний, простий
Посторонок – тут зашморг, петля
Поступування – поводження
Потичка – поєдинок, бій
Похвалки – погрози, нахваляння
Походня – смолоскип
Пошанівок – вияв шани
Пошарпати – побити, пограбувати
Пошлюбити – узяти шлюб
Правичка – чиста дівчина
Праводавець – законодавець
Пранці – сифіліс
Предкладати – ставити вище, воліти за краще
Преріжний – розмаїтий
Пресподниця – пекло
Приуміння – уміння
Пригнєпувати – прибивати
Придибашка – пригода
Придовбешити – ударити довбнею, прибити
Призвоїтість – пристойність
Примілятися – намагатися сподобатися
Примоцьований – прикріплений
Принатуреність – схильність
Принатуритися – пристосуватися
Принос – пожертва
Присяйбогу – далєбі, їй-богу
Притаковити – приладнати, примостити
Приточити – додати
Притуга – халепа, біда
Прокволом – повільно
Просилювати – вдівати, протягувати
Простакович – простак
Прошак – жебрак
Прошкувати – простувати, іти
Пруеси – подвиги

Пугар – кубок
Пуделко – шкатулка
Пустельникувати – жити відлюдником

Рачити – зволити
Рвія – порив
Ребелія – бунт, повстання
Регула – правило
Реченець – строк, термін
Рихтування – приготування
Рихтувати воза – готуватися до смерті
Річпосполита – республіка, держава
Рішенець – постанова
Роз'юшений – розлучений
Розвага – міркування
Розважання – міркування
Розволіклий – довгий
Роздебендювати – розводитися, патякати
Розіпсілий – розбещений
Розкішник – гультай
Розправа – трактат
Розраювати – втішати
Розривка – розвага
Румак – скакун
Ручий – спритний
Рямці – рамки

Сакраменти – святі дари
Саксаган кому – смерть
Сальва – залп
Світотвір – усесвіт
Своєум – сам собі на умі
Секундувати – бути секундантом
Сестринець – племінник
Скалозуб – пересмішник

Скапарити – підробити
Сквар – спека
Скит – скіф
Скритник – той, хто таїться
Славута – доблесний лицар
Сливе – майже
Сліпи – очі
Смалкий – міцний, лютий
Смілько – сміливець
Смукот – сум
Снуватися – низатися, ходити туди-сюди
Соборування – останнє причащення
Сомельє – підचाший, виночерпій
Сопутець – попутник
Списувати – описувати
Спіжарня – комора
Спіткати – зустріти
Сподобитися – удостоїтися
Спожиткувати – використовувати
Справилля - начиння, знаряддя
Староденний – старовинний
Старожитній – стародавній
Старчити – вистачати
Стійність – вартість
Сторонництво – партія
Сторонничий – упереджений
Сточувати бій – битися, вести бій
Стравний – поживний
Стратенець – засуджений до страти
Страхолюдний – страшний
Стрімчак – скеля, шпиль
Струсь – страус
Ступінь – крок
Сухозлітка – мішура
Схизма – єресь

Схотінки – капризи

Тарапата - клопіт, халепа

Тарча – щит

Твердиня – фортеця

Теби – Фіви

Тестамент – заповіт

Тиньк – штукатурка

Тичба – юрба

Тишко – мовчун

Тра' – треба

Тракувати – вести переговори

Триб – спосіб

Тропи вхопити – вийти на добру дорогу

Трям – дерев'яна балка

Тужні – сухожилля

Тхір – боягуз

У тяж заходити – вагітніти

Уд – фалос

Удати щось – зобразити, зробити

Удобрухати – ублагати, умовити

Узграничний – мешканець пограниччя

Уйняти кому чести – збезчестити

Уконтентувати – задовольнити

Уматеріти – змужніти, вирости

Уморити борг – списати борг

Упекти – дошкулити, вразити

Упомлу очей – умиль

Ураза – образа, рана

Уринування – сечовипускання

Усталити – запровадити, встановити

Учвал – галопом

Фестини – свято

Фоса – рів

Фрашка – жарт, епіграма, дрібниця

Хапанина – розхоплення, хабар

Хвойда – повія

Химороди – вигадки

Химородниця – знахарка, ворожка

Хиренний – старий, німічний

Хирик – дряхлий

Хлюста – побиття

Хов, хову – тут зразок, зразка

Ходак – черевик

Хоругва – військовий загін

Хосен – вигода, користь

Хоха – чудовисько, дивовижа

Цера – колір обличчя

Цергелі – зайві церемонії

Цимбал – дурень

Ціха – віха

Цуглі – віжки

Цупити – тягти, носити

Цурка – дочка

Чардак – палуба

Чеберяння – витанцювання

Челюсть – вийстя, вхід

Черес – пояс із грошима

Чесняк – чесна людина

Чинш – плата за помешкання, податок

Чування – пильнування, сидіння без сну

Чубрій – простолюди

Чупрун – хлоп, ратай

Шаленяк – навіженець,

Шамотати – борсатися

Шамотня – біганина, крутанина

Шанці – окопи

Шарлат – багряниця

Шафар – ключник

Шермицерія – фехтування

Шик – стрій

Шкилювати – насміхатися

Шкотський – шотландський

Шлюбованці – молоді

Шмарувати – мазати

Шпада – шпага

Шпетний – поганий

Штудерно – майстерно

Штукувати – підробляти

Щирувати – говорити відверто

Яловий – безплідний

Ярміс – спосіб діяти

Ярування – яріння, жага

Яскиня – печера